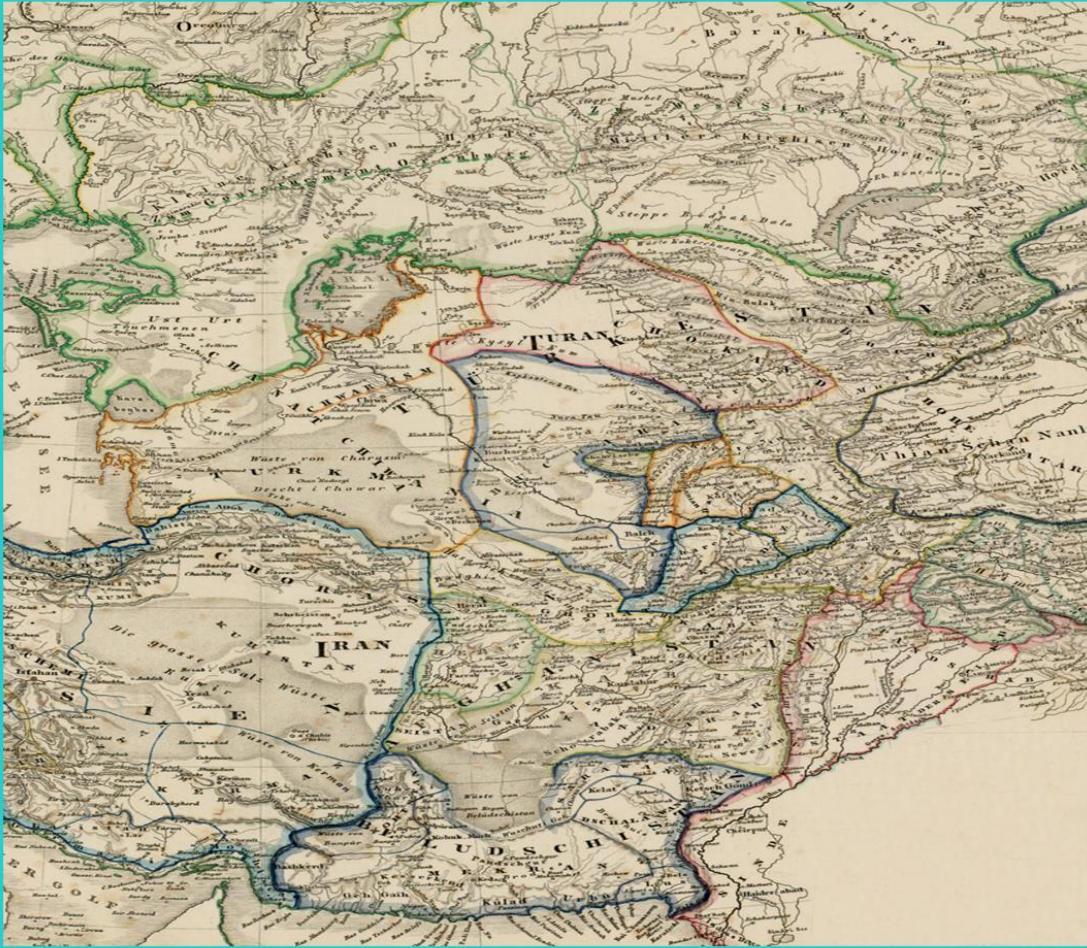
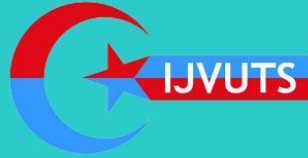

INTERNATIONAL JOURNAL OF VOLGA - URAL AND TURKESTAN STUDIES

ULUSLARARASI İDİL - URAL VE TÜRKİSTAN ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

YIL:2025 CILT:7 SAYI:1

ISSN: 2687-3095

Yayımcı ve Baş Editör

Doç. Dr. Göksel Yükselen PELER (Erciyes Üniversitesi – Türkiye)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@gokceyukselepeler>

Yazı İşleri Müdürü

Prof. Dr. Selahittin TOLKUN (Anadolu Üniversitesi – Türkiye)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@tolkun.selahittin>

Yayın Editörü

Doktora Öğrencisi Saffet Alp YILMAZ (Azerbaycan Milli İlimler Akademisi – Azerbaycan)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@saffetalp>

Mizanpaj Editörü

Arş. Gör. Serkan YÜKSEL (Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi – Türkiye)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@serkanyksl>

Yazım Editörü

Doktora Öğrencisi Tuğçe Burcu DEMİR (Sivas Cumhuriyet Üniversitesi – Türkiye)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@tugceburcudemir>

İngilizce Dil Editörü

Prof. Dr. Bilal GENÇ (Erciyes Üniversitesi – Türkiye)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@bilalgenc>

Sosyal Medya ve İstatistik Editörü

Doktora Öğrencisi Sayed Hamidullah SADAT (Erciyes Üniversitesi – Türkiye)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@sayed-hamidullah-sadat>

Editör Yardımcısı

Dr. Gıyas ŞÜKÜROĞLU (Türkiye)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@giyassukuroglu>

Son Okuyucu

Doktora Öğrencisi Serdar ALTUNTAŞ (Erciyes Üniversitesi – Türkiye)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@serdar-altuntas>

Alan Editörleri**Sosyoloji Alan Editörü**

Prof. Dr. Bülent ŞEN (Tarsus Üniversitesi – Türkiye)
https://dergipark.org.tr/tr/pub/@bulent_sen

Tarih Alan Editörü

Doç. Dr. Ebubekir GÜNGÖR (Yozgat Bozok Üniversitesi – Türkiye)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@ebubekir.gungor>

Felsefe ve Din Bilimleri Alan Editörü

Doç. Dr. Rafiz MANAFOV (Muş Alparslan Üniversitesi – Türkiye)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@rafiz-manafov>

Türk Halk Bilimi Alan Editörü

Doç. Dr. Recep TEK (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi – Türkiye)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@receptek>

Yeni Türk Edebiyatı Alan Editörü

Doç. Dr. Şamil YEŞİLYURT (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi – Türkiye)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@sarpantin>

Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Alan Editörü

Dr. Öğr. Üyesi Cemal YORGANCIOĞLU (Kıbrıs İlim Üniversitesi – KKTC)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@cemalyorgan>

Sanat Tarihi ve Arkeoloji Alan Editörü

Dr. Öğr. Üyesi Eyüp POLAT (Erciyes Üniversitesi – Türkiye)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@epolat85>

Türk Filolojisi Alan Editörü

Dr. Öğr. Üyesi Fatih ÇELİK (Erciyes Üniversitesi – Türkiye)
https://dergipark.org.tr/tr/pub/@fatih_han07

Eğitim Bilimleri Alan Editörü

Dr. Öğr. Üyesi Oksana Manolova YALÇIN (Erciyes Üniversitesi – Türkiye)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@oxanamy>

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Ali ASKER (Karabük Üniversitesi – Türkiye)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@aliasker2068>

Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV (Uluslararası “İpek Yolu” Turizm ve Kültürel Miras Üniversitesi – Özbekistan)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@juliboy>

Prof. Dr. Nebi MEHDİYEY (Trakya Üniversitesi – Türkiye)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@nebimehdiyev>

Prof. Dr. Şevket ÖZNUR (Yakın Doğu Üniversitesi – KKTC)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@sevket.oznur>

Prof. Dr. Vasif QAFAROV (Azerbaycan Milli İlimler Akademisi – Azerbaycan)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@vasif-qafarov>

Doç. Dr. Elvira LATİFOVA (Bakü Devlet Üniversitesi – Azerbaycan)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@ramzes>

Doç. Dr. Nabi AZEROĞLU (Erciyes Üniversitesi – Türkiye)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@nabi-kobotarian-azeroglu>

Doç. Dr. Tulkin SULTANOV (Uluslararası “İpek Yolu” Turizm ve Kültürel Miras Üniversitesi – Özbekistan)
https://dergipark.org.tr/tr/pub/@tulkin_2023

Dr. Sebahattin ABDURRAHMAN (Birkbeck Üniversitesi – İngiltere)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@s-abdurrahman>

Dr. Öğr. Üyesi Zeki AKÇAM (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi – KKTC)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@zeki.akcam>

İdare Merkezi / Adress

Yenidoğan Mah. Alperen Cad. Köşker Konağı, Bina No: 11/40. Talas / Kayseri.

Tel: +90 507 041 54 09 - E-posta: ijvuts.org / ijvuts@gmail.com

Yayın Türü / Type of the Periodical

Altı aylık, uluslararası hakemli dergi / Biannually, international refereed journal.

Danışma Kurulu

Prof. Dr. Birsal Oruç ASLAN (Balıkesir Üniversitesi – Türkiye)
https://dergipark.org.tr/tr/pub/@birsal_1023

Prof. Dr. Nadirhan HASAN (Özbekistan Milli Üniversitesi – Özbekistan)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@nadirhanhasan>

Prof. Dr. Vüsale MUSALI (Kastamonu Üniversitesi – Türkiye)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@tezkireshinas18>

Prof. Dr. Yıldız KOCASAVAŞ (İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa – Türkiye)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@yildizk>

Doç. Dr. Murad HALMET (Kastamonu Üniversitesi – Türkiye)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@nadirhanhasan>

Doç. Dr. Saidbek BOLTABAYEV (Karabük Üniversitesi – Türkiye)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@sboltabayev>

Tarandığı Veri Platformları

 <p>ASOS İndeks</p>	ASOS İndeks Kabul Tarihi / Acceptance Date: 02.2020
 <p>online</p>	Ideal Online Kabul Tarihi /Acceptance Date: 12.2020
 <p>TÜRKİYE DİYANET VAKFI İSLAM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ İSAM. TÜRKİYE DİYANET FOUNDATION CENTRE FOR ISLAMIC STUDIES مركز البحوث الإسلامية وقف الديانة التركي</p>	İSAM Kabul Tarihi /Acceptance Date: 09. 2021
 <p>teı türk eğitim indeksi</p>	Türk Eğitim İndeksi Kabul Tarihi /Acceptance Date: 03. 2021

7. Cilt 1. sayıyı sunarken,

Yayın hayatının 7. yılına giren *İdil-Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi*'nin 7. cildinin 1. sayısını sizlere sunabilmenin bahtiyarlığı içindeyiz. Bu sayımızdan itibaren iki önemli konuda yeniliklerimiz oldu. İlki, dergimizde İdil-Ural ve Türkistan bölgelerinin yanı sıra Türk Dünyasının diğer bölgeleri üzerine yapılan çalışmalara da artık yer verilecektir. İlaveten dergimizin alan editörlerine yeni akademisyen arkadaşlar katılmışlardır. Gitgide daha büyük bir aile olmanın gurur ve mutluluğunu yaşıyoruz.

Dergimizin bu sayısında “Genizli ı Sesinin Çağdaş Türk-Oğuz Lehçeleri ve Ağızlarındaki Durumu”, “The Convention on the Legal Status of the Caspian Sea: Losers and Winners”, “Periodicals on the Transformation of Turkic Muslim Women in the South Caucasus in Imperial Russia”, “Undoing Subalternity in Nadia Hashimi’s The Pearl That Broke Its Shell and Khaled Hosseini’s A Thousand Splendid Suns”, “Azerbaycan Türkçesindeki -an / -ən Sıfat-Fiil Ekini Özbek Türkçesinde Karşılayan Biçimbirimler”, “Ermenistan İlkokul Müfredatında Kahraman Komutanlar ve Ağrı Dağı Figürü: Türklere Yönelik Düşmanca Tutum Analizi”, “İstihbaratta Diplomatik Misyonların Rolü: Ebilov Vakası” ile “Çağatay’dan Günümüze: Afganistan Özbek Türkçesi Lehçesinde Kimlik, Eğitim ve Dil Mücadelesi” başlıklı araştırma makalelerine ilaveten bir de “Günümüzde Tunguzlar Dil Durumu, Nüfus, Coğrafya” başlıklı kitap tanıtımı yazısı bulunmaktadır.

Dergimizin bu sayısında da bizleri yalnız bırakmayarak yazılarıyla katkıda bulunan bütün bilim insanlarına özellikle teşekkürlerimi arz ediyorum. Aynı şekilde dergimize gelen bu yazıları değerlendirirken kıymetli zamanlarını ayıran ve bilgilerini esirgemeyen saygıdeğer hakem arkadaşlarımıza da minnettarlığımı bildirmek benim için bir borçtur.

Dergimizin zamanında ve sorunsuz çıkması için gönüllü olarak emeklerini esirgemeyen dostlarımıza buradan tekrar şükranlarımı sunuyorum. Bu sayımızda da bize katkıda bulunan farklı alan editörlerimiz, sırasıyla Prof. Dr. Bilal GENÇ, Prof. Dr. Bülent ŞEN, Doç. Dr. Ebubekir GÜNGÖR, Doç. Dr. Rafız MANAFOV, Doç. Dr. Recep TEK, Doç. Dr. Şamil YEŞİLYURT, Yrd. Doç. Dr. Cemal YORGANCIOĞLU, Dr. Öğr. Üyesi Eyüp POLAT, Dr. Öğr. Üyesi Fatih ÇELİK, Dr. Öğr. Üyesi Oksana MANOLOVA YALÇIN’a tek tek teşekkür ediyorum. Teknik işleri yürüten genç dostlarımız Serkan YÜKSEL, Tuğçe Burcu DEMİR, Serdar ALTUNTAŞ ve Ahmet Dursun TAMER’e de hususen teşekkür ediyorum. Son olarak dergimizin baş editörlüğü görevini büyük bir özveriyle yürüten Doç. Dr. Gökçe Yükselen PELER ile yardımcısı yayın editörümüz Saffet Alp YILMAZ’a da teşekkürlerimi sunmak istiyorum. Sağ olsunlar! Var olsunlar

Prof. Dr. Selahittin TOLKUN

İçindekiler / Context

Araştırma Makalesi / Research Article

- 1- 13** Genizli ĩ Sesinin Çağdaş Türk-Oğuz Lehçeleri ve Ağızlarındaki Durumu
İlaha GURBANLI
- 14 - 22** The Convention on the Legal Status of the Caspian Sea: Losers and Winners
Elza Elif MEHDIYEV
- 23 - 35** Periodicals on the Transformation of Turkic Muslim Women in the South Caucasus in Imperial Russia
Roiala MAMEDOVA
- 36 - 69** Undoing Subalternity in Nadia Hashimi's The Pearl That Broke Its Shell and Khaled Hosseini's A Thousand Splendid Suns
Kenan KOÇAK
- 70 - 82** Azərbaycan Türkçesindeki -an / -ən Sıfat-Fiil Ekini Özbek Türkçesinde Karşıllayan Biçimbirimler
Badısaba BUDAGLI
- 83 - 98** Ermenistan İlkokul Müfredatında Kahraman Komutanlar ve Ağrı Dağı Figürü: Türklere Yönelik Düşmanca Tutum Analizi
Nazar TOPRAK
- 99 – 110** İstihbaratta Diplomatik Misyonların Rolü: Ebilov Vakası
Türkan NECEFOĞLU
- 111 – 130** Çağatay'dan Günümüze: Afganistan Özbek Türkçesi Lehçesinde Kimlik, Eğitim ve Dil Mücadelesi
Sayed Hamidullah SADAT
- Kitap Tanıtımı / Book Review**
- 131–133** *Günümüzde Tunguzlar Dil Durumu, Nüfus, Coğrafya*
Hüseyin KÖRPE

Genizli ĩ Sesinin Çağdaş Türk-Oğuz Lehçeleri ve Ağızlarındaki Durumu

İlahı GURBANLI*

Öz: Makalede, Azerbaycan Türkçesi ve genel olarak Türk lehçelerinde genizli ĩ sesi ve bu sesin türevlerinin tarihsel ve bölgesel varyasyonları ele alınmaktadır. Genizli ĩ sesi, eski Türkçeden günümüze kadar uzanan bir fonetik özellik olarak incelenmiş, zamanla bu sesin farklı bölgelerde ve ağızlarda farklı şekillere evrildiği belirtilmiştir. Bu sesin düşmesi ya da farklı seslere dönüşmesi (örneğin "ng", "ń", "y", "ę", "v" gibi) Türk lehçeleri arasında belirgin farklılıklar yaratmıştır. Makale, Oęuz ve Kıpçak lehçelerindeki genizli ĩ sesinin eski bir dil unsuru olduğunu ve farklı coğrafi bölgelerde bu sesin farklı şekillerde korunduğunu bilimsel veriler ışığında ortaya koymayı amaçlamaktadır. Özellikle Azerbaycan Türkçesinin ağızları arasında bu sesin kullanımı açısından dikkat çekici çeşitlilikler bulunmaktadır. Batı ağızlarında genizli ĩ sesi ve birleşik nę sesi aktif bir şekilde kullanılmaktadır. Doęu ve kuzey bölgelerinde ise bu ses ya tamamen kaybolmuş ya da başka seslere dönüşmüştür. Örneęin, Şamahı ve Doęu Azerbaycan bölgelerinde genizli ĩ sesine rastlanmazken, Batı Azerbaycan ağızlarında hem kelime köklerinde hem de eklerde sıkça görülmektedir. Bölgesel farklılıkların yanı sıra, tarihsel-etnik süreçlerin ve göçlerin bu dilsel özelliklerin şekillenmesinde önemli bir rol oynadığı ifade edilmektedir. Ayrıca "Kitâb-ı Dede Korkut" gibi eski Türk yazılı kaynaklarında genizli ĩ ve diğer ses değişimlerinin nasıl ele alındığı da detaylı şekilde analiz edilmiştir. Sonuç olarak genizli ĩ sesi ve türevlerinin, Türk dillerinin hem tarihsel hem de coğrafi farklılıklarını anlamak için önemli bir anahtar olduğu bu çalışma ile ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Lehçe, dil, Oğuz, Türk, genizli ĩ.

The Status of the Nasalized N Sound in Contemporary Turkic-Oghuz Dialects and Accents

Abstract: The article examines the "nasalized ĩ" sound and its derivatives in Azerbaijani Turkish and Turkish dialects in general, focusing on its historical and regional variations. The nasalized n sound is analyzed as a phonetic feature that has persisted from Old Turkic to the present, and it is noted that this sound has evolved differently in various regions and dialects over time. The disappearance of this sound or its transformation into other sounds (such as "ng," "ń," "y," "ę," or "v") has created significant distinctions among Turkish dialects. The article emphasizes that the nasalized n sound in the Oghuz and Kipchak dialects is an ancient linguistic element. This sound has been preserved or lost across various geographical areas. Notably, there is remarkable diversity in the usage of this sound among the dialects of Azerbaijani Turkish. In the Western dialects, the nasalized n sound and the combined "nę" sound are actively used. In contrast, in the eastern and northern regions, this sound has either completely disappeared or transformed into other sounds. For instance, the nasalized n sound is absent in regions like Shamakhi and Eastern Azerbaijan, while it is frequently observed in both word roots and suffixes in Western Azerbaijan dialects. In addition to regional differences, historical-ethnic processes and migrations are stated to have played a significant role in shaping these linguistic features. Furthermore, how the nasalized n and other sound changes are addressed in old Turkic written sources, such as the "Book of Dede Korkut" is analyzed in

* Dr. Öğr. Üyesi, Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri Bölümü, gurbanovailahe@gmail.com / <https://orcid.org/0009-0009-1060-2033>.

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 04-01-2025

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 22-02-2025

Araştırma Makalesi / Research Article

DOI: <https://doi.org/10.59305/ijvuts.1613289>

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Gurbanlı, İ. (2025). Genizli ĩ Sesinin Çağdaş Türk-Oğuz Lehçeleri ve Ağızlarındaki Durumu. Uluslararası İdil-Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi, 7 (1), 1-13. <https://doi.org/10.59305/ijvuts.1613289>

detail. In conclusion, it is noted that the nasalized *ŋ* sound and its derivatives serve as an important key to understanding the historical and geographical variations of Turkic languages.

Keywords: Dialect, language, Oghuz, Turkic, nasalized *ñ*.

Giriş

Genizli *ŋ* sesinin tarihsel gelişimini daha iyi takip edebilmek için çağdaş Türk lehçelerinin Oğuz grubuna dâhil ağızlarda da bu sesin statik durumu dikkate alınmalıdır. Bu nedenle önce Türk lehçelerinde ve ağızlarında genizli *ŋ* sesinin kullanım sıklığını inceleyelim. Bu sesin tarihsel gelişimine ve “n” sesine dönüşümüne değinen A. M. Şçerbak, Türk lehçelerinin tasnif esasları arasında ünlü uyumu, çift noktalı çinlamadan kaçınma durumları, genizli *ŋ* ve “n” seslerinin dengesiz durumu, birkaç ünsüz sesin başlangıçta kelimelerde kullanılmaması gibi konulara dikkat çekmektedir (Şçerbak, 1970, s. 83). Burun ünsüzleri olan “m, n, genizli *ŋ*” ve damak ünsüzü “y” sesleri, dilin orta kısmının yumuşak damağa değmesi sonucu telaffuz edilir. Bunlardan “m” ve “n” seslerinin birincil olduğu varsayılabilir. Örneğin, “b” sesi yerine kullanılan “m” sesi, geriye doğru benzeşme sırasında meydana gelir: “beŋ-men, biŋ-min, bıyık-mıyık, böŋ-mön (üzüntü)” gibi. Genizli sesler tek heceli kelimelerin sonlarında, çok heceli kelimelerin ise hem ortasında hem de sonunda görülür. Ancak genizli *ŋ* sesinin son konumu biraz karmaşıktır. Bu noktada, kelime sonunda “ng” veya “nk” kombinasyonlarının karakteristik olmadığı belirtilmektedir. Örneğin, sesli harfle başlayan bir ek eklendiğinde genizli *ŋ* sesinin ünlü ses hâline dönüşmesi gibi. Bu hipotezden hareketle genizli *ŋ* sesinin ng ve nk seslerinin bölünmesi sonucunda ortaya çıktığı öne sürülmektedir.

Abdullayev, genizli *ŋ* sesinin Özbek ağızlarındaki tanımını verirken, eş anlamlılığa göre iki varyanttan bahseder ve arka ile ön genizli *ŋ* karşıtlığını sert ve yumuşak vokalizmle ilişkilendirir. Öncelikle bu sesin yumuşak versiyonu, dilin orta kısmının sert damağa değmesi sonucu oluşurken, sert versiyonu dilin arka kısmının yumuşak damağa değmesi sonucu oluşur. Genizli *ŋ* yumuşak çeşidi, Kıpçak lehçelerinde aynı sese sahip olmasına rağmen Oğuz lehçelerinde daha düz ve yumuşak telaffuz edilir. Ünlüden önce geldiğinde ünlü düşer ancak kendisinden sonra gelen ünlü, damak karakterini korur ve genizli olarak adlandırılır. Genizli *ŋ* iki katına çıkarılabilir: *tenna*, *donnik*, *yenna*. Kıpçak lehçelerinde bu konumdaki genizli *ŋ*, ya başka bir sese dönüşür ya da “ng” (*yenge*) olarak telaffuz edilir.

Deny, Türkiye Türkçesinde genizli *ŋ* ve bu sesin düşmesinden dolayı oluşmuş ses değişimlerine değinirken bu sesin genizliğinden sıyrılabilmesi olasılığını da ele almıştır.

Bir dental genizli *ŋ* (bazen çeviri yazıda *ŋ* ile kaydedilir) bu ünsüz, bazı ağızlarda gırtlaklı ünlü bir n biçiminde söylenilir. Bunu söylemek için dil boğaza doğru daha çok geriye itilir. Türkçedeki bu sesin Orta Asya’daki ng ünsüz kümesiyle yakın akrabalığı vardı. İstanbul Türkçesinde ise

yalnız bir imla kalıntısından başka bir varlığı yoktur. Bu n sesi o, ö, u, ü dudak ünlülerinden biri yanında bulunduğu zaman, bazı defa dudaklı m'ye kadar varır.

Örneğin: *doğuz-domuz koşu-komşu göñlek-gömlek*. Bu ğ sesi gırtlak ses özelliğini kaybedeceği, bu olaydan daha seyrek olarak genizliğinden sıyrılıp yalnızca bir gırtlaklı ünlü “k, g” hâline gelebilir.

Sağız (Altay Türkçesi) → sakız (Türkiye Türkçesi)

Sağışkan (Altay Türkçesi) → saksagan (Türkiye Türkçesi)

Türkiye Türkçesinde “tañrı” kelimesi bazen “tağrı” şeklinde telaffuz edilir. Dikkat edilmesi gereken husus, bu örneklerdeki “ñk” değişmesi, yalnız “a” ünlüsünden sonra oluyor. Yine Anadolu’da, ihtimal ki, “n~g~y” yerine bir “ñ-y” gelişmesinin izleri görülür: öñünde-öyünde, eñil-eyil” (Deny, 2012, s. 59).

Bu görüşlerin birçoğu Azerbaycan şivelerinde de gözlemlenebilir. Çok sayıda lehçe ve ağızda genizli ğ sesinin düşmesi, yarı ünlülerin oluşması için zemin hazırlar. Ağızlarda çoğul isimlerin türetilmesinde bir takım eski özellikler ortaya çıkmaktadır. Oğuz ve Kıpçak boylarının dilsel özellikleri olarak oluşan genizli ğ sesinin ve telaffuz şekli ng arkaikleşmesi, Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde dil özelliği gibi oluşan “ñ, n, ğ, v, y” sesleri yaygınlaşarak Türk lehçeleri ve şiveleri arasında farklılıklar yaratmaktadır. Azerbaycan Türkçesinin ağızlarında bu açıdan kendini gösteren çeşitlilik, tarihsel-etnik süreçlerle bir lehçenin kendi içinde farklılık göstermesi, hem genizli ğ hem de “y, ğ, v” unsurlarının gelişmesi sahaya devamlı olan göçlerle ilgilidir.

Günümüz diyalektlerinde, özellikle de Batı ağızlarında, dilimizde normal hâle gelmiş ‘n’ sesinden başka iki tür ses daha kullanılmaktadır: biri velar (genizli ğ) sesi, diğeri ise birleşik ‘nq’ sesidir.

Memmedli, Azerbaycan diyalektlerindeki genizli ğ sesinin durumunu şöyle değerlendirmektedir: Genizli ğ, dil arkası akıcı (rezonanslı) bir sestir. Bu ses eski Türk ünsüzüdür. Bu sesin kullanışına göre Azerbaycan Türkçesinin ağızları iki kısma ayrılır.

1. Genizli ğ sesi hiç bulunmayan ağızlar. Bu Kuzeydoğu ağızlarıdır.
2. Genizli ğ kullanılan ağızlar. Batı ağızları bu gruba girmektedir (Memmedli, 2019, s. 69).
3. Azerbaycan Türkçesi genizli ğ kullanmayan ağızlar: Bakü (nadiren birkaç köyde kısıtlı kelime dışında hiç gözükmemektedir), Şamahı ve Doğu bölgesi ağızları (Mammedli, 2019, s. 68).

Biz, Azerbaycan ağızlarını 3 kategoride sınıflandırdık:

1. Doğu ağızları. Bu bölgelerin ağızlarında kelime köklerinde ve 2. şahıs eklerinde genizli ń sesine rastlanmamaktadır.
2. Genizli ń düşmüş, kendisinden sonraki ünlüye genizli özellik kazandırmış ya da parçalanarak başka yarım ünsüzlerle değiştirilmiştir. Şeki, Zagatala ve daha çok Kuzey ağızları, Güney ağızları. Örneğin, *-Maa de, görüm necası~z?* (Zengilan ili) *Gəldi~z mı?* (Zəngilan ili) *Xan başa~ dönüm* (Qubadlı ili).
3. Genizli ń ve “ng” seslerinin daha sık kullanıldığı ağızlar. Batı ağızları bu iki sesi de sık şekilde kullanmaktadırlar. Genizli ń sesi bu bölge ağızlarında hem kelime köklerinde son hecede hem de eklerde görünmektedir. Örneğin, *sizi yel da vuror, yağış da vuror, niyə canıñız polat kimidi?* (Gazah ili) *Elə bildim səñiin qisasını məndən alajahlar* (Tavuz ili) *Dedi sən maa tanıyermisañ mı?* (Gurcüstan, Marneuli ili).

Azerbaycan haritası üzerinden sahada genizli ń sesinin sık kullanıldığı ağızlar gösterilmektedir.

Harita

1. Kırmızı renk = genizli ń düşmüş, kendisinden sonraki ünlüye genizli özellik kazandırmış, ya da parçalanarak başka yarım ünsüzlerle değiştirilmiştir.
2. Mavi renk = genizli ń sesinin hiç kullanılmadığı ağızlar.
3. Yeşil renk = genizli ń sesinin daha sık olduğu ağızlar.

Yazılı Kaynaklarda Genizli ń Sesi

Türk lehçelerinin tarihî ve çağdaş yazılı metinlerinde de genizli ń sesi kullanılmıştır. Dikkatimizi çeken nokta, bu sesin parçalanmasından sonra oluşan ses değişimlerinin yazılı kaynaklarda nasıl yer aldığıdır. Qaben, eski yazılı kaynaklarda bu seslerin varlığıyla ilgili şu açıklamaları yapmıştır: “Bunun dışında bir ‘m, n, nj’ ve Brahmi alfabesine göre muhtemelen ‘n’den türemiş ve ünlüyü genizlileştiren bir ‘m’ sesi de mevcuttur. Seyrek olarak ‘g~ğ~g’ değişimi gözlemlenmiştir: ‘Ötjim, agim’ (‘sınırlı’), ‘âyin, agin’ (‘omuz’), ‘â jir, âgir’ (‘izlemek’)” (Qaben, 1988, s. 39).

Talat Tekin, Orhon Yazılarında genizli ń’nin söz sonunda ve söz içinde bulunduğunu öne sürüyor (Tekin, 2016, s. 68). Kıpçak Türkçesinin en önemli eserlerinden olan *Codex Cumanicus*’tur. 13. yüzyıl sonlarıyla 14. yüzyılın ilk yarısına ait bu eserde genizli ń sesine rastlanmaktadır. Eserdeki kelimelerde görülen ön damak genizli ń sesinin, muhtemelen önce bir ön damak patlayıcı ünsüzü olan “g”ye, ardından “v”ye değişmesi söz konusudur (Argunşah ve Güner, 2022, s. 79-92).

Kutadgu Bilig, Karahanlı Türkçesinde yazılmış önemli bir eserdir. Eserin ses bilgisi incelendiğinde genizli ń ile diğer n sesi arasında yapısal bir “karşıtlık” (opposition) olduğu

görülmektedir: *men (ben) – meñ (yüzdeki ben), ton (giysi) – toñ/doñ (buz tutma)* (Dilaçar, 2020, s. 57).

Karahanlı dönemine ait bir diğer önemli eser olan Mahmut Kâşgarlı'nın sözlüğünde (*Dîvânu Lugâti't-Türk*) genizli ħ sesinin değişimlerini izleyebiliriz. Örneğin, birinci şahısta *tapındın*, ikinci şahısta *tapındıñ* (genizli ħ), üçüncü şahısta ise *tapındı* denir. Argu boyuna ait bazı kelimelerde ise ikinci şahıs *tapındug* şeklinde görülmektedir (Kâşgarlı, 2023, s. 167). Genizli ħ sesinin bölünmesi ve değişimi, Karahanlı zamanından daha önceye dayanmakta olup bu durum şüphe doğurmamaktadır. Karahanlı dönemine ait her iki eserde de bu gelişime dair bulgular bulunmaktadır.

Aynı şekilde, Oğuz grubu lehçelerinin en eski yazılı kaynağı olan *Kitab-ı Dede Korkut*'ta “y~v, g~v, ğ~v” geçişleri üzerine Muharrem Ergin şu tespitlerde bulunur:

g → v: Osmanlı sahasında yuvarlak ünlülü kelimelerde bu ses değişimi son dönemlerde ortaya çıkmış bulunan bu değişiklik tabii *Dede Korkut*'ta yoktur. Azeri sahasında bu değişiklik bugün de olmamış ve böyle “g”ler “v” yerine “y”ye çevrilmiştir. Demek ki *Dede Korkut*'ta devir bakımından olduğu gibi saha bakımından da böyle bir değişiklik görülmemesi tabiidir. “g” sesleri ‘v’ye değil, ‘y’ye dönüşmüştür. Eserde “g” sesleri eski hâliyle korunmuştur. “y → v” geçişi de *Dede Korkut* dilinde görülmez. “ğ → v” geçişi ise Eski Türkçede iken başlamıştır. Onun için bunun örnekleri *Dede Korkut*'ta vardır: *kov, karavul, şovuk*. Bunlara karşılık kılavuz kelimesi eserde *kulağuz* şeklindedir, Mahmut Kâşgarlı'da *kilabuz ve kulavuz* olarak geçen kelime, Eski Anadolu ağızlarında *kilağuz* şeklinde kullanılmıştır. Daha sonra bu kelime *kilavuz* olarak değişmiştir. “nq” sesi ise destanda yer almaz. Genizli ħ şeklinde kullanılmıştır. “n → m” geçişi ise *Dede Korkut*'ta yeni başlamış bir süreçtir: *kömlək* (Ergin, 2018, s. 423).

Azerbaycan şivelerinde ve XIX. yüzyıl halk edebiyatında bu sesle ilgili pek çok örnek bulmak mümkündür.

Örneğin: Əbruylərin yay tək əgüb kökdə hilali, Yengi ayının yoxdu bu dünyada zəvali. Birleşik ‘nq’ sesi, ‘ħ’ sesine kıyasla daha eskidir. Bu seslerin ne olduğunu ve nasıl telaffuz edildiklerini anlamak için Azerbaycan Türkçesinden Farsçaya geçen kelimelere dikkatle bakmakta fayda bulunmaktadır. Örneğin, bu kelimeler kendi bileşenlerine “n+q” ayrılarak telaffuz edilmiş ve yazılmıştır: “təngüz, təngiz, yengi” vb. (Mirzəzadə, 1990, s. 24).

Türk lehçelerinde genizli ħ ve diğer ses değişimleri hem eski yazılı kaynaklarda hem de modern şivelerde izlenebilir bir tarihsel süreci göstermektedir. Özellikle seslerin yazıya aktarılma biçimi, bölgesel ve dönemsel farklılıklar sergilemektedir. *Dede Korkut* gibi eski kaynaklar, ses

değişimlerinin henüz oturmadığı ve kimi değişimlerin başlangıç aşamasında olduğu bir döneme ışık tutmaktadır.

Türkiye Türkçesi Ağzları

Doğu Anadolu ağzlarının en dikkat çekici fonetik özelliği, genizli ń sesinin yaygın bir şekilde kullanılmasıdır. Bu ses olayı, bölgenin tarihsel ve demografik yapısına bağlı olarak şekillenmiştir. Erzurum, Kars ve Çorum gibi şehirlerde, halk arasında özellikle bu ses değişiminin yaygın olması hem göçebe kültürün izlerini hem de yerleşik hayata geçişin etkilerini yansıtır.

Göçebe yaşam tarzının, Türk halklarının diline kazandırdığı dinamik yapı, bu bölgedeki ses değişimlerinin temel sebeplerindedir. Göçebe toplulukların, farklı coğrafyalara seyahat ederken karşılaştıkları yeni kültürler ve dillerle kurdukları etkileşimler, Türkçenin fonetik yapısında değişimlere neden olmuştur. Erzurum ve çevresinde görülen genizli ń sesinin yaygınlığı, bu bölgenin tarih boyunca çeşitli Türk boylarıyla olan dilsel etkileşiminin bir sonucudur. Türk dilinin tarihsel evrimi, dilin farklı coğrafyalarda nasıl şekillendiğini, fonetik değişimlerin nasıl meydana geldiğini ve bu değişimlerin toplumsal yapı ile nasıl iç içe geçtiğini anlamamıza yardımcı olur. Genizli ń sesi, Türkiye Türkçesinin ağzlarında çok önemli bir yer tutan bir fonetik özelliktir. Ancak bu sesin kullanımı, ağzılara göre farklılık göstermektedir. Bazı ağzlarda güçlü bir şekilde korunmuşken, bazı ağzlarda fonetik değişimler ve dış etkileşimler sonucu ya kaybolmuş ya da yerine başka sesler ortaya çıkmıştır. Bu durum, bölgesel ağzların tarihsel geçmişi, kültürel yapıları ve coğrafi konumları ile yakından ilişkilidir.

Genizli ń Sesinin Bölgesel Durumu

Korunan Ağzlar: Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu ve bazı Orta Anadolu ağzlarında genizli ń sesinin korunmuş olması, bu ağzların tarihsel bağlamda belirli Türk boylarının yerleşim alanları olmasıyla açıklanabilir. Türklerin farklı boylarının yoğunlaştığı ve eski göç yolları üzerinde bulunan bu bölgelerde, göçebe kültürünün etkisiyle arkaik dil özelliklerinin korunması sağlanmıştır.

Erzurum, Çorum, Kars Dahil Doğu Anadolu Ağzları

Bu ağzlarda incelenen sesin özelliklerine geçmeden önce, bu bölgelerdeki Türk boylarının yerleşim durumuna kısaca göz atalım:

Ayırım Boyu: Ayırım boyunun Kars yöresine ne zaman geldiğine dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Selçuklu Sultanlığı'nın çöküşünden sonra XVI. yüzyılda Karabağ ve

Gencebasar bölgelerine yerleşmiş olan bu boy, bir süre sonra güneye doğru ilerleyerek Erdebil'e yerleşmiş ve burada "Şahsevenler" adını almıştır. Kars'taki Ayrım boyu, 66 köyden oluşmakta olup özellikle Iğdır'ın Tuzluca ilçesinde yoğunlaşmıştır (Caferoğlu, 1995, s. 19).

Bayat Boyu: Bayat boyu, hem Kuzey hem Güney Azerbaycan'da, Türkiye'de ve Irak'ta geniş bir alana yayılan bir Türk boyudur. Kars'ta Tohançalı köyüne yerleşmişlerdir (Caferoğlu, 1995, s. 19).

Avşar Boyu: Anadolu Türkmenlerinin en büyük boylarından biridir. Kars'ta birkaç büyük bölgede yerleşmişlerdir. Ancak millî kimliklerini koruyamamış ve Kürtlerle karışmışlardır (Caferoğlu, 1995, s. 19).

Muğan Boyu: İsmiyle uyumlu olarak Muğan bölgesinden göç ederek Kars'a yerleşmiş bir grubu temsil etmektedir (Caferoğlu, 1995, s. 20).

Kars'ın Genel Türk Nüfusu: Bu nüfusun bir kısmı geçmişte Azerbaycan'a göç etmiş ancak daha sonra tekrar bu bölgeye geri dönmüşlerdir. Bu nedenle, Kars Türklerinin özgün konuşma özellikleri Azerbaycan Türkçesi batı ağızlarının dil özelliklerine daha yakındır (Caferoğlu, 1995, s. 13).

Belirtilen ağızlarda genizli *ñ* yaygındır. Örneğin:

"Göz der ki: *Hınay ñ getir an, Barmağın batır aña, Eğer çok ciniñ çıkarsa, Molluyu muhtarı getir aña*" (Hasan Hasanoğlu, Karakoyunlu Boyu) (Caferoğlu, 1995, s. 8).

"*Nene, seniñ o iman dağarcığıña kurban olayım.*" (Kiraz Maçavel, Koyundere Köyü) (Caferoğlu, 1995, s. 56).

Edirne Ağızlarında Genizli *ñ* Sesinin Durumu

Tanım ve Tarihî Arka Plan:

Türk kavimlerinden Hunlar ve Alanlar, MS IV. yüzyılda Dobruca'dan geçmişlerdir. Bunlardan sonra VI. yüzyılda Avarlar bölgeye gelmiştir. Bugün Volga boyunda yaşayan Bulgar Türklerinden 40 bin kadar kişi, VII. yüzyılda kralları Asparuh önderliğinde Tuna Nehri'ni geçerek Dobruca'ya yerleşmiştir. Daha sonra Oğuzlar (Guzlar), Kumanlar ve Peçenekler de bu bölgeye gelmiştir. 1124 yılında Moğollar tarafından mağlup edilen Rus-Kuman ittifakının bir parçası olan Oğuzlar, aileleriyle birlikte Tuna'yı geçmek zorunda kalarak Dobruca'ya yerleşmiştir. Dobruca'daki Türk boyları, Peçenekler, ilk Bulgarlar ve Deliorman'da yaşayan diğer Türk boylarıyla karışmıştır (Kalay, 1998, s. 29).

Edirne bölgesinde bugün Kaçkarlar ve Dağlılar gibi Türk boylarının torunları yaşamaktadır. Ayrıca Naldöken, Tanrıdağı, Vize, Kocacık, Ofçaboyu ve Selanik Türkmenleri de bu bölgede

bulunmaktadır. Bunun yanında, Müslümanlığı kabul ederek asimile olmuş Pomaklar da bölgede yaşamaktadır.

Edirne ağzında genizli ń sık kullanılmaz. Ancak, şivede “y-ğ-k” ses değişimi gözlemlenir: Sırıyı → Sırığı, Yaprayı → Yaprayağı (Kalay, 1998, s. 39).

Arpaçay Ağzlarında Genizli ń kullanımı

Arpaçay ağzlarında genizli ń sık şekilde kullanılmaktadır. Bölgenin betimlemesi Kars ağzlarının betimlemesinde verilmiştir. Azerbaycan Türkçesi batı diyalektlerinin dil özellikleri ile benzerlikler Arpaçay ağzında rastlanır. Örneğin: “*Yengə*” (yenge) kelimesindeki ng sesinin güçlü şekilde korunması, bu dilsel yakınlığın göstergesidir (Olçay-Ercilasun-Aslan, 1998).

Adana ve Osmaniye Ağzları

Adana ve Osmaniye Tarihi:

Bölgeye ilk Türkler, Malazgirt Savaşı’ndan 250 yıl önce, MS 800’lü yıllarda gelmiştir (Yıldırım, 2006, s. 8). Bölgeye yerleşen Türk beylerinin adlarına sikke basılmıştır. Amaçur, Bilge Çur vb. 1071’den sonra “Navakiye Türkmenleri” adıyla anılan Türk boyları bölgeye yerleşmiştir. XIX. yüzyıla kadar nüfusu az olan bu bölgede, bugün Adana ve Osmaniye’deki Türk nüfusu 2 milyona ulaşmıştır. Nüfusun büyük kısmını XIX. yüzyıla kadar bu bölgelere yerleşen Türkmen/Yörük boylarının temsilcileri oluşturmaktadır.

Adana ve Osmaniye Ağzlarının Ses Özellikleri:

Standart Türkiye Türkçesinde artık kullanılmayan genizli ń, Osmaniye ağzlarında aktif olarak kullanılmaya devam etmektedir. Bazen genizli ń’nin düşmesine rastlanır, bu durumda kendisinden sonra gelen ünlü genizli özelliğini korur: “*so_ra, sa_, o_a, bu_a, yala_uz*” (Yıldırım, 2006, s. 68).

Bölge şivelerinde, “k-ğ” ve “ńğ” gibi ses değişimleri tipiktir. Örneğin, *soğra, oğünde* gibi kelimelerde bu değişimler görülebilir. Ayrıca, “ğ-v” ses değişimi de yaygındır: *öv, söv, dovra* gibi örneklerde bu değişim kendini gösterir. Diğer ses değişimleri de şunlardır “k-ğ-y”: *biyen, yörüün, deyil* gibi kelimelerde bu değişim görülür. “k-ğ-er”: *er-eger* gibi kelimelerde bu tür bir değişim vardır. “ń-y” Ses Değişimi: *başıńı → başıyı, garadaşıńı → garadaşıyı* gibi örneklerde bu değişim gözlemlenir (Yıldırım, 2006, s. 121).

Güney-Batı Anadolu Ağzları

İzmir, Uşak, Eşme, Alaşehir, Kula, Gördes, Demirci bölgelerini kapsayan bu alanda genizli ń sesi aktiftir. Eski Türkçede olduğu gibi, bu ağzlarda genizli ń sesi güçlü bir şekilde korunmuştur. Örnekler: *beziń, dünüń, vesıń, mińar* gibi kelimelerde genizli ń etkisi görülmektedir.

Ayrıca, “l, r, n, n, nq” sesleri, sesli harfe geçiş noktasında cızırtılı bir şekilde çıkmaktadır. Şivede “g-y” ve “g-v” ses değişimleri de karakteristiktir (Korkmaz, 1994, s. 70-71).

Zeynep Korkmaz, ağızların fonetik yapısını şöyle tanımlar: "Öndamak genizli ħ ve arka damak n sesleri, Eski Türkçede olduğu gibi bu ağızlarda da güçlü bir şekilde korunmuştur." (Korkmaz, 1994, s. 56).

Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları

Doğu Anadolu ve Fırat havzasındaki Türk varlığı, Malazgirt Savaşı'ndan çok daha eskiye dayanmaktadır. Fırat havzası, Sakalar ve Persler arasında paylaşılmaya çalışılan bir bölgedir. Hun Türkleri 395 yılında Erzurum, Karasu-Fırat boyunca ilerleyerek Malatya'dan Antalya'ya kadar gitmiş, aynı yolu takip ederek tekrar Kafkasya'ya dönmüşlerdir. Ayrıca, Hazar Türklerinin Fırat havzasına göçleri de olmuştur. Bizans'ın V. yüzyıldan itibaren Sasaniler ve Müslüman Arapların baskınlarına karşı bir savunma hattı kurarak bu bölgeye yerleştirdiği Türkler, bu bölgedeki varlıklarını güçlendirmiştir (Yuvalı, 1986, s. 1-10). Ancak, günümüzde bu bölgelerde genizli ħ sesi aktif değildir (Buran, 1997, s. 48).

Erzurum Yöresi Ağızları

Doğu Anadolu bölgesi ağızlarında genizli ħ sesinin yaygınlığı, bu bölgenin tarihsel ve demografik özellikleriyle yakından ilişkilidir. Bu ağızların şekillenmesinde bölgenin stratejik konumu ve tarih boyunca farklı Türk boylarına ev sahipliği yapması etkili olmuştur. Erzurum ve çevresi Hunlar, Avarlar ve Göktürkler gibi erken Türk topluluklarının göç yolları üzerinde bulunmuş; Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde ise Türk nüfusunun yoğun olduğu bir bölge haline gelmiştir.

Erzurum ağzında eski Türkçeye kıyasla daha fazla “n/g/ğ” seslerinin parçalandığı görülmektedir. Bazen ünsüzlerden biri düşmüş ya da iki ünsüz birleşmiş durumdadır. İki ünlü arasında “ğ” ve “v” sesleri, “g” sesine dönüşmüştür. Genizli ħ bazen “nq” birleşik ünsüzü şeklinde karşımıza çıkmaktadır (Gemalmaz, 1995, s. 150).

Günümüzde Erzurum ve çevresindeki ağızlarda genizli ħ sesi, halk arasında kullanılan deyimlerde ve türkülere yansıyan ağız özelliklerinde görülmektedir. Örneğin:

“Erzurum dağları kar ile boran, Gel ağlatma beni gurbaniħ olam.”

Gemalmaz, “ng” sesinin parçalanmasını şu şekilde yorumluyor:

Eski Türkçenin “ng” ünsüzü ayrıştığında ortaya çıkan “n” ve “g” ünsüzlerinden n ünsüzünün düşmesi hâlinde Türkiye Türkçesi aydın konuşmasına bakarak bir “ħ-y” değişimiyle karşılaşmış oluruz: Diyne-din-e göynim-göñlüm vb. (Gemalmaz, 1995, s. 179).

Neşehir ve Etrafi Ağzları

XVIII. yüzyılda bu bölge, Yörük ve Türkmen boyları yoğun bir şekilde yerleşmiştir. Bölgede etnik yapı şu şekildedir:

Oğuz boyu (hangisine ait oldukları belli değildir),

Gebran adı verilen gayrimüslimler,

Göçebe Türkmenler.

Bu Türkmenler, Hristiyanlaşmış veya Türkçe konuşan Hristiyanlar olabilir, ancak kesin olarak “ñ-k” Türk dilini konuşuyorlardı (Korkmaz, 1994, s.7).

Zeynep Korkmaz, bu bölgede genizli ñ ile ilgili şunları yazmıştır:

Birleşik bir damak sesi olan ñ ünsüzünün, Göktürk yazıtlarından başlayarak Türkçenin türlü kollarında “ñ-n” ve “ñ-g” yönlerindeki değişimler ile çözüntüye uğradığı bilinmektedir. Bu bölgede de bu değişimi, “ñ-g” olayından sonra “ğ-y” şeklinde ayrıca gerçekleşmiştir: *ağna (aňla), oğa (oňa)* gibi örneklerde olduğu gibi. eğişildir (Korkmaz, 1994, s. 88).

Bu, genizli ñ sesinin parçalanma sürecinin uzun zaman önce başladığını gösterir.

Ordu Yöresi ve Etraf Ağzları

Malazgirt Savaşı sonrası Anadolu'nun ilk Türk beyliklerinden biri olan Danişmendler Sivas, Tokat, Amasya, Çorum, Yozgat, Kayseri, Malatya ve Gümüşhane bölgelerinde etkili olmuştur. Bu beyliğin varlığı, 1178'de Anadolu Selçukluları tarafından sonlandırılmıştır. Bu dönemin ardından, bölge tamamen Selçuklu egemenliğine geçmiştir. Ayrıca, bölgeye Türk boylarının yerleştiği ve Oğuz boylarının bu beyliği oluşturduğu belirtilmektedir. Bu dönemde, Oğuz boylarının egemenliği hâkim olsa da hangi boyların yoğunlukta olduğu belirlenmemiştir.

Ordu yöresinde, toponimlere dayanarak Çepniler boyunun çoğunlukta olduğu açıkça görülmektedir. Ayrıca, Eymur, Karkın, Alayund, Bayat, Bayandır gibi toponimler, Türk boylarının adlarını belirlemeye yardımcı olmaktadır.

Bölgede genizli ñ sesi aktif olmasa da parçalandıktan sonra ortaya çıkan ses geçişleri dikkat çekicidir: g ve ğ sesleri v sesine dönüşebilir: *dovuz~donuz, siyek~sinek, sıvmaz~sığmaz* gibi örneklerde olduğu gibi. Sağır nun, daha çok Sivas ve Tokat şivelerinde hissedilmektedir (Demir, 2001, s. 46).

Yöntem

1. Dilsel İnceleme: Çalışmada, Eski Türkçeden modern Türk dillerine kadar "genizli ń" sesinin tarihsel gelişimini ve coğrafi varyasyonlarını analiz etmek için fonetik ve dilbilimsel analiz yöntemlerini kullanmıştır.
2. Bölgesel Çeşitlilik: Türk lehçelerinin bölgesel ağızlarındaki "genizli ń" sesi üzerine karşılaştırmalı bir analiz yapılmıştır.
3. Yazılı Kaynakların İncelemesi: "Kitâb-ı Dede Korkut" gibi eski yazılı kaynaklar incelenerek ses değişimlerinin tarihsel süreçteki yansımaları değerlendirilmiştir.
4. Dil ve Tarih İlişkisi: Göçler ve etnik süreçlerin bu sesin dönüşümündeki etkilerini anlamak amacıyla tarihsel bağlamlar ele alınmıştır.
5. Karşılaştırmalı Çalışma: Oğuz ve Kıpçak lehçeleri arasında genizli ń sesinin kullanımı karşılaştırılmıştır.

Bulgular

- Ses Değişimi: Genizli ń sesi, bazı ağızlarda tamamen kaybolmuş, bazı ağızlarda ise başka seslere (örneğin "ng", "ñ", "y", "ğ", "v") dönüşmüştür.
- Bölgesel Çeşitlilik:
- Batı Azerbaycan ağızlarında genizli ń sesi aktif şekilde kullanılmaktadır.
- Doğu ve Kuzey bölgeleri ağızlarında bu ses kaybolmuş ya da başka seslere dönüşmüştür.
- Tarihsel ve Etnik Etkiler: Göçlerin ve tarihsel süreçlerin, ses değişimlerinin şekillenmesinde önemli bir rol oynadığı belirtilmiştir.
- Yazılı Kaynaklar: "Kitab-ı Dede Korkut" gibi metinlerde genizli ń sesinin korunmuş veya değişime uğramış hâli örneklendirilmiştir.
- Dilsel Çeşitlilik: Bu sesin varlığı ve dönüşümü, Türk dillerinin tarihsel ve coğrafi farklılıklarını anlamada önemli bir anahtar olarak değerlendirilmiştir.

Sonuç ve Tartışma

1. Türkiye Türkçesinin şivelerini incelediğimizde, genizli ń sesinin kullanım sıklığının her ağza göre değişkenlik gösterdiğini ve sabit olmadığı sonucuna varıyoruz. Genizli ń sesi birçok ağızda korunmuş olsa da daha fazla yerde parçalanmış, kaybolmuş veya yerine başka seslerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur: Doğu Anadolu ağızlarında (Kars, Iğdır, Erzurum, Çorum vb.), Arpaçay, Adana, Osmaniye, Güney-Batı Anadolu ağızlarında (İzmir, Uşak, Eşme, Alaşehir, Kula, Gördes, Dêmirci vb.), Nevşehir ve çevresindeki ağızlarında genizli ń korunmuştur. Edirne, Keban, Baskil ve Ağın, Ordu ve çevresindeki ağızlarında genizli ń ya kaybolmuş ve kendisinden

sonraki ünlüye genizli özellik kazandırmış ya da parçalanarak başka yarım ünsüzlerle değiştirilmiştir. Genizli ń sesi aşağıdaki ses değişimleriyle karşılaştırılmıştır:

Nq - ń - q~g

G – y - v

g~ğ

ğ~v

n~m

2. Azerbaycan Türkçesi ağızlarında genizli ń sesi ve bununla ilişkili sesler (ń, nq) tarihsel bir gelişimin izlerini taşır. Ağızlar arasında belirgin farklılıklar gösteren bu ses, hem dilsel çeşitliliğe hem de tarihsel göçlerin ve etkileşimlerin etkisine işaret eder. Özellikle Batı ağızlarında sık kullanılan bu ses, Doğu bölgelerinde neredeyse tamamen kaybolmuştur.

Öneriler

1. Bölgesel Araştırmaların Derinleştirilmesi: Genizli ń sesinin farklı Türk lehçelerinde nasıl evrildiği üzerine daha kapsamlı saha çalışmaları yapılmalıdır. Bu, Türk dilinin bölgesel farklılıklarını daha iyi anlamaya katkı sağlayacaktır.
2. Yazılı Kaynakların Dijitalleştirilmesi: Eski Türk metnelerindeki ses değişimlerini daha ayrıntılı incelemek için yazılı kaynaklar dijitalleştirilmeli ve analiz edilmelidir.
3. Fonetik ve Etnografik Çalışmaların Birleştirilmesi: Ses değişimlerinin etnik ve kültürel bağlamlarını anlamak için fonetik analizler etnografik çalışmalarla desteklenmelidir.
4. Eğitim ve Koruma Çalışmaları: Özellikle genizli ń sesinin aktif olarak kullanıldığı bölgelerde, bu dil özelliğini korumak ve genç nesillere aktarmak için dil eğitimine yönelik projeler geliştirilmelidir.
5. Dil ve Göç İlişkisi Üzerine Çalışmalar: Göçlerin ve tarihsel-etnik etkileşimlerin dil üzerindeki etkisini anlamak için genizli ń sesi gibi belirgin dil özellikleri üzerinden analizler yapılmalıdır.

Kaynakça

Abdullayev, F. A. (1967). *Horezm Ağızlarının Fonetigi*. Taşkent: Fan.

Buran, A. (1997). *Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları*. Ankara: Yükseköğretim Kurulu Basım Evi.

Caferoğlu, A. (1994). *Anadolu Ağızlarından Toplamalar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Demir, N. (2001). *Ordu İli ve Yöresi Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Deny, J. (2012). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Kabalıcı.

Dilaçar, A. (2020). *Kutadgu Bilig İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ergin, M. (2018). *Dede Korkut Kitabı 1-2*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gemalmaz, E. (1995). *Erzurum İli Ağızları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basım Evi.

Kalay, E. (1998). *Edirne İli Ağızları*. Ankara: Yükseköğretim Kurulu Basım Evi.

Korkmaz, Z. (1994). *Güney Batı Anadolu Ağızları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basım Evi.

Korkmaz, Z. (1994). *Nevşehir ve Yöresi Ağızları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basım Evi.

Məmmədli, M. (2019). *Azərbaycan dialektologiyası*. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti.

Mirzəzadə, H. (1990). *Azərbaycan Dilinin Tarixi Qrammeri*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti Yayınları.

Mustafa, A., & Güner, G. (2022). *Codex Cumanicus*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Qaben, A. V. (1998). *Eski Türkçenin Grameri*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.

Olca, S., Ercilasun, A. B., & Aslan, E. (1998). *Arpaçay Köylerinden Derlemeler*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basım Evi.

Şçerbak, A. (1970). *Сравнительная фонетика тюркских языков*. Ленинград: Институт языкознания АН СССР – Л.: Наука. Ленингр. отд-ние.

Yıldırım, F. (2006). *Adana ve Osmaniye İlleri Ağızları*. Ankara: Türk Hava Yolları Basım Evi İşletmeciliği.

Yuvalı, A. (1986). *Fırat Havzası'nın Türk Tarihindeki Yeri*. *Türk Kültürü*, Ocak, 1-10.

The Convention on the Legal Status of the Caspian Sea: Losers and Winners

Elza Elif MEHDIYEV*

Abstract: *The legal status of the Caspian Sea has led to one of the biggest debates since the dissolution of the Soviet Union. After a long period of time, with numerous joint and bilateral meetings, this international crisis ended in 2018 as a result of the signing of a document called the Convention on the Legal Status of the Caspian Sea (CLSCS). In this article, the winning and losing sides amongst the signatories of the CLSCS were attempted to be determined by taking into account the new de facto situation in the Caspian basin in light of the geopolitical developments since 2018, through an analysis of economic, political, and legal consequences of the convention. This topic was examined through consideration of the motives behind the signatories' political actions, political connections, and the historical context. The articles of CLSCS, the Trans-Caspian International Transport Route (also known as the Middle Corridor) and The Organization of Turkic States were analyzed in order to determine the various consequences of the CLSCS. In the conclusion of the article, the signatory countries of Russia and Iran were placed on the losing side, whereas the signatory countries of Azerbaijan, Kazakhstan and Turkmenistan were stated to be on the winning side of the CLSCS.*

Keywords: *Caspian Sea, Legal Status of the Caspian Sea, Azerbaijan, Iran, Kazakhstan, Russia, Turkmenistan.*

Introduction

Until 1991, the legal status of the Caspian Sea was regulated by bilateral agreements signed between the USSR and Iran in Moscow on February 26, 1921 (For a conceptual analysis of the legal status of the Caspian Sea, see Labardini, 2021, and for the historical background of these debates, Yiqiang, 2019, especially p. 178-189; a unique resource for those doing research in Turkish, see Kahraman & Merdan, 2020). This agreement provided freedom of navigation in all areas of the sea, freedom of fishing except in national fishing zones of ten miles in length, and a ban on navigation in the Caspian Sea for ships flying the flags of states other than the USSR and Iran. The internal water (territorial waters) status of the Caspian Sea, determined by this Soviet-Iranian agreement, was de facto recognized by the entire international community of states and confirmed in international law doctrine.

* Independent Researcher. E-posta: mehdiyevelza@gmail.com / <https://orcid.org/0009-0005-8716-5653>

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 08-01-2025

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 09-02-2025

Araştırma Makalesi / Research Article

DOI: <https://doi.org/10.59305/ijvuts.1614837>

You can refer to this article as follows:

Mehdiyev, E.E. (2025). The Convention on the Legal Status of the Caspian Sea: Losers and Winners. *Uluslararası İdil-Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 14-22. <https://doi.org/10.59305/ijvuts.1614837>

Following the dissolution of the Soviet Union, the number of states bordering the Caspian Sea increased from two (USSR, Iran) to five (Russia, Azerbaijan, Iran, Kazakhstan, Turkmenistan). While Russia declared that it would abide by all international agreements of the USSR, as required by its obligations stated in the Alma-Ata Protocol, the other three new states had no such obligations; therefore, there was no consensus on the political positions that Azerbaijan, Kazakhstan and Turkmenistan should adopt regarding the agreements previously concluded between the USSR and Iran. This new political formation, and additionally the existence of offshore hydrocarbon resources in the Caspian and the sea's location on a geopolitically significant transport route, made it a necessity to redefine the legal status of the Caspian Sea (Abilov, Mahmudlu, & Abdullayev, 2020, p. 230). But it was inevitable that the littoral states would attempt to claim the most advantageous position for themselves, therefore, the discussions on the legal status of the Caspian lasted for more than twenty years (1995-2018).

Azerbaijan, Kazakhstan and Turkmenistan concluded a series of agreements with an international consortium about the extraction and processing of their rich energy resources in the early 1990s. The most notable agreement among these was the "The Agreement of The Century" signed in 1994 between the Azerbaijani administration and the consortium led by British Petroleum on oil exploration and extraction in the Caspian Sea. Although this agreement caused significant reactions from Russia and Iran, Azerbaijan managed to overcome these reactions by turning the I. Chechen War into an opportunity. The control of these three new states over the Caspian energy resources urged Russia and Iran into action. In 1995, foreign ministers of the littoral countries, meeting first in Moscow and then in Tehran, agreed to establish a permanent negotiation mechanism in order to determine the legal status of the Caspian Sea. In the context of this agreement, a series of bilateral meetings were held between the littoral countries.

Putin's rise to power in Russia in 2000 gave a stable direction to the discussions on the status of the Caspian Sea. In order to ensure coordination between the littoral countries, a five-party platform was established in a short time and six Caspian Summits were held from 2002 to 2022. While the legal status of the Caspian Sea was the focus of these summits, issues such as security, fisheries, freedom of navigation and the environment also became serious topics of negotiation. The most important of the Caspian summits was the fifth summit held in Aktau, Kazakhstan on August 12, 2018, where the legal status of the Caspian Sea was determined.

Now, in this paper, I will first focus on the individual articles of the CLSCS, then explain the actual situation that has emerged over the course of approximately six years since the signing of this convention, and finally discuss the losers and winners of the CLSCS on the basis of this actual situation.

Convention on the Legal Status of the Caspian Sea

As the result of more than fifty negotiations at various levels over a period of more than twenty years following the dissolution of the USSR on the legal status of the Caspian Sea, the heads of the five littoral states signed the document, “Convention on the Legal Status of the Caspian Sea” (CLSCS) at the 5th Caspian Summit in Aktau.

The CLSCS, consisting of twenty-four articles, begins with an introduction expressing the exclusive sovereign rights of the parties over the Caspian Sea and its resources, alongside emphasizing the proper use of said resources and the protection of the natural environment in accordance with mutual benefit.

According to the first article, which includes definitions, the Caspian Sea is neither a sea nor a lake, but a body of water with a special status according to the principles determined between the parties. Since this new definition has no counterpart in the UN Convention on the Law of the Sea adopted in 1982, the littoral countries are not obligated to comply with the provisions of the said convention regarding the Caspian Sea. The second and third articles are related to sovereignty and security issues. The most striking point here is that there can be no military forces in the Caspian Sea that do not belong to the littoral countries and that the vessels navigating its waters must only fly the flags of these countries. Articles five to nine state that the Caspian Sea consists of internal waters, territorial waters, fishing zones and common waters. The territorial waters also determine state borders in accordance with international law. Articles ten and eleven contain the rules and procedures regarding freedom of navigation and access to other international waters, the movement of military, hunting or reconnaissance vessels, and inclusion in the waters of other countries. Articles twelve and thirteen emphasize sovereignty rights in territorial waters and determine the framework of research activities outside the sovereign borders. The fourteenth and fifteenth articles are related to the regulation of possible pipelines and cables that could be placed on the seabed; requiring such activities to be carried out after the ecological approval of the littoral countries, in order to prevent environmental pollution. The sixteenth and seventeenth articles are related to criminality, and include regulations regarding various kinds of illegal activities. The last six articles include general provisions such as the validity of the convention, its duration, its implementation, and the resolution of any possible disputes through peaceful negotiations.

The CLSCS, which emerged as a result of long efforts, can be grouped under three main headings. The first is undoubtedly the innovation that the convention brought to international law; according to this, the bottom and surface of the Caspian Sea, which is neither a sea nor a lake, are divided in two different ways: the bottom of the sea is divided into territorial waters,

while its surface is accepted as international waters. The second is the geopolitical implication of the CLSCS, which includes the provisions that no foreign state can have armed forces in the Caspian Sea and that only vessels flying the flags of the “Caspian Five” can sail. The third, and last, is the legal provision regarding the fact that in order to lay a pipeline along the Caspian Sea, only the approval of countries through which the pipeline passes must be obtained; in contrast to the requirement of receiving approval from all littoral countries, as was the case before. As a result, the CLSCS, on one hand, renewed the emphasis on the Caspian Sea as a kind of “closed sea”, and on the other hand, clearly demonstrated that the de facto and legal situation of Russian-Iranian domination over the basin, which had existed since the Treaty of Golestan (1813), was no longer valid.

After the CLSCS

In 2018, the year the CLSCS was signed, the Caspian basin was going through a relatively “calm” period. However, years have passed since this convention and the world has witnessed very radical changes that have also deeply affected the Caspian basin. In September 2020, the military operation launched by Azerbaijan against the separatist groups in the Karabakh region was successfully concluded, paving the way for a more stable future in the region; this indicates that Russia’s militaristic and defeatist policy between the two Caucasian countries for 30 years had come to nothing. The Ukraine war, which began in February 2022 and is still ongoing, has deeply affected Russia, which is the strongest party in the Caspian basin, and has led to the weakening of its power in the region. On the other hand, following the very severe military response from Israel to the Hamas attacks in October 2023, the military power of Iran, which supported Hamas, was seriously damaged, meaning that the second-largest military and political power in the Caspian basin has weakened. The events in Syria at the end of 2024 and the overthrowing of the Ba’ath regime symbolize the near-destruction of Russia and Iran’s powers, which were staunch defenders of this regime, in the Middle East. In the shadow of these wars in the South Caucasus, Eastern Europe and the Middle East, the Caspian Sea’s “closed sea” status seems to be the only gain from the CLSCS for Russia and Iran. CLSCS has not only benefited them but has also strengthened the hands of Azerbaijan, Kazakhstan and Turkmenistan, three important energy actors in the region.

These geopolitical changes have also radically changed the economic importance of the Caspian Sea. The Trans-Caspian International Transport Route, or the Middle Corridor, which runs through the middle of the Caspian Sea, used to provide a small portion of the annual European-Chinese trade traffic, which was close to a trillion US dollars, before the Russo-Ukrainian War; however, following the beginning of that war, it became an important route. (For comprehensive

information on the Middle Corridor, see Akçay and Changgang, 2023). This is clearly demonstrated by the intensive efforts of Azerbaijan and Kazakhstan towards building new ports and increasing the capacity of their old ones.

The Middle Corridor, which emerged as an alternative to the Northern Corridor (Trans-Siberian Railway) and includes dozens of international initiatives and formations, is a vital trade connection route for the two extreme points of China and Europe, as well as the Central Asian and South Caucasian countries with strong energy resources, and the production potential between these two points. (Yiqiang, 2019, p. 192). Today, we have the opportunity to better understand and evaluate the relationship between the CLSCS and the Middle Corridor, which is shorter and carries fewer political risks than the Northern Corridor and even the Southern Corridor, which has instability in Yemen.

Another important reason why the Middle Corridor is a reliable route between Europe and China is that all countries on this route have the same historical and cultural roots. After the legal status of the Caspian Sea was finalized, the way was also opened for the process of organizing cultural cooperation between states with the same historical roots between Europe and China. For this reason, a cultural organization known as The Cooperation Council of Turkic Speaking States has transformed into an international organization under the new name of The Organization of Turkic States (OTS); it is no coincidence that this organization emerged in a short period of three years after the signing of the CLSCS. As Koçak also points out, there is a direct relationship between the CLSCS and the OTS:

In the context of energy, the European need for alternatives to Russia for hydrocarbon transfers from Central Asia and the Caucasus to Europe elevated the significance of the Trans-Caspian Gas Pipeline, connecting Turkmenistan and Azerbaijan to the Trans-Anatolian Natural Gas Pipeline (Koçak, 2023, p. 115-138).

As can be understood from these points, the CLSCS was not only a text which eliminated legal problems between the Caspian littoral countries, but also, on the one hand, influenced the course of global trade by making the Middle Corridor functional, and on the other hand, it enabled the Turkic states, which have the same historical and cultural roots but different agendas and projections, to gather under one roof around the same political and commercial goals.

The CLSCS: Losers and Winners

As can be seen, there is a serious discrepancy between the expectations at the time the CLSCS was signed and the realities that have emerged in just six years. This situation also makes it possible to determine the losing and winning sides of the CLSCS today. I believe that it is clear, based on everything I mentioned so far in the article, who the losing sides are: Russia and Iran. This situation also destroys the myth that Russia and Iran are two ancient and distant actors in

the political world. It shows that the history of a political institution, no matter how powerful or influential it might have been, does not ensure that all of its strategies are correct; what ensures the correctness of a strategy is related to its rational content which takes into account all possibilities.

After the dissolution of the USSR, instead of adopting a new perspective toward foreign policy in line with the conditions and circumstances of the era, the Russian administration continued on its path with an oppressive understanding based on the military power it inherited from the Soviets. Instead of developing friendly relations with the former Soviet countries, it preferred to put pressure on local governments and policies that hindered their economic development. However, Russia's influence over these countries was limited only to its insistence on the Caspian Sea being a "closed sea." The actual situation that emerged after the Ukraine war led Western countries to invest more in the Middle Corridor, which showed that Russia was not indispensable, contrary to what was thought. The main reason why Russia was on the losing side of the CLSCS lies here.

As previously stated, Azerbaijan, Kazakhstan and Turkmenistan, who turned the political crisis of Russia into an opportunity in the 1990s, made major agreements with Western countries and China in the field of energy. Russia may have been late in preventing these principles from being opened to the world, but it did its best to keep these agreements limited. Indeed, by activating the Caspian Flotilla in the Syrian war, it also showed what any Caspian state could face if it questioned Russian hegemony in the region (Riber, 2023, p. 83). However, after the Ukrainian war, new opportunities arose for Azerbaijan, Kazakhstan and Turkmenistan, and these countries gained the opportunity to act independently from Russia in the region with the power they received from the CLSCS.

Unlike Russia, Iran has never had absolute power in the Caspian basin. Therefore, its expectations from this basin were, on one hand, to prevent countries it perceived as a threat from entering the Caspian Sea militarily, and on the other hand, to have an equal share by having the Caspian Sea accepted as a lake, as opposed to having only a coastline. In the first matter, it has been successful, because Russia has similar concerns and because it is not a vital issue for other littoral countries, but in the second matter, it has been equally unsuccessful. For this reason, the Iranian administration has been subject to serious criticism within the country, despite having officially signed the CLSCS (Yiqiang, 2019, p. 196). Although the country was officially a party to the CLSCS, the discussions in Iran did not end, and statements contrary to the text of the agreement were subsequently voiced (Karataeva, 2020, p. 262).

Iran's plan for the equal distribution of the Caspian resources was the main reason for the delay of the convention signing for more than twenty years. In this sense, the CLSCS is evidence that Iran has abandoned its insistence on the equal distribution of the Caspian resources. This shows that Iran attaches more importance to the geopolitical situation rather than its economic benefits (Danova, 2024, p. 338). In connection with this situation, it is believed that Iran's interests were harmed the most during the signing of the convention. Thus, all efforts of Iran, which has been advocating the division of the Caspian into five equal parts since the beginning of the negotiations, have been in vain.

As for the winners of the CLSCS, it is now possible to see more clearly that these are Azerbaijan, Kazakhstan and Turkmenistan. Azerbaijan was the key country which carried out intense intellectual and legal discussions during the emergence of the CLSCS. Azerbaijan, which had guaranteed its rights over the Caspian Sea in 1995 within its constitution, insisted on the equal sharing of the Caspian bottom along the borderline, which we see in the agreement in its entirety. If this CLSCS had not been signed, Russia could have prevented Kazakh oil and Turkmen gas from reaching the European market via the Middle Corridor by using the uncertain legal status of the Caspian Sea (Rutland, 2021, p. 88). In fact, almost all of Kazakhstan and Turkmenistan's energy resource exports to Western countries had to go through Russia. For this reason, these two countries had to partner with China rather than the European market. China's efforts to reach energy resources in Central Asia are a deep and comprehensive issue that deserves a separate study; however, it should be noted that China has a more advantageous position than its competitors because, unlike global powers such as the US, European Union or Russia, it has not made any political demands in return for the huge investments it has made in Central Asian countries (Lídl, 2023, p. 82). However, the Central Asian countries which have signed major projects with China are aware that they need to diversify their foreign policies. For this reason, they want to turn the new opportunities offered by the CLSCS and the fact that the Ukraine war has significantly eliminated the obstacles to their access to the European market, into an opportunity. Additionally, the long-standing disagreements between Azerbaijan and Turkmenistan, which were sometimes pro-Russia and sometimes pro-Iran, have ended with the CLSCS (for a broad and comprehensive assessment of the relations between Turkmenistan and Azerbaijan regarding the division of the Caspian Sea, see S. Abilov, C. Mahmudlu and N. Abdullayev, 2020). More precisely, Turkmenistan has become convinced that it can enter the European market with the CLSCS and has therefore started to take the same political line as Azerbaijan and Kazakhstan by focusing on the possibilities of the Trans-Caspian pipeline.

Conclusion

Orazgaliyev and Araral, likened the situation of the Caspian countries to a prisoner's dilemma, “because each country has an incentive not to cooperate and become greedy, hoping that they can get more benefits from exploiting the resources.” (2019, p. 963). Russia and Iran were no longer their former powers, and they were not aware of the intentions of the new littoral states that had found global partners for themselves in the multipolar world, such as China, the United States, and the European Union. On the other hand, the environmental effects of the legal uncertainty in the region and its characteristics which prevented foreign investments could not be ignored. In addition to all this, no one was willing to undertake the cost of the situation that would arise if the tensions seen in bilateral relations from time to time turned into a hot conflict. Therefore, the most rational step for the Caspian countries was to reach an agreement in order to be more profitable, and the CLSCS should be seen as a necessary result of this common intention.

The geopolitical developments that have taken place over the past years since the signing of the CLSCS allow us to re-evaluate the results of this convention. The military and consequently political failures of the two major powers of the Caspian basin, Russia and Iran, have opened up new perspectives for the other three countries of the basin, which are militarily weak but rich in energy resources. Moreover, there are no signs that this new situation in the Caspian region will change radically in the near future. In this sense, the trio of Azerbaijan, Kazakhstan and Turkmenistan, which have the same historical and cultural background, not only weakens the connection between Russia and Iran but also strengthens the connection between Europe and China. In light of all these arguments, we can easily say that the losers of the CLSCS are Russia and Iran, while the winners are Azerbaijan, Kazakhstan and Turkmenistan.

References

- Abilov, S., Mahmudlu, C., & Abdullayev, N. (2020). Contested Waters: Implications of the 2018 Convention on the Legal Status of the Caspian Sea and the Future of the Trans-Caspian Pipeline. *Insight Turkey*, 22/4, 229-250. doi:10.25253/99.2020224.13
- Akçay, N., & Changgang, G. (2023). Türkiye’s Middle Corridor and China’s BRI: Identification and Assessment. *Insight Turkey*, 25/1, 63-74. doi:10.25253/99.2023251.4
- (2019). Convention on the Legal Status of the Caspian Sea. *International Legal Materials*, 58/2, 403-413. doi:10.1017/ilm.2019.5
- Danova A. N. (2024). Iran’s Position on the Legal Status of the Caspian Sea. *International Relations and Regional Studies*, 56/2, 333- 344. doi:10.48371/ISMO.2024.56.2.020
- Kahraman, F. Ş. & Merdan, A. S. (2020). Hazar Denizi’nin Hukuki Statüsü. *KAÜİİBFD*, 11/21, 434-468. doi:10.36543/kauibfd.2020.020
- Karataeva, E. (2020). The Convention on the Legal Status of the Caspian Sea: The Final Answer or an Interim Solution to the Caspian Question? *International Journal of Marine and Coastal Law*, 35, 1-32. doi:10.1163/15718085-23521089

- Koçak, M. (2023). Potential of Organization of Turkic States in the International System: Promises and Vulnerabilities. *Insight Turkey*, 25/4, 115-137. doi: 10.25253/99.2023254.8
- Labardini, R. (2021). The Legal Definition of the Caspian Sea. *Anuario Mexicano de Derecho Internacional*, 20, 235-272. doi:10.22201/ijj.24487872e.2020.20.14476
- Lidl, V. (2022). *The Natural Gas Conundrum: Transformation of the Central Asian Energy Security Complex after 1991*. Prague, Czech Republic: Karolinum Press.
- Orazgaliyev, S., & Araral, E. (2019). Conflict and Cooperation in Global Commons: Theory and Evidence from the Caspian Sea. *International Journal of the Commons*, 13/2, 962-976. doi:10.5334/ijc.914
- Riber, J., (2022). Russia's Twenty-First-Century Naval Strategy. *Naval War College Review*, 75/3, 67-84. Retrieved from <https://digital-commons.usnwc.edu/nwc-review/vol75/iss3/6>
- Rutland, P., (2021). Energy and Russian Great Power Post-Crimea. 4 Energy and Russian Great Power Post-Crimea. In E. Buchanan (Ed.), *Russian Energy Strategy in the Asia-Pacific: Implications for Australia* (pp. 85–104). Canberra, Australian Capital Territory, Australia: ANU Press.
- Yiqiang J. (2019). The Signing of the Convention on the Legal Status of the Caspian Sea and Its Implications. *China International Studies*, 75, 178-196. Retrieved from <https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/chintersd75&div=12&id=&page=>

Periodicals on the Transformation of Turkic Muslim Women in the South Caucasus in Imperial Russia

Roiala MAMEDOVA*

Abstract: *The press was a major vehicle for examining the role of women in traditionally Muslim Azerbaijani society. The principal objective of this article is to examine periodicals that address the transformation of Turkic-Muslim women in the South Caucasus between the years 1875 and 1917. During the aforementioned period, a number of media outlets were established by Azerbaijani intellectuals with the intention of enlightening society. By the beginning of the 20th century, a group of male writers had published several articles in these press organs with the objective of attracting women to education. Furthermore, at the beginning of the 20th century, a number of prominent women began to advocate for their rights as a result of a robust cultural awakening. The establishment of the first women's newspaper represented a significant milestone in the history of women's media in Azerbaijan. Until the fall of Russia, a considerable corpus of significant publications had emerged in Azerbaijan. Despite the existence of media outlets that adopt a radical stance, the prevailing message was that of an educated mother. This assumption was widely held and reflected the belief that only a mother with a good education could raise a child with a similar level of learning, which would, in turn, result in the salvation of society.*

Keywords: *The South Caucasus, Azerbaijan, Woman Question, Molla Nasreddin, Ekinchi.*

Introduction

Although the press has a long history on the global scale, the establishment of the periodical press in Azerbaijan is a phenomenon that can be dated to the latter half of the 19th century. At this juncture, Azerbaijani intellectuals began to recognize the potential of the press as a conduit for disseminating information on a broad scale. The press could serve as a platform for propagating ideas and influencing public opinion. Its reach extended beyond the educational sphere, encompassing both formal and informal domains. The press played a pivotal role in keeping the public informed about scientific, literary, and political developments. However, during the aforementioned period, the press in Azerbaijan was subject to rigorous supervision by Russia.

---

* PhD Candidate of the Institute of Historical Sciences, Faculty of Arts and Philosophy, University of Pardubice, E-mail: roiala.mamedova@student.upce.cz / <https://orcid.org/0000-0002-0491-3232>

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 22-11-2024

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 17-02-2025

Araştırma Makalesi / Research Article

DOI: <https://doi.org/10.59305/ijvuts.1589981>

You can refer to this article as follows:

Mamedova, R. (2025). Periodicals on the Transformation of Turkic Muslim Women in the South Caucasus in Imperial Russia. *Uluslararası İdil-Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 23-35. <https://doi.org/10.59305/ijvuts.1589981>

Following the annexation of the South Caucasus by Russia, the latter commenced the publication of the newspaper *Tiflisskiy Vedomosti* in Tbilisi in 1828, with the objective of conducting a detailed study of these regions. It published materials on the history, folklore and literature of the Azerbaijani people. From 1832 onwards, a supplement to this newspaper was published in the Azerbaijani language under the name of *Tiflis Exbarı*. In 1841, the newspaper *Zaqafqazskiy Vestnik* commenced publication. In 1845, the supplement of this newspaper, *Qafqazın Bu Terefinin Xeberi* (News from this side of the Caucasus), was published in Azerbaijani. This publication primarily disseminated official orders and decrees issued by the government (Aşırılı, 2009, p. 6-10).

Given that these newspapers were largely aligned with the policy of strengthening Tsarist Russia, they had a negligible impact on the educational development of the Turkic Muslim population of the South Caucasus. It is noteworthy that the inaugural national, independent press of Azerbaijan was the newspaper *Ekinchi* (Ploughman), published in 1875 under the editorship of Hasan Zardabi (1837-1907) (Swietochowski, 1985, p. 28). His utilisation of the spoken vernacular in *Ekinchi* not only represented an assertion of local culture but also reflected the efforts of the educated elite to bridge the gap between themselves and the rest of society (Altstadt, *Azerbaijani Turks' Response to Russian Conquest*. 1986, p. 276).

Nariman Narimanov (1870-1925) observed that it is beneficial for Muslims to engage with the media. The press can play a constructive role when the issues under discussion are accessible to the public and can be understood by them (Narimanov, 1971, p. 29-31). In this context, the publicist Mirza Bala Mammadzade (1898-1959) highlighted in his work "Between Two Revolutions" that, while Mirza Fatali Akhundzade had introduced European thought into Azerbaijani literary and public opinion, Zardabi was responsible for its subsequent expansion and systematisation. *Ekinchi*, the proponent of the Enlightenment, was instrumental in the establishment of numerous press outlets in its wake. The ideas were subsequently disseminated by numerous newspapers and periodicals, including *Ziya* (Aurora), *Keshkul*, *Shargi-Rus* (Eastern Russia), *Hayat* (Life), *Irshad* (guide), *Molla Nasreddin*, *Debistan*, *Zenbur*, *Mekteb* (School), and *Fuyuzat* (Prosperity), as well as *Taze Hayat* (New Life) (Mehemmedzade, *Azerbaycan Türk Metbuatı*. 2004, p. 15-16). Following the cessation of *Ekinchi*, the newspaper *Ziya* was launched in Tbilisi in 1879, with the subsequent appearance of *Keshkül* in 1883. The *Shargi-Rus* newspaper, published in Tbilisi in 1903, was the final newspaper to emerge until the onset of the First Russian Revolution (Mehemmedzade, *Azerbaycan Türk metbuatı*. 2004, p. 15-16; Swietochowski, 1985, p. 29).

Following the initial Russian Revolution of 1905, a period of robust cultural activity commenced for the Turks of Azerbaijan. A number of printing houses were established. In 1905, the newspaper *Hayat* commenced publication under the editorship of Ahmet Agaoglu and Ali Huseynzade (Mehemmedzade, *Azerbaycan Türk metbuatı*. 2004, p. 41-42). Despite the subsequent publication of a number of newspapers, the most significant event in the history of the Azerbaijani press was the establishment of *Molla Nasreddin's* journal. The journal of Molla Nasreddin was first published in Tbilisi on 7 April 1906. It was subsequently published in Tbilisi from 1906 to 1917, in Tabriz in 1921 and in Baku from 1922 to 1931. In his work, *Azerbaijan Turkish Press*, Mirza Bala Mammadzade notes that Molla Nasreddin presented a straightforward and accessible approach to addressing the public shortcomings of individuals, who, in turn, were able to identify and rectify their own mistakes through the use of humor. For this reason, no other press organ achieved this goal as much as Molla Nasreddin. In the enlightened environment that it created, new press organs were established (Mehemmedzade, *Azerbaycan Türk Metbuatı*. 2004, p. 49-50). Among these newspapers, the most important for our topic and the development of society was the women's newspaper *Ishig* (light), which was founded in Baku in 1911. It was published once a week on Saturday and contained articles on literature, medicine and homemaking (Mehemmedzade, *Azerbaycan Türk metbuatı*. 2004, p. 61-62). Mirza Bala Mammadzade posited that the advent of women into various spheres of life, including literature, the press, theatre, culture, politics and social life more broadly, would precipitate a profound transformation. This perspective informed the editorial approach of the magazine *Ishig* (Mehemmedzade, *Azerbaycan Türk Metbuatı*. 2004, p. 24).

The press organs employed in the study have been utilised in a multitude of previous studies, with extensive research conducted using their input. This article presents a novel synthesis of diverse media organs that have prioritised the women's issue within their agendas. It should be noted that, for the purposes of this study, a selection of press organs that published articles on women's issues up until 1917, along with a few illustrative examples from the aforementioned periodicals, have been chosen for analysis.

Woman Question in the Press

Azerbaijani reformists who emerged in the mid-19th century were cognizant of the fact that the most effective means of combating ignorance was through the medium of the press. Consequently, a number of press organisations were established by intellectuals in the late 19th and early 20th centuries. A substantial number of articles on significant matters were published in these press outlets. Of particular significance was the prominence afforded to the issue of women in the diverse array of subjects addressed by these periodicals. Prior to this, prominent

Azerbaijani writers such as Gasim Zakir, Ismayil Kutkashensky, Mirza Fatali Akhundzade and Seyyid Ezim Shirvani had highlighted the marginalised position of women in society. However, the lack of a press, particularly one in the native language, meant that the educational impact of these works was limited. Hasan Bey Zardabi was aware of this significant gap and, despite numerous challenges, began publishing the newspaper *Ekinchi* in 1875, marking the first Azerbaijani Turkish-language newspaper (Swietochowski, 1985, p. 28; Caferoğlu, 1940, p. 28). Consequently, the women's issue was addressed in the Azerbaijani press for the first time. A number of prominent Azerbaijani publicists, including Mirza Fatali Akhundzade, Seyyid Ezim Shirvani, Najaf Vazirov, Esger Agha Gorani, and others, contributed to *Ekinchi* with their insightful and thought-provoking articles. To illustrate, in the twelfth issue of the *Ekinchi* newspaper, Zardabi posited that the advancement of the European continent was attributable to the advent of European freedom. However, the traditions of our ancestors have effectively transformed us into willing slaves. The subject became enslaved to the monarch, the woman was subjugated by her husband, and the child was forced into servitude to their father (Hesenzade, 2005, p. 418-419). It was customary for men to abduct women and enslave them (Hesenzade, 2005, p. 463). Such patriarchal customs constituted an obstacle to progress. For this reason, Zardabi attached significant importance to the education of women. He was of the opinion that the provision of education would serve to emancipate women from the constraints of feudal norms. Consequently, Zardabi initially proposed the establishment of an educational facility for Muslim girls. On 19 January 1896, Zardabi approached the governor of Baku and requested permission to establish a school for Muslim girls in Baku, offering a four-year curriculum. Following an investigation, Zardabi, deemed politically disreputable and a potential threat to the state, was denied permission to open the school (Ehmedov, 1985, p. 2017-218). Zardabi then presented his proposal to Haji Zeynalabidin Taghiyev, a prominent and wealthy individual (Baykara, 1966, p. 146).

It is therefore possible to follow the progress of the Muslim girls' school project through another significant publication of the period, namely *Kaspi*. The newspaper *Kaspi* was first published in Baku in 1881. The inaugural editor of the Russian-language newspaper was Viktor Vasilyevich Kuzmin. Despite the fact that the newspaper was edited by Russians until 1897, Haji Zeynalabidin Taghiyev assumed control in 1897, with Alimardan Topchubashov subsequently assuming the role of editor (Swietochowski, 1985, p. 35; Münşi, 2014, p. 63). The pages of the newspaper also featured contributions from prominent Azerbaijani publicists, including Hasan Zardabi, Ahmet Agaoglu, Ali Huseynzade, Nariman Narimanov, Muhammad Shahtakhtli and Eynali Sultanov. Their writings addressed a range of socio-political issues, including women's rights and the prevalence of ignorance (Aşırılı, 2009, p. 76-79). The 120th issue of the *Kaspi*

newspaper, published in 1896, reveals that Taghiyev attempted to secure permission from the relevant authorities to establish a school for Muslim girls. This matter continued to be a subject of debate until the reign of Nicholas II. It was not until 1896 that the establishment of a girls' school was granted approval (Kaspiy, 1896 No. 120). In the 114th issue of the newspaper *Kaspi*, published in 1898, it was stated that the girls' school was named in honour of Empress Alexandra Fyodorovna (*Kaspiy*, 1898 No. 114). The school was inaugurated on 7 October 1901 at 12 o'clock. The establishment of the girls' school was met with considerable enthusiasm. Local residents and parents were actively involved in the initiative, which was perceived as a significant milestone. Another article in the *Kaspi* newspaper emphasised that this event represented a triumph of enlightenment over obscurantism. The individuals who had been instrumental in promoting women's education were observed to be visibly elated at the school's inauguration and expressed their hopes for its success (DB-TDA, fon no. 507, kutu no. 44818, gömlek no. 216191, sıra no. 67; *Kaspiy*, 1901 No. 218).

In the pages of *Kaspi*, Alimardan Topchubashov wrote on the occasion of the opening of the first Russian-Muslim girls' school in Baku that only an educated woman could provide her children with the initial impetus for intellectual and moral development, which would determine the direction of their future lives. However, for a Muslim woman to be considered wise, it is first and foremost necessary for her to reclaim the rights that have been denied to her on the basis of her gender and humanity. It was thought that a woman could only gain this right with the assistance of an educational establishment. The life of a Muslim woman is characterised by a lack of autonomy and mobility, which is further compounded by the absence of a regular school. The school for Muslim girls was of great importance as it was the inaugural educational establishment to establish the foundations for a woman's mental and spiritual development (Topçubaşov, 2018, p. 45-58). In accordance with the school's founding principles, the number of female students to be enrolled was set at 50 (*Kaspiy*, 1901 No. 90). However, due to the high number of applicants, 58 girls were admitted to the school in the first year. A total of 35 students were exempted from paying school fees on the grounds of their socioeconomic status. Taghiyev assumed responsibility for their financial obligations. In the initial phase of the project, 20 girls from impoverished backgrounds were identified as potential candidates (*Kaspiy*, 1901 No. 98; Mehemedzade, 2004, p. 35). Subsequently, as rental income from the building's basements increased, the school's budgetary allocation for free tuition was augmented by an additional 15 places (*Kaspiy*, 1901 No. 204).

As a consequence of this modernisation process, which commenced in the mid-19th century, the Turkic-Muslim women of the South Caucasus emerged at the beginning of the 20th century with

enhanced capabilities. Concurrently, the 1905 Russian Revolution resulted in the emergence of numerous press outlets, thereby further amplifying the discourse on women's issues. During the period spanning 1903 to 1912, a multitude of newspapers and magazines, including *Shargi-Rus*, *Hayat*, *Molla Nasreddin*, *Yeni Fuyuzat*, and *Kaspi*, addressed the subject of women's concerns.

The newspaper *Shargi-Rus*, which first appeared on 30 March 1903 under the leadership of Muhammad Shahtakhtli (1846-1931), introduced a new perspective on the issue of women's rights (Mahmudov, 2005, p. 374; Münşi, 2014, p. 66). In a series of articles entitled "A Little Every Day", Shahtakhtli advanced a compelling case for women's rights, demonstrating remarkable courage in the process. He observed that European women were advocating for their rights and inquired as to when Oriental women would commence this struggle. The author was the first to address the issue of the veil and to examine it from a new perspective. As a consequence of seclusion, women became feeble and entirely unresponsive to the external world, a phenomenon that he referred to as the "old illness of the East". In Shahtakhtli's view, states with free women were to be preferred. It is imperative that Muslim women address this issue with the utmost seriousness and resolve (Beydili, 2007, p. 40-41; Quliyev, 2006, p. 91). Additionally, he disregarded the notion that European women were perceived as "dishonourable" (Beydili, 2007, p. 50-51; Osmanova, 2013, p. 209). Conversely, he also held respect for women who wore the hijab, on the grounds that veiling represented their personal freedom. Indeed, veiling was prevalent in the Caucasus, and he contended that it was unjust to impose a divine edict upon women (Beydili, 2007, p. 53-55). Another writer, Omar Faig Nemanzadeh (1872-1937), published the story "Who is to blame?" in the *Shargi-Rus* newspaper, in which he drew attention to the problematic practice of bride price, which was prevalent at the time. The main character of the story, Ismail, is forced to remain separated from his beloved due to his inability to pay the bride price. Khadija is betrothed to another man without her knowledge (Nemanzade, 2006, p. 47-52).

The journal *Molla Nasreddin*, inaugurated on 7 April 1906 by Jalil Mammadguluzade (1866–1922), constituted a notable addition to the political and journalistic milieu of Azerbaijan in the 20th century (Axundov, 1968, p. 18-19). It is the inaugural satirical publication from Azerbaijan. In a departure from its customary format, *Molla Nasreddin's* journal, renowned for its satirical content, featured articles, illustrations of women, and caricatures that captured readers' attention and sought to provide enlightenment. *Molla Nasreddin* was read with pleasure by people from every class, including the noble and the ignorant (Beydili, 2007, p. 654-662; Resulzade, 2012, p. 386-390). Mahammad Amin Rasulzade observed that *Molla Nasreddin* was highly effective in carrying out the task of sabotage. It did not refrain from employing its incendiary and corrosive

irony in its critiques of those who represented the established order. It employed its most formidable tactics against the tenets of blind bigotry, the enslavement of thought and imagination, and the intolerance that these principles entail. The discredited tenets of the past were laid bare before it, and it exposed their absurdity, giving rise to a new era of laughter. It found humor in circumstances that would otherwise elicit tears. It was simultaneously laughing and crying. It was capable of laughter that verged on tears. It was acutely aware that we are destined to experience challenging periods (Resulzade, 2012, p. 386-390). This resulted in the magazine, which addressed a wide range of women's issues and presented original ideas, becoming a prominent publication (Molla Nasreddin, 2017, p. 66-110; Altstadt, *The Azerbaijani Turks*, 1992, p. 53-54; Memmedova, 2018 p. 72). In Molla Nasreddin's journal, advocates of women's rights gathered to discuss these issues. Omar Faig Nemanzadeh, Abdurrahim Hagverdiyev, Mirza Alakbar Sabir, and Ali Nazmi wrote numerous articles and poems about women's rights in Molla Nasreddin.

One of the issues identified by the writers, in particular Jalil Mammadguluzade, was the phenomenon of young girls marrying men in their sixties or seventies. Mammadguluzade, who described the situation as a "bloody tragedy," asserted that such marriages were tantamount to murder (Beydili, 2007, p. 257). In his article, "The Little Girl," Mammadguluzade highlighted the perception of girls as worthless. He made the ironic observation that a household with a female child was not considered a blessing. The birth of a female child was considered a misfortune for the family. In Russia, a man who abused a girl was subject to a sentence of exile for a period of twelve years in Siberia. In this country, if a man abused a young girl, the prevailing sentiment was one of approval (Beydili, 2007, p. 233-234). Mammadguluzade's "The Man is Coming" draws attention to the confinement of women behind four walls. Consequently, women in society were prohibited from conversing with strangers unless they were wearing a veil. He asserted that this was not a matter of Islamic law. Young girls were married off without having had the opportunity to experience the emotion of love. Their husbands were concerned that these girls would transfer their affections to another individual (Beydili, 2007, p. 263-264). Omar Faig Nemanzadeh, who endorsed this perspective, asserted in his article, "The Hijab Question and Our Answer," that the chador is prescribed by fabricated hadiths. Additionally, he presented the hadiths that asserted there was no impropriety in observing the hands, faces, and feet of women (Nemanzade, 2006, p. 269-274). Conversely, he highlighted an alternative perspective, asserting that it was not the Shariah that compelled women to cover themselves, but rather, it was the actions of ordinary Muslims. When men observed women on the street with their faces uncovered, they subjected them to prolonged and unblinking stares (Nemanzade, 2006, p. 266-267). In the pages of *Molla Nasreddin*, talag (divorce), another contentious issue of the time, was

subjected to ridicule. Among Muslims, there was a custom that a man who divorced his wife was not permitted to remarry her. However, if the woman had to marry another man for a few days, she could then divorce and marry her former husband (Nemanzade, 2006, p. 265-266). In his article entitled "A Few Days", Nemanzadeh draws attention to this custom, describing it as "a wild, funny and dishonourable custom" (Nemanzade, 2006, p. 275-276).

The journal *Yeni Fuyuzat*, published in Baku between 1910 and 1911, was discontinued by the Russian authorities after only 21 printed issues. However, it had gained acceptance for its educational character prior to this (Heşimli, 2010, p. 4). To illustrate, an article in the sixth issue of the magazine (1910) asserted that, according to the Holy Koran, Muslim women were not inferior to their contemporary European counterparts. Local traditions were found to contravene the rights of women. Polygamy, a practice that existed prior to the advent of Islam, was reformed and regulated following the acceptance of Islam (Heşimli, 2010, p. 121-125). It is noteworthy that the educator Yusif Ziya Talibzade (1877-1923) published a series of articles on the relationship between husband and wife in the pages of *Yeni Fuyuzat*. He posited that only authentic love could serve to reinforce the connection between a man and a woman. He underscored the notion that the sexes have been interdependent since the advent of humanity. For the bond between them to be healthy, both the man and the woman must fulfil their respective duties with dignity. Furthermore, Talibzade was critical of the notion that women are merely an adornment, bestowed with a multitude of adornments. The role of women was considered to be of greater significance. They were regarded as the mothers of humanity (Heşimli, 2010, p. 216-220). When the bond between a couple was no longer strong, the continuation of the marriage was seen as a form of enslavement. In response, Islamic Shari'a introduced the method of talag (divorce) as a solution. Consequently, divorce became as important as marriage. Both were seen as ways of promoting the happiness of the people. However, local customs that prohibited divorce and enslaved women meant that this was not always the case in practice (Heşimli, 2010, p. 306-310).

At the outset of the twentieth century, the press assumed a pivotal role in the discourse surrounding the issues that emerged during that period with particular reference to the status of women. Despite the efforts of various media outlets to foster social awareness of women's issues and their sociological context, these outlets were predominantly controlled by male interests. Consequently, no media outlet was capable of effectively conveying the nuances of women's experiences, including their emotional state, cognitive processes, and aspirations. The absence of media outlets catering to women's interests, a gap that had persisted for an extended period, was addressed by Khadija Alibeyova's leadership in 1911 (Qasimova, 2010, p. 6-19).

Ishig (Light), the inaugural women-oriented newspaper published by the editorial board of Khadija Alibeyova, ran from 22 January 1911 to 31 December 1912. In this endeavour, Khadija Alibeyova received considerable assistance from her husband, Mustafa Alibeyov (Axundov, 1965, p. 47; Münşi, 2014, p. 67-68).

The newspaper's permanent staff comprised women and male writers, who contributed articles to the *Ishig*. The *Ishig* newspaper concentrated on matters pertaining to women's education, their moral development and also addressed issues related to marriage, the veil and child rearing. On occasion, the newspaper attempted to draw attention to political and legal problems. At the same time, the newspaper reflected the perception of women in society with all the realities of the time. The newspaper emphasised that the development of society would be dependent on women's education and that these women were the builders of the future (Heyat, 2002, p. 208).

In her article published in *Ishig*, Helime Akhundova urged women to demand the restoration of their fundamental freedoms and to reclaim their violated rights. She posited that Muslim wives have become subjugated to such a degree due to their traditional role of cooking throughout the day. At night, we were compelled to seek refuge in a corner of the room, where we slept in a state of captivity. It was imperative that we liberate ourselves from this form of oppression (Qasımova, 2010, p. 32). Minure Alixanli wrote that until such time as we were permitted to engage with the world beyond the confines of the hijab and the restrictions imposed by the black niqab¹, there was no possibility of our salvation (Qasımova, 2010, p. 35, Ceferli, Mirze, Aslanoğlu, 2022, p. 441). As Yusuf Vezirov stated in his article in *Ishig*, the root of the problems can be found in the isolation of women from social life and their lack of education. In order to establish a society devoid of issues, it was imperative to eradicate the circumstances that impeded women from pursuing education. It is therefore incumbent upon women to assert their rights with determination, speak truth to power and not be intimidated by the oppression directed against them (Qasımova, 2010, p. 15). Even Yusuf Ali, a writer who lauded the inauguration of *Ishig*, the inaugural press organ exclusively for women, posited in the sixth issue of *Yeni Fuyuzat* in 1911: "The lack of female literacy and education had perpetuated societal ignorance and poverty. The earliest educational environment for humans is the maternal womb. The more structured and conducive this environment is, the more optimal the subsequent education will be. With the advent of the *Ishig* newspaper, we have begun to challenge the lack of attention and resources allocated to our education (Qasımova, 2010, p. 330-331).

---

¹ Niqab is an Islamic face-covering that covers almost the entire face and hair of women up to their shoulders. Part of the hijab family of traditional Islamic women's clothing, the niqab is recognizable only because of the slits that reveal a woman's eyes.

One of the most significant media outlets in the country was the *Achig Soz* newspaper. It is a daily socio-political, literary, and democratic international newspaper published in Baku between 1915 and 1918. The newspaper was established in 1915 by Mahammad Amin Rasulzadeh (Mehmetzade, Milli Azərbaycan Hareketi. 1991, p. 45-46). The newspaper also provides insight into the 1917 conferences of Muslim nations, which sought to navigate the tumultuous era.

Shafiga Efendizade authored a number of articles on a variety of subjects for the *Achig Soz* newspaper, in addition to composing descriptive pieces for Muslim conferences. She published a series of articles in the *Achig Soz* newspaper under the title "All Muslim women Meeting in Kazan". The Congress of Kazan thus brought together women who shared a common experience of oppression (Efendizade, Seçilmiş eserleri. 2017, p. 349-351). The subjects under discussion included women's roles in society and the family, their political rights and the question of their representation in institutions. On the third day of the conference, Shafiga Efendizade delivered the following remarks in Turkish: "In this regard, I am gratified to observe that the long-awaited dawn of freedom has finally arrived for Muslim women, who have endured a prolonged period of oppression under the yoke of tyrannical rule". This resulted in the establishment of the freedom for women to form such communities without hindrance (Efendizade, Seçilmiş eserleri. 2017, p. 104).

Mammad Amin Rasulzadeh, in his turn, described the All-Russian Muslim Congress in detail in the newspaper *Achig Soz* (Resulzade, 2013, p. 169-222). It is worthy of note that the Baku Muslim Women's Charitable Society dispatched delegates Shafiga Efendizade and Sara Vezirova to the Congress of Caucasian Muslims in Baku, while Sara Khurremovich represented the Muslim women of Tbilisi. Despite the restrictions placed upon them, namely the requirement to speak while wearing headscarves and gloves, their speeches were well-received by the intelligentsia. However, they were met with anger from the clergy. Ultimately, they were forcibly removed from the conference (Efendizade, *Seçilmiş Eserleri*. 2017, p. 340-348; *Menim Xatirelerim*. 1957 No. 24, p. 3; İmanov, 2003, p. 67-68; Həsənov, 2018, p. 48; Mehmetzede, "Kadınlara Hürriyyet". 1954, p. 2; Veliyev, 2006, p. 234). When this incident was commemorated at the All-Russian Muslim Congress, Rasulzadeh did not accept the expulsion of women and noted that the congress had adopted a resolution in favour of women. This resolution stated, "Taking into account the current situation of Muslim women and recognizing the need for them to have access to their rights as citizens, members of society, and participants in politics, the Caucasian Muslim Congress advocates for the empowerment of Muslim women."

Conclusion

Upon their return from studies at various Russian universities, the Azerbaijanis were imbued with a sense of purpose and a set of ideas that would prove to be pivotal in shaping their future actions. It would have been prudent to engage the populace in the modernisation process, with a view to fostering societal development. Upon realising that their modernisation efforts were unsuccessful, he opted to engage with the public through the medium of the media. His *Ekinchi* newspaper was the initial catalyst for a profound cultural awakening among the Turkic Muslim population of the South Caucasus. The *Ekinchi* was followed by a plethora of other periodicals. In the course of this process, a number of issues were identified. As the editorial team grew, the scope of the publications expanded, encompassing a wider range of subjects. The initial efforts to encourage women to engage with education met with limited success, largely due to a lack of support from the female population. Subsequently, women became involved in the proceedings and engaged in the fight for their rights. *Molla Nasreddin*, in particular, selected the most efficacious methodology for the dissemination of knowledge among the populace. The intellectuals came to understand that the most effective means of enlightening the people was to communicate with them in a language that they could understand. In particular, *Molla Nasreddin* magazine employed the strategy of utilising cartoons to educate and inform illiterate people. By analysing *Molla Nasreddin's* cartoons from 1906 to 1931, it is possible to gain insight into the prevailing atmosphere of the time. Moreover, the most significant outcome of this process was the emergence of a female press organ in a society where clerics had previously proclaimed the existence of a women's newspaper to be a harbinger of doom. This press organ, known as *Ishig*, sought to illuminate the experiences and perspectives of women. It published a series of essays and hosted numerous discussions on the subject.

The objective of the narratives was to illustrate that the incidents in question were not inherently related to Islam or Sharia. These practices were the consequence of long-standing patriarchal traditions that had been in place for centuries. Such individuals would lead their lives in accordance with the principles of honesty and spirituality if the wider society were to adhere to the tenets of religious doctrine. However, in contravention of religious doctrine, they engaged in a plethora of immoral behaviour. They created hadiths for their own benefit, particularly in relation to women, in order to maintain their subjugation.

It is also noteworthy that the majority of articles in these journals addressed topics such as the education of women, the role of educated mothers, and child rearing practices. No prejudice was directed towards the male head of the family. The fundamental structure of the family unit remained intact. The overarching message was that of an educated mother. It is a commonly held belief that only a mother with a good education can raise a child with a similar level of learning.

This would result in the salvation of society. Furthermore, one of the most contentious issues was that of the hijab. The majority of writers from this period asserted that the hijab was not a mandatory requirement. Another challenging topic was the question of whether the hijab should be removed. In a statement published in the *Ishik* newspaper, the writers asserted that the removal of the hijab should not be the primary objective of society. However, the female writers of *Molla Nesreddin*, who espoused a more radical perspective, advocated for the abolition of the hijab.

The process is now entering its next phase. The women had already commenced their campaign for the right to vote. The courage of unveiled women to speak in front of men had already been demonstrated. Despite the generous modernisation of women until the Soviet era, it is evident that more radical steps were taken after this period. It is important to note that the modernisation process of women, which began in the mid-nineteenth century and continued into the twentieth century, was significant in that it enabled local supporters to implement the Soviet ideology when it arrived.

References

Archives

DB-TDA, fon no. 507, kutu no. 44818, gömlek no. 216191, sıra no. 67.

Periodicals

Kaspiy, Baku 5-qo iyunya 1896 qoda, No.120.

Kaspiy, Baku 2-qo iyunya 1898 qoda, No.114.

Kaspiy, Baku 7-qo oktyabrya 1901 qoda, No. 218.

Kaspiy, Baku 25-qo aprilya 1901 qoda, No. 90.

Kaspiy, Baku 4-qo maya 1901 qoda, No. 98.

Kaspiy, Baku 19-qo sentyabrya 1901 qoda, No. 204.

Books and Articles

Altstadt, A. (1986). "Azerbaijani Turks' Response to Russian Conquest". *Studies in Comparative Communism*. 19 (3/4), 267-286.

Altstadt, A. (1992). *The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule*. California: Hoover Institution Press.

Aşırılı, A. (2009). *Azərbaycan Mətbuatı Tarixi (1875-1920)*. Bakı: Elm və Təhsil.

Axundov, N. (1965). *Azərbaycanda Dövri Mətbuat (1832-1920)*. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Neşriyyatı.

Axundov, N. (1968). *Azərbaycan Satira Jurnalları (1906-1920-ci illər)*. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Neşriyyatı.

Baykara, H. (1966). *Azərbaycan'da Yeniləşmə Hərəketləri: XIX. Yüzyıl*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Beydili, Celal. (2007). *Azərbaycan Publisistikası Antologiyası*. Bakı: Şərq-Qərb.

Caferoğlu, A. (1940). *Azərbaycan*. İstanbul: Cümhuriyyət Matbaası.

- Ceferli, M., Mirzə V., Aslanoğlu E., Ramizoğlu S. (2022). “İşiq” qezetinin transliterasiya edilmiş toplusu. Bakı: MİMTA Yayınları.
- Efendizade, Ş. (1957). “Menim Xatirelerim”. *Azerbaycan Pioneri*. (24), p. 3.
- Efendizade, Ş. (2017). *Seçilmiş Eserleri (1903-1925)*. Bakı: Elm ve Tehsil.
- Eliyeva, L. (2018). *Azerbaycan Qadını Emansipasiya Yollarında (1918-1920)*. Bakı: Ecoprint.
- Hesenov, H. (2018). *Birinci Respublikaya Aparan Yolda*. Bakı: TEAS Press.
- Hesenzade, Turan (2005). *Ekinçi 1875-1877*. Bakı: Avrasiya Press.
- Ehmedov, H. (1985). *XIX Esr Azerbaycan Mektebi*. Bakı: Maarif Neşriyyatı.
- Heşimli, H. (2010). “Yeni Füyuzat” *Jurnalı (1910-1911)*. Bakı: Elm ve Tehsil.
- Heyat, F. (2002). *Azeri Women in Transition: Women in Soviet and Post-Soviet Azerbaijan*. London: RoutledgeCurzon.
- İmanov, V. (2003). *Ali Merdan Topçubaşı(1865-1934)*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Mahmudov, Y. (2005). *Azerbaycan Xalq Cumhuriyyəti Ensiklopediyası*. vol. II. Bakı: Lider Neşriyyatı.
- Mehemmedzade, M. (2004). *Azerbaycan Türk Metbuatı*. Bakı: BDU Neşriyyatı.
- Mehmetzade, M. (1991). *Milli Azerbaycan Hareketi*. Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları.
- Mehmetzede, M. (1954). “Kadınlara Hüriyyet”. *Azerbaycan Dergisi*. 3 (12), 2-4.
- Münşi, H. (2014). *Azerbaycan Cümhuriyyəti*. Bakı: Elm ve Tehsil.
- Nemanzade, Ö. F. (2006). *Seçilmiş Eserleri*. Bakı: Şerq-Qerb.
- Nerimanov, N. (1971). *Meqaleler ve Nitqler*. Bakı: Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı.
- Qasımova, A. (2010). *Azərbaycanda İlk Qadın Mətbuatı: İşiq Qezeti*, Bakı: Adiloğlu.
- Quliyev, E. (2006). *Mehammed Ağa Şahtaxtlının Publisistikası*. Bakı: Elm ve Tehsil. Osmanova, I. (2013). *The History of Public and Cultural Reformation in the Caucasus and Central Asia (19th – early 20th century)*. Samarkand: International Institute for Central Asian Studies.
- Resulzade, M.E. (2012). *Eserleri 1915-1916*. vol. III. Bakı: Elm.
- Resulzade, M.E. (2013). *Eserleri 1917- aprel 1918*. vol. IV. Bakı: Qanun.
- “Slavs and Tatars”. (2017). *Molla Nasreddin: Polemics, Caricatures & Satire*. London, New York: I. B. Tauris.
- Swietochowski, T. (1985). *Russian Azerbaijan, 1905-1920: The Shaping of a National Identity in a Muslim Community*. New York: Cambridge University Press.
- Topçubaşov, E. (2018). *Xalqımızın Müstəqil Yaşayacağına İnanırıq*. Bakı: Azerbaycan Tercüme Merkezi.
- Veliyev, A. (2006). *Azerbaycan Siyasi Düşünce Tarihi ve Mirza Bala Mehmetzade 1898-1959*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları.

Undoing Subalternity in Nadia Hashimi's *The Pearl That Broke Its Shell* and Khaled Hosseini's *A Thousand Splendid Suns**

Kenan KOÇAK** & Hadisa KHABIRI***

Abstract: Modern Afghan author Khaled Hosseini addresses social, political, and cultural issues, especially those affecting women, in his fiction. Hosseini's novels have been translated into over 70 languages and sold over 40 million copies worldwide. Hosseini grew up in Afghanistan, so his fascination with the country and its women is probably grounded in his experiences there. *A Thousand Splendid Suns* has been the subject of many critical examinations. *The Pearl That Broke Its Shell* by Nadia Hashimi is similar to works by Khalid Hosseini in style and subject matter. Hashimi and Hosseini experienced the bitterness of migration, although Hashimi left for the West first and lived there for the bulk of her life. Their writings are significant because they combine the tales and sorrows of women with patriarchal violence, and the imposition of unsavoury cultures on women can be found in both books. In these contexts, both novels are analysed in this paper through the lens of subaltern theory.

Keywords: Khaled Hosseini, Nadia Hashimi, *A Thousand Splendid Suns*, *The Pearl That Broke Its Shell*, Subaltern.

Introduction

Mainly, this paper examines whether the voices of subalterns can be accurately reflected in the critical discourse of history, sociology, culture, and literature. Gayatri Chakravarty Spivak addresses this issue in one of the most seminal writings of the humanities in the second half of the 20th century. Since "Can the Subaltern Speak?" (1985) was published, a diverse range of literary theorists, including Spivak herself, have investigated the consequences and shadow presence of this question in literary criticism, especially comparative studies of world literature. Subalternity in Afghanistan is a complicated topic with many causes. Nonetheless, the subalternity examined here has nothing to do with post-colonial theory and is instead grounded

---

* This article has been produced from Hadisa Kabiri's MA dissertation "Undoing Subalternity in Nadia Hashimi's *The Pearl That Broke Its Shell* and Khaled Hosseini's *A Thousand Splendid Suns*" supervised by Assoc. Prof. Dr. Kenan Koçak.

** Assoc. Prof. Dr., Erciyes University Faculty of Letters, Department of English Language and Literature, e-mail: kenankocak@erciyes.edu.tr / <https://orcid.org/0000-0002-6422-2329>

*** MA Student, Erciyes University, Institute of Social Sciences, Department of English Language and Literature, e-mail: hadisakabiri@hotmail.com / <https://orcid.org/0009-0001-5903-5377>

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 22-11-2024

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 17-02-2025

Araştırma Makalesi / Research Article

DOI: <https://doi.org/10.59305/ijvuts.1589981>

You can refer to this article as follows:

Koçak, K. & Khabır, H. (2025). Undoing Subalternity in Nadia Hashimi's *The Pearl That Broke Its Shell* and Khaled Hosseini's *A Thousand Splendid Suns*. *Uluslararası İdil-Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi*, 7 (1), 36-69, <https://doi.org/10.59305/ijvuts.1589981>.

****Dergimizde yayımlanan makaleler CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında açık erişim olarak yayımlanmaktadır.

in an attempt to provide a dynamic interpretation of the lives of Afghan women. In contrast to earlier studies, this study examines the word "subaltern" from various angles, including its historical, cultural, and religious connotations, as well as its consequences on the lives of Afghan women.

Two books written on Afghan women have been selected to analyse the research question: *A Thousand Splendid Suns* (2007) by Khaled Hosseini and *The Pearl That Broke Its Shell* (2014) by Nadia Hashimi. This paper compares the male and female narratives of Afghan women by considering how the two sexes interpret the lives of Afghan women. Because most of their works focus on cultural and social concerns, patriarchy, and violence against women in Afghan culture, these two writers may be regarded as two of the most prominent authors who explore women's lives in various eras of history through diverse lenses. Relationships between spouses, lovers, children, grandchildren, and siblings are common themes in the works of Nadia Hashimi and Khaled Hosseini. Most of the protagonists in these two writers' works are women who face some kind of oppression.

Spivak's idea of subalternity is the theoretical lens through which this study seeks to examine the subaltern social and religious status of Afghan women. It also shows how women may overcome oppression and utilize their subjugated bodies to create a vision of women's liberation. The two tales' female protagonists are used as case studies to examine the idea of subalternity. It is important to notice that the narrative scenes in both tales switch personalities midway through. However, the central concern is the unresolved question of whether or not the stories' protagonists ever feel inferior.

This article consists of three sections. It first analyses the issue of being a woman in Afghanistan by focusing on patriarchy, forced marriage, bacha posh, domestic violence, and Pashtunwali. Secondly, Spivak's subaltern theory is applied to the books in the Afghan context. Lastly, it discusses both novels, *The Pearl That Broke Its Shell* and *A Thousand Splendid Suns*, in terms of subaltern theory by referring to subsections mentioned in the first section.

This paper becomes significant as it discusses the intertwining of Afghan history, politics, and the patriarchal cultural norms and customs evident in the two novels. These books are narrated from a female perspective, covering a wide range of issues and hardships experienced by Afghan women throughout the country's history. Moreover, the importance of this study also lies in the fact that the selected novels are multi-dimensional and multi-voiced narratives. Although the female characters in both stories live inside four walls and a closed environment, the narratives are entirely open, and the space is vast. Important events that happened outside are narrated and linked with the inner space where women live. For this reason, the feeling of being limited by

time, place, and characters does not arise, and a general study of women's lives in Afghanistan is obtained on the path of history. The novels are unique because they feature women's perspectives on social, cultural, and political oppressions. Therefore, this study can shed some light on discovering hidden truths behind the ruling traditions in Afghanistan, which have kept women in complete darkness.

Application of Subaltern Theory into the Afghan Context

The term 'subaltern' was first used by the Italian Marxist philosopher Antonio Gramsci to describe social groups that are under the domination or hegemony of the ruling class (Ashcroft et al., 2013, p. 246). The word has been popularized as a critical concept to describe subordinates in politics and culture. Similarly, Thomas argues that, from Gramsci's point of view, this concept refers to societies that are suffering under the hegemonic rule of the elite classes and whose fundamental rights, which are participation in the development of local history and culture, are being trampled upon (Thomas, 2018, p. 865). In a part of his prison notebooks, Gramsci emphasizes the necessity of theoretical study of the lower classes, focusing on several key issues:

- The basis of the formation of these social classes
- Their dependence on the political processes of the ruling class
- Their active participation in politics and after
- The formation of social relations that indicates the autonomy and potential independence of the lower classes. (Hoare & Smith, 1971, p. 47)

Gramsci's theories about subaltern otherness inspired a group of South Asian historians to founded the Subaltern Studies Group. The members of this group, especially Ranajit Guha, Dipesh Chakrabarty, David Arnold, and Gayatri Spivak, while researching the Indian peasant resistance in the 1980s, sought to present a new narrative of Indian and South Asian history (Ashcroft et al., 2013, p. 246).

Although the subject of the subaltern has always been the focus of post-colonial thinkers, it seems that Spivak and Homi Bhabha have shown more interest in the issue. In her controversial essay "Can the Subaltern Speak," Spivak questions the history of the writers of the subaltern studies due to the one-dimensional use of this concept and raises the question of whether the subaltern, especially women, can achieve a single voice and the right to express their opinions. Spivak kept pushing the boundaries of subaltern studies by centring her research on the lives of women who had been written out of official Indian history. Spivak contends that Mahasweta Devi's "Breast-Giver", written in the Bengali language, powerfully articulates the history of female subalterns through the female protagonist Jashoda. The story describes the decay of Jashoda's mother's body after she is adopted as a professional mother in a wealthy Brahmin family. For Spivak, Jashoda's maternal body powerfully highlights the non-success of Indian nationalism in emancipating

lower-class, subaltern women and also challenges the presupposition, predominant in Western society and culture, that women's reproductive labour is undesired and offensive domestic work.

Another key offering of the subaltern feminist thought is a social critique of Western feminism, especially its universalizing claim to talk for all women regardless of differences in class, culture, language, or nationality (Morton, 2003, p. 8-9). Spivak also emphasizes that the subaltern can never resist or oppose the dominant discourse - a discourse that creates the language and conceptual divisions through which the subaltern can speak. From Spivak's point of view, the way that defines the colonizer or the inferior ruling class is an elitist act itself (1988, p. 273). Based on this reason, even if the ruling power claims that it allows the subordinates to speak, in practice, they cannot express themselves and their identity is inevitably defined and distorted by the elites, which call them the "signifier of oriental Other" (İşçi, 2021, p. 273).

Spivak's critical approach is a reaction to the tendency of radical political movements to heroize the "sub" and exaggerate the "intrinsic role of the Third-World people in advancing the battle against global and multinational capitalism. Obviously, this problem stems from the fundamental deconstruction of the most specific violent structures in the language of critique and theory. However, it does not make Spivak consider herself a different species. Spivak uses the suicide of an ordinary woman to illustrate the impact of the dominant culture on the subaltern:

A young woman of sixteen or seventeen, Bhuvanewari Bhaduri, hanged herself in her father's modest apartment in North Calcutta in 1926. The suicide was a puzzle since, as Bhuvanewari was menstruating at the time, it was clearly not a case of illicit pregnancy. Nearly a decade later, it was discovered that she was a member of one of the many groups involved in the armed struggle for Indian independence. She had finally been entrusted with a political assassination. Unable to confront the task and yet aware of the practical need for trust, she killed herself. (1988, p. 307)

The analysis of Bhuvanewari Bhaduri's suicide and Spivak's critical reading of the Indian society's reaction to this event are among the memorable phrases of the article. Bhuvanewari, who was aware of the possibility of her death being associated with uninitiated sexual relations in public opinion, had consciously chosen her monthly period as the date of her suicide and, in Spivak's words, "while waiting, Bhuvanewari, the Brahmacharini who was no doubt looking forward to good wifhood, perhaps rewrote the social text of sati-suicide in an interventionist way" (1988, p. 307). She rewrote her life. The fact that, according to the custom of Sati, a widow should wait until the end of her menstrual period to sacrifice herself and that Bhuvanewari had chosen precisely this period of time to end her life is a sign of her effort (Principe, 2013, p. 239). However, the thing that bothers Spivak more than anything is the superficial confrontation of the people around this woman and also the Indian elite with the complicated political and social conditions of her life. The short answer of Spivak to the question "Can the subaltern speak?" is

no because the subjugated, under the rule of colonialism, has a multifaceted identity and belongs to heterogeneous societies.

History as a narrative conflict is the primary epistemology in subaltern studies. It proves that various factors and imposed cultures have usually robbed the subalterns, especially women, brutally stripped off their rights and subjected them to violence. For the reason that violence is the oppressive side of power, there are inevitably superior and subaltern sides in a violent relationship. By combining philosophical concepts and everyday life, Spivak has been able to draw different dimensions of the violence against women in third-world countries. Intending to explain the different layers of violence caused by a patriarchal society, this section uses Spivak's theory to show how Afghan writers have represented different aspects of subalternity in the events of the stories and used the issue of women as a narrative theme.

Gender discrimination in the third-world literature is an issue that is given a different direction. For instance, Indian feminist Chandra Mohanty has criticized the discrimination between Western women and third-world women in her article "Under Western Eyes". She argues that Western feminists ignore the concept of race in the representation of women of the third world. Mohanty elaborates that the typical image of third-world women is more religious, dependent, and pious than that of first-world women, who are liberal, independent, and secular. For her, Western feminists characterize third-world women as backward, illiterate, non-progressive and religious (1984, p. 341-342). Similarly, Kimberle Crenshaw claims that third-world women are victims of double discrimination. This means that women are discriminated against firstly based on their race and colour and secondly as being women (1991, p. 1244). Unlike other writers of subjugated women, Spivak ignores all discussions of the distinction between Western and non-Western women. Instead, she focuses on the causes that deaden the sound of the subaltern women. She explains that subalterns can speak if they retrieve and restore history and question their identity to find out the cause of their persecution (1988, p. 307). To Spivak, the best way to pull down the oppression from society is to give a voice to marginalized or subaltern communities in discourse and legislative issues. The literary structure of the two books studied here is a way to express the concerns of subalterns, but at the same time, in the novels, the power of seeing is available to the woman, who reflects a picture of the feminine world as a result. Both novels rely on the representation of voice, agency, and the reconstruction of common mentalities or structures around women.

In *The Pearl That Broke Its Shell*, Nadia Hashimi attempts to link the female characters with contemporary trends by defying the paternal standards and traditional customs upon which

Afghan traditions are based. Hashimi's protagonist, Rahima, finally comes out of her shell when she agrees to the traditional role of the bacha posh and begins to live her life following her own desires. In consequence, she becomes a pearl that breaks its shell. Hashimi depicts the expedition of Afghan women and their struggle for survival in difficult political conditions. Hashimi narrates the history of Afghanistan, the Soviet and American invasions and the consequences that have affected the lives of Afghan women. Cruelty, humiliation, patriarchy, and one-sided policies in a male context are all issues that are discussed.

Women in Afghanistan have not only struggled with many challenges caused by the imperial powers of the Western organized wars but also suffered from the traditional, religious and social norms imposed by their own patriarchy. Although the reasons for the exclusion of women from the stage of history are multifaceted, in underdeveloped countries that are under the rule of Islamic regimes, the inclusion of religion for women is inevitable. In Islamic countries, religion contributes greatly to society's culture and creates specific moral roles in everyday life. As for Afghanistan, Islamic rulings have woven the entire face of the country, especially since the late 1990s. Although there are no formal laws, the regulation of local traditions in the country is mandatory. New restrictions imposed by the Taliban have made life difficult for Afghan women, but the country's history shows that they have always been subject to severe limitations since the 1990s. In recent times, women in Afghanistan have not enjoyed much freedom, and freedom had no meaning in other areas except in the capital cities. The women's liberation movement is believed to have culminated as the United States positioned itself as the sole protector of the East and an advocate for women's rights worldwide, transitioning from “the traditional role of the women was identified as a typical homemaker and conservative nest builder to her husband and her family” (İşçi, 2022, p. 327).

The book by Khaled Hosseini has also lifted the veil on the fact that, particularly for women, this has never been the case in Afghanistan. The women of Afghanistan have suffered the most from the devastation, poverty, identity crises, and sexism created by the wars between Russia and the United States in that country. Khaled Hosseini also tries to bring the voice of Afghan women to the world's ears. Hosseini shows how the war in Afghanistan takes away the freedom that women used to enjoy. In *A Thousand Splendid Suns*, Hosseini depicts Afghan women whose inferiority is always interwoven with patriarchy and the governing forces. Unavoidably, millions of Afghans have been subjected to different crimes and horrible deeds committed by oppressors and patriarchy. They are girls who are forced to get married at a very early age. They are the wives who serve their husbands like a slave. They are mothers who sacrifice themselves to protect their children during war and give them a better future. “Although they are also the subjects of

colonization and politics, subaltern women have always been an inspiration for writers and photographers because their voice needs to be heard” (Karaman, 2022, p. 6).

Undoing Subalternity in The Novels

Patriarchy

Being a woman, being black, and being poor are actually three layers of being a subaltern. The fourth part of the subaltern studies is a semi-specialized study about the subaltern woman and the epistemic violence inflicted on her in India. This means that the issue of women's awareness as a subordinate co-existed with her racial and class consciousness. Spivak rewrites Freud's statement, “A child is being beaten,” in this way “white men save brown women from brown men” (1988, p. 296). Perhaps this is the most important proposition of Spivak, who offers a critical study of women, race and the lower class in a mixed manner that examines the topic of the identity of humans and takes two fundamental parts of identity, specifically gender and race, as its subjects of interest (Pourjafari, 2022, p. 22). Spivak considers this repression to be a type of collective history of sadomasochistic repression in collective imperialist action, which is worth studying in the framework of wild psychoanalysis. The history of suppressing the child lies in her forgetfulness, and the history of suppressing subjugation lies in India's ancient past. By connecting Freud to Marx, Spivak seeks to explain the ideological deception of the imperialist political economy and outline the history of repression. The history of repression has two roots: The abolition of the sacrifice of widows by Britain in 1829, and the past is tied to the texts of Dharmaśāstra and Rigveda.

Khaled Hosseini's novel also narrates the subject of women's subalternity in the form of story characters in different ways. Being a woman, being alone, being impoverished, and being a widow are actually the layers of subalternity in Khaled Hossein's novel. Mariam's mother commits suicide by hanging herself when her daughter abandons her and goes to live with her father:

“Nay, nay, nay.” Mullah Faizullah put his hand on her knee. “Your mother, may Allah forgive her, was a troubled and unhappy woman, Mariam jo. She did a terrible thing to herself. To herself, to you, and also to Allah. He will forgive her, for He is all-forgiving, but Allah is saddened by what she did. He does not approve of the taking of life, be it another's or one's own, for He says that life is sacred. You see—” He pulled his chair closer, took Mariam's hand in both of his own. “You see, I knew your mother before you were born, when she was a little girl, and I tell you that she was unhappy then. The seed for what she did was planted long ago, I'm afraid. What I mean to say is that this was not your fault. It wasn't your fault, my girl.” (2007, p. 40)

By addressing the scene of Mariam's mother's suicide, Khaled Hosseini reveals the secrets hidden in Afghan society, which makes women look inferior, and their words are not heard by anyone and die in complete silence. Looking at the character Nana or the woman who committed suicide,

it can be seen that this woman is the one who has an illegitimate child from a well-known capitalist man in society. Although the illegitimate child is the result of the relationship of both parties, and both men and women are responsible for this, all the responsibilities fall only on the woman who gave birth to the child. This, like Spivak's theory, describes two significant causes in a different format. Abolition of the victimization of women by a capitalist group and second, the victimization and inferiority of women due to male domination and traditional norms.

At the beginning of the story, Nana's mother is introduced as a poor servant who is rejected by society for having sexual relations with Jalil Khan, the rich man and capitalist man who defends himself by putting all the blame on a woman. Nana is actually a woman who is condemned to endure patriarchal pressures and also being rejected by society. For, in Afghanistan, the finger of criticism is always towards women than men as Nana says to Mariam: "Learn this now and learn it well, my daughter: Like a compass needle that points north, a man's accusing finger always finds a woman. Always. You remember that, Mariam" (Hosseini, 2007, p. 7).

In the patriarchal society of Afghanistan, it is a common custom to call a child born before the marriage of her parents 'harami' or illegitimate child and the woman who gives birth to the child is also called misguided and evil, and women who have an illegitimate child are dragged to death by the men of the society. However, men do not experience any harassment due to the gender superiority given to them by society. Mariam is no exception, but five-year-old Mariam does not actually figure out the denotative and demonstrative importance of harami. Indeed, even her mother does not stop torturing her by calling her harami (Wahedi, 2021, p. 43).

Spivak criticizes the patriarchal system and calls it a deceptive strategy. She criticizes patriarchy by dealing with the lives of Hindu widows who climb up from the pile of firewood to burn their dead husbands and sacrifice themselves for it. Widow was called sati in Sanskrit, but the early British colonists translated it as suttee. To Spivak, imperialism presents itself as the founder of the desirable society by supporting women as the object of their protection from the oppression of its own kind. However, the strategy of patriarchy with a deceptive appearance is a gift of free choice for the female subject. Spivak, in her analysis of Dharmaśāstra and Rigveda, considers them as origins of her homology of Freud (1988, p. 299). This is the analysis of a post-colonial woman whose "readings are, rather, an interested and inexpert examination, by a postcolonial woman, of the fabrication of repression, a constructed counternarrative of woman's consciousness, thus woman's being, thus woman's being good, thus the good woman's desire, thus woman's desire" (Spivak, 1988, p. 299). This is a study about the fate of a loyal widow and how suicide is allowed, as well as the manner of issuing a legal permit for the suicide of a widow,

and the nature of female etiquette and mourning that is honourable. According to Spivak, the appeal of sati was that it was ideologically rewarding and motivating. Just as the attraction of imperialism was that from an ideological point of view, it was a compelling and stimulating social mission. Today, Sati has become an ideology and is a common name for girls, meaning good wife. Between patriarchy and imperialism, subjectification, and objectification, the female face disappears; it does not fall into the abyss of the first era but turns into a wandering and violent pendulum, which is the displaced image of the third-world woman caught between tradition and modernization. Therefore, As Spivak suggests: “The subaltern as female cannot be heard or read” (1988, p. 308). Khaled Hosseini clearly shows that women in Afghanistan are a subaltern group, that the patriarchal society ignores the majority of the violence inflicted on them, and that women are also not able to erase this violence.

Nadia Hashimi addresses the representation of subaltern women in her novel, which is a significant aspect of South Asian literature. Her work explores the profound connection between two Afghan women from different generations, both of whom yearn for freedom. The story also explores the themes of sexism, gender subalternity, and the fight of Afghan women against patriarchal standards in the most explicit manner. The experiences of the female characters in the story of their position in the patriarchal society clearly show the social status, disability, violence against women's class, and gender oppression (Siber, 2022, p. 265). As Corboz writes, the male-centred fabric of Afghan society is especially visible when we look at the family structure. In Afghanistan, a country where women are only responsible for the production of male children, the birth of boys is celebrated with grandeur (Corboz et al., 2020, p. 590). Nadia Hashimi critiques and examines Rahima's mother's part in her novel to demonstrate the extent of male-centered patriarchy in Afghanistan:

“If I had a son this would not be happening! Goddamn it! Why do we have a house full of girls! Not one, not two—but five of them!” he would yell. Madar-jan would busy herself with housework, feeling the weight of disappointment on her shoulders. (2014, p. 5)

The author analyses the abstract patriarchal structures from two separate perspectives: masculinity, which comprises patriarchy in the concept of family, and patriarchy in society or system. The author vividly portrays how the patriarchal system suppressed women and devastated the condition of women in Afghanistan. Regarding the hierarchy of the roots of patriarchy, Nadia shows that the authority of a man is based on the family framework. Most of the scenes in her book show the negative aspects of the fact that the men of the family, in the role of father, brother or husband, do not value the women of the family and make all their life decisions. For instance, in one part of the story, when the girls want to go to school, they are

prevented by the father because he thinks that the man of the family has the authority to interfere in the life of the women in the family much more than anyone else:

... I wasn't a very brave nine-year-old when it came time to face Padar-jan. I kept my thoughts bottled behind my pursed lips. In the end, Padar-jan decided to pull us out of school again.

We begged and pleaded with Padar-jan to let us return to school. One of Parwin's teachers, a childhood friend of Madar-jan, even showed up at the house and tried to reason with our parents. Padar-jan had relented in the past but this time was different. He wanted us to go to school but struggled with how to make that happen safely. How would it look for his daughters to be chased by local boys for all to see? Awful.

"If I had a son this would not be happening! Goddamn it! Why do we have a house full of girls! Not one, not two—but five of them!" he would yell. Madar-jan would busy herself with housework, feeling the weight of disappointment on her shoulders.

His temper was worse these days. Madar-jan would tell us to hush and be respectful. She told us too many bad things had happened to Padar-jan and it had made him an angry man. She said if we all behaved then he would go back to being his normal self soon. But it was getting harder and harder to remember a time when Padar-jan wasn't angry and loud. (2014, p. 5)

Hashimi goes on to criticize the social, cultural and historical constructions that present patriarchy, which are evident and natural things in Afghanistan. Hashimi sees girls who are prevented from leaving the house at the same time as they reach puberty because the social order in Afghanistan is designed in such a way that the space outside the house is reserved for men, and women are not imagined in public space:

Now that we were home, I was given the extra chore of bringing the groceries from the store. My older sisters were quarantined since they were older and noticeable. I was, thus far, invisible to boys and not a risk. ... Two weeks into our expulsion from school, the shop owners had gotten to know me. There were not many nine-year-old girls who would walk determinedly from shop to shop. (2014, p. 5-6)

Now, we can look for an answer to the question raised by Spivak in the texts of both authors, Hashimi and Hosseini. The study's outcome shows that women are always at the forefront of every struggle for women's rights and fight for change. According to the structural analysis of the novel *A Thousand Splendid Suns*, it can be seen that Khaled Hosseini wants to portray and convey his idea about how women are subordinated and exploited in the patriarchal culture and how they speak against patriarchy. Hosseini creates the paradigm that women are not always silent, weak, incapable, and dependent on men. The female characters in this novel can break the status, rights, roles, and participation of women classified by patriarchal culture. Although they face problems and even become victims in some cases, they never stop fighting. Therefore, the ability of women to speak out against patriarchy is classified under the feminist attitude. In the novel, Khaled Hosseini portrays two types of female characters in the role of several women. The persona of Nana reveals a woman who is in between passive acceptance and revelation. Despite her constant criticism of Afghan society's rigid patriarchal system, she accepts the

position society places her in and the discrimination she faces. For example, in a part of the book, it is said that when her daughter Mariam dreams about going to school and getting an education, Nana says that they do not teach the skill of ‘tahammul’ at school:

“What’s the sense schooling a girl like you? It’s like shining a spittoon. And you’ll learn nothing of value in those schools. There is only one, only one skill a woman like you and me needs in life, and they don’t teach it in school. Look at me.”

“Only one skill. And it’s this: tahamul. Endure.” (2007, p. 17)

Nana's personality constantly talks about his disappointment with men and life. A woman who is angry most of the time curses the children and considers men to be the cause of women's misery: “Nana yelled at the boys as she carried bags of rice inside, and called them names Mariam didn’t understand. She cursed their mothers, made hateful faces at them. The boys never returned the insults” (2007, p. 14). However, the answer to the question of whether this height of anger in front of men will rescue her and her daughter is no. She even restricts her social circle and desires nothing but solitude:

Nana made no secret of her dislike for visitors—and, in fact, people in general—but she made exceptions for a select few. And so there was Gul Daman’s leader, the village arbab, Habib Khan, a small-headed, bearded man with a large belly who came by once a month or so, tailed by a servant, who carried a chicken, sometimes a pot of kichiri rice, or a basket of dyed eggs, for Mariam. (2007, p. 15)

This is what Downing and Roush name Stage I, the passive acceptance of their five-stage feminist identity model. A woman in this stage “carefully selects associates and experiences so as to avoid contact with ideas that may upset her sense of equilibrium as a woman” (1985, p. 698). Mariam is the only one whom Nana can depend on and share her life with. Unlike Mariam, Laila comes from a modern, relatively liberal background and has a spirit of freedom. Unlike Nana, who detested male society and never left the house, she loves the outdoors and school and being in society: “For Laila, being out in the streets had become an exercise in avoiding injury” (Hosseini, 2007, p. 208).

Nevertheless, where does this spirit of Laila's desire for freedom come from? It goes back to Laila's family system. Laila was brought up in a setting that valued gender equality. Thanks to her educated parents, she has a strong feminist identity and can recognize the advantages of being a woman and never accept unfair treatment. This means that conservative men's oppression of women in Afghanistan starts from within the families, which, in some cases, prohibits women from struggle and self-awareness. On the other hand, if this oppression comes from the outside, it can go beyond the traditional gender roles; although this point in Khaled Hosseini's novel has not evolved to the final stage (V), an active commitment of the five-stage feminist identity model

which “involves the translation of the newly developed consolidated identity into meaningful and effective action” (Downing & Roush, 1985, p. 702).

Hashimi's books represent the battle of Afghan women against the patriarchal system and explore the tensions between feminists and the Afghan patriarchy, as well as how women use language to contest the monopoly and rules imposed by patriarchy (Monish & Kannadhasan, 2021, p. 1210). The most important aspect of women's struggle is building their self-consciousness. After all the domination of men, discrimination and mistreatment, oppression and violence that destroys the rights of women, women start to understand that these attitudes are unfair (Fauzia & Rahayu, 2019, p. 2). The first female character of the novel who has self-awareness is Parvin:

Parwin was another story. She was striking. Her eyes were not the mud-brown color the rest of us had. Instead, hers were a hazel-gray blend that made you forget what it was that you were going to say. Her hair hung around her face in wavy locks with a natural luster. She was undeniably the best-looking girl in our whole extended family. (Hosseini, 2007, p. 7)

Hamida is another example of braveness in the story, and she actually shows the level of strength of Afghan women who, even the explosion of war and many rockets in the sky, could not stop them from fighting. The author portrays Hamida's character in such a way that she does not move when she hears the explosion and instead tries to help the American woman who is Hamida's teacher and calm her down so that she will not be afraid of the explosion:

Sufia had a hand on the door when a large explosion startled us all. We dropped to the ground, out of the way of windows. Nervous stares.

“What was that?”

“Something. Couldn't have been too far. But it didn't sound like a rocket.”

We were a people of war; explosions were familiar to our senses. But not for Ms. Franklin. Her face drained of color and she was shaking. Hamida put an arm around her young teacher, trying to reassure her. Sufia squeezed my hand. No other sounds came. Sufia got up cautiously and went to the door. People in the street were yelling, pointing. Her driver and guard jogged over to the door. They looked frustrated. They were panting. (2007, p. 313)

Hashimi depicts Parwin as a woman who lacks household skills but is passionate about painting and teaching. Even though the local boys harass her on the way to school, she still does not stop going to school. Parwin's father stops her from going to school because she is too young, but she never gives up and keeps painting in her small room; she realizes that, unlike Shekiba, she does not want to have her life controlled by others. Parwin paints the wounded face of a dog in the ruins, which represents her understanding of the conditions of Afghanistan and the civil wars in the country,

She was completely lacking in social skills. If Madar-jan's friends stopped by, Parwin would shrink into a corner, busying herself with folding and refolding a tablecloth. If she could manage to escape before company made it into the room, even better. Nothing was more of a relief to her than avoiding

the traditional three-kiss greeting. She kept her answers brief and all the while kept her eyes on the nearest escape route.

...

What Parwin lacked in social skill, she more than made up for in artistic ability. She was masterful with pencil and paper. Graphite turned into visual energy in her hands. Wrinkled faces, an injured dog, a house too damaged to repair. She had a gift, an ability to show you what you did not see, even though your eyes graced the same sights as hers. She could sketch a masterpiece in minutes but washing the dishes could take hours. (2104, p. 7)

The quotation reflects how women try to control the fear they have to cope with difficulties, as well as show a strong determination in how they deal with a challenging situation. The next character who struggles against patriarchy in Afghanistan is a woman living in the royal period. Zamarud, a woman who, contrary to the Afghan customs and traditions that limit women, becomes a parliamentarian and fights for the rights and freedom of women alongside other men. She faces several dangers, including death threats from males, yet she never gives up fighting for women's rights:

Zamarud? Maybe, but probably not. Too many people disliked her, enough to try to kill her. If they tried once, they would likely try again and maybe succeed. Then it would be the name of a murdered parliamentarian. No, I thought. That wouldn't do.

...

The attack on Zamarud had frightened Badriya, as it had many other female parliamentarians. Hamida told me two women had decided not to return, afraid that they would be in danger as well. Zamarud was badly hurt, she said. Her wounds had gotten infected and she'd been hospitalized. She was not expected to survive. (2014, p. 330-332)

Hashimi shows that one woman's bravery can open the way for other women; for instance, Rahima's courage encourages others to fight against oppression. She runs to a shelter and finds safety there. She is not subjected to any restrictions and may live her own life. She is shielded and saved from male dominance since she can accomplish anything without her husband's help.

Forced Marriage

For women in developing countries like Afghanistan, marriage is a cause of physical and emotional suffering. Women are mistreated in the name of marriage and sold, traded, and exploited as a means of conflict resolution. The real-life incidents described in empirical investigations lend credibility to the fictitious shards of evidence gathered from both works. In Hosseini's works, women are subjected to violence, forced marriages, and other forms of sex discrimination, all of which are reflections of Afghan society (Asif et al., 2020, p. 7). Hosseini's novel *A Thousand Splendid Suns* expresses the unspoken narratives and hidden layers that exist in the family, social and individual life of each person in Afghan society. Violence, authoritarianism, coercion, mistrust, polygamy, and insults and humiliations against women are expressed in this book in a fluent language. In this novel, Mariam and Laila are the two women

who marry Rasheed, an unwanted suitor. Mariam is forced to marry Rasheed at the age of fifteen (before puberty) by the order of her illegitimate father, Jalil's family. Laila is another woman who is forced to marry Rasheed because she is an orphan and pregnant lady who carries another man's child in her womb. Mariam and Laila are two different characters from two different cities and two completely different families. Mariam, the first character of this story, lives in Herat, the third largest town in the west of Afghanistan. From Mariam's perspective, Hosseini describes a lady who is compelled to marry a guy of the same age as her father. Mariam has no role or physical presence in this marriage and no right to decision-making. The man of the family makes all the decisions, and Mariam appears as the bride in the last moments:

“Actually, your father has already given Rasheed his answer,” Afsoon said. “Rasheed is here, in Herat; he has come all the way from Kabul. The nikka will be tomorrow morning, and then there is a bus leaving for Kabul at noon.”

...

In the morning, Mariam was given a long-sleeved, dark green dress to wear over white cotton trousers. Afsoon gave her a green hijab and a pair of matching sandals.

She was taken to the room with the long, brown table, except now there was a bowl of sugar-coated almond candy in the middle of the table, a Koran, a green veil, and a mirror. Two men Mariam had never seen before—witnesses, she presumed—and a mullah she did not recognize were already seated at the table.

Jalil showed her to a chair. He was wearing a light brown suit and a red tie. His hair was washed. When he pulled out the chair for her, he tried to smile encouragingly. Khadija and Afsoon sat on Mariam's side of the table this time. (2007, p. 45-47)

The staging of Mariam's traditional marriage by Khaled Hosseini is also a criticism of the process of traditional marriage in Afghanistan, where the role and satisfaction of a woman are less than that of the mullah of the region. One can only conjecture about the predicament of ladies in a country like Afghanistan, whose male-centric customs are sometimes as unmistakable and cruel as the nation's landscape. From studying any civilization's history, it is clear that the clergy is an integral part of that society and that individuals of all backgrounds and beliefs adhere to this social stratum to varying degrees. Undoubtedly, the social life of any society depends on the spread of spiritual values and perfections, and its death depends on the spread of vices and the loss of spirituality. The clergy's influence on individuals' spiritual lives is a significant matter and a mechanism for cultivating societal moral values. A look at the duties of clerics shows that they, as the guiding group of society, explaining and promoting moral virtues, have been the most important part of the society, and peace and encouraging people to human perfection have been at the top of their work.

In Afghanistan, spirituality has a different definition, and the mission of this sacred duty has been entrusted to those who, according to anthropologist Louis Dupree, have the lowest level of

education and “often function as part time religious leaders” (1973, p. 107). However, in Afghan society, preaching and guiding the people is done by those who do not have any formal religious training. Sometimes, advertisements are made for the benefit of the mullahs, which is nothing but falsehood (Barez, 2010). However, the truth is that in this land, it is enough for a person to have a pulpit in his possession to preach against women through its microphone. The group calls themselves clerics and flag bearers of religion in this country, but unfortunately, they have been the source of many intellectual deviations and anti-women propaganda in the history of this country. On Fridays, which are usually a holiday in Afghanistan, groups of men spend most of their precious time listening to this group's advice and words. At the end of the day, these men go back to their homes with harsher and more complex faces and tell women about the anti-feminist propaganda of the mullahs and criticize the women because there is not a day in the calendar of the gathering of this group when women are not targeted.

In addition to their religious and spiritual functions in propagating and promoting religious affairs, the mullahs play an important role in governance - especially in rural areas. Moreover, because of their reputation for piety and faith, they enjoy this role to the best of their ability in society. Therefore, they always express their policy towards women as clearly as possible, and no group has the right to reject it; they always deal with more issues that pit men against women than expressing opinions, and rulings such as value concepts, the colour of women's clothes, the sound of women's booties, and the shape and hair of women have always been the subject of their critical discussion. The published and unpublished narrations of women always talk about a woman's life who, regardless of her wishes, mullahs recite her marriage sermon. They arbitrarily write the fate of women with their pens and make them keep a woman in the dark forever. There are cases that show that this group has repeatedly ordered the stoning of women who allegedly had a romantic relationship with a man. In some cases, women's crimes have not yet been proven, and their stoning verdicts are read from the microphones of the same people. This means that mullahs not only fulfil the duty of propagating their moral human mission but also have a hand in promoting misogyny.

Similarly, in the novel *The Pearl That Broke Its Shell*, all the sisters have experienced forced marriage. However, what makes the subject of forced marriage in this story different from all the stories written on this subject is the forced marriage of underage girls or child abuse. Hashimi talks about the forced marriage of an eight-year-old girl and a ten-year-old boy who are forced to marry based on the decision of their families:

“Zalmai, your girls are the right age. Maybe one of them. The older one. She’s eight, isn’t she?” Kaka Freidun’s voice was unmistakable.

“Sheeragha’s daughter is the same age. And your daughter is the same age as Azizullah’s son. She would be a good match as well and would settle our debts sufficiently.” (2014, p. 38)

This marriage takes place because the father is in debt. A father who is unable to pay his debt gives his daughter in return for a loan. Although the man does not want to do this at first, when he sees that he cannot pay his debt, he forces his daughter to marry in an unpleasant custom:

“Zalmi, I want you to speak to Azizullah and tell him that his son is still young. God willing, he and his father have long lives ahead of them with plenty of time to arrange for a suitable marriage. Tell him it would be more useful for them to have someone who can help them at home now. Tell him a happy wife bears more sons. Then you can offer Shekiba.”

“But what if he says no?”

“He won’t. Just be sure to tell him that she is very capable. That she has the back of a young man and can manage a household. She is a reasonable cook and she keeps quiet, now that she’s been tamed. Tell him that it is an honorable thing to take in an orphan and that Allah will reward him for bringing her into his home. She will be like a second wife without the price.” (2014, p. 38-39)

One of the worst traditions in Afghanistan is that most people look at marriage not as a bond of love and respect but as a matter of buying and selling girls. In these types of marriages, the fathers or heads of the family force the girls to marry in exchange for money or land. This custom has its roots in poverty and local tradition. It usually happens in remote areas and villages where women do not have any knowledge of their rights, and only the men of the family make decisions related to them. As mentioned in *An Account of The Kingdom of Caubul*, “to get a wife, Afghans only need to pay money. The common custom of selling girls in Afghanistan is done in two ways” (Elphinstone, 1815, p. 143). If the girls are adults, that means they have reached the age of at least 14 or 15, and they go to their husband's houses after being sold. If the sold girls are under 15 years old, they stay in their father's house until they reach 15 years of age, and after they turn 15, they go to their husband's house. This custom is more common in southern Afghanistan. The report from Tolo shows that women have been sold since the distant past, especially in the border areas of Nangarhar Province (‘Trading of Women Rife in East Afghanistan, Report Claims’, 2013).

The process of selling girls for money and goods has increased after the Taliban militants entered Afghanistan. After the arrival of this group in Kabul, the World Bank blocked millions of dollars related to Afghanistan, and this group also dismissed all the government employees who were performing duties in the previous regime. It was reported that a man sold his eight-year-old daughter to save her from poverty and hunger. This man chose the highest offer among suitors and sold his eight-year-old daughter to him for around 2,300 euros (Huang, 2022). Rehana Mirzaei, a ten-year-old girl from the ancient city of Herat, is another example of this obnoxious custom that has been occurring in recent years. Her family sold her so that her brother's accident-

related blindness could be treated. Hazaras who have come back to Afghanistan from neighbouring countries such as Iran and Pakistan and live in camps have also recorded cases of girl trafficking. In the meantime, the girls who are adults and are aware of the fate of the girls who are sold oppose this unpleasant custom in the villages of Afghanistan and commit suicide in some cases.

Both authors have their own unique narratives and criticisms regarding the forced marriage of girls. Khaled Hosseini narrates three women who are married to the same man. Besides, they are not dissatisfied with the existing situation, but they also cause the stepdaughter to experience forced marriage:

They sat across from her, Jalil and his wives, at a long, dark brown table. Between them, in the center of the table, was a crystal vase of fresh marigolds and a sweating pitcher of water. The red-haired woman who had introduced herself as Niloufar's mother, Afsoon, was sitting on Jalil's right. The other two, Khadija and Nargis, were on his left. The wives each had on a flimsy black scarf, which they wore not on their heads but tied loosely around the neck like an afterthought. Mariam, who could not imagine that they would wear black for Nana, pictured one of them suggesting it, or maybe Jalil, just before she'd been summoned.

...

"Now he is a little older than you," Afsoon chimed in. "But he can't be more than...forty. Forty-five at the most. Wouldn't you say, Nargis?"

"Yes. But I've seen nine-year-old girls given to men twenty years older than your suitor, Mariam. We all have. What are you, fifteen? That's a good, solid marrying age for a girl." There was enthusiastic nodding at this. It did not escape Mariam that no mention was made of her half sisters Saideh or Naheed, both her own age, both students in the Mehri School in Herat, both with plans to enroll in Kabul University. Fifteen, evidently, was not a good, solid marrying age for them. (2007, p. 42-43)

In contrast to Khaled Hosseini, the sensitivity of the protagonist in Nadia Hashimi's work towards forced marriage is noteworthy.

Domestic Violence

Gender-based domestic violence stems from a patriarchal system dependent on male supremacy in which women are considered "sub-humans" (Awitor, 2022, p. 40). In Afghanistan, men and boys are considered to be the head of the family and the breadwinner. Women and girls are mainly related to housework and play only one role, which is the role of childbearing, the ideological construction of gender. Limiting women to the home and not giving a role in any social life causes violence against them to penetrate all areas of society. In *A Thousand Splendid Suns*, Khaled Hosseini shows how decisions regarding women are made without their consent in a male-dominated society. Various forms of violence, such as forced marriage, domestic violence, physical violence and sexual abuse of women, are presented in this novel (Fatma, 2022, p. 1106). Hosseini tells the story of Mariam, who is busy cooking food for her husband in the

kitchen, and her hands are shaking for fear that the food might be salty or low in oil, and this may mean another reason for women to be beaten:

LATER IN THE DAY, Rasheed was still trying the radio as Mariam made rice with spinach sauce in the kitchen. Mariam remembered a time when she had enjoyed, even looked forward to, cooking for Rasheed. Now cooking was an exercise in heightened anxiety. The qurmas were always too salty or too bland for his taste. The rice was judged either too greasy or too dry, the bread declared too doughy or too crispy. Rasheed's faultfinding left her stricken in the kitchen with self-doubt.

When she brought him his plate, the national anthem was playing on the radio.

"I made sabzi," she said.

"Put it down and be quiet."

....

RASHEED MADE a ball of rice with his fingers. He put it in his mouth, chewed once, then twice, before grimacing and spitting it out on the sofrah.

"What's the matter?" Mariam asked, hating the apologetic tone of her voice. She could feel her pulse quickening, her skin shrinking.

"What's the matter?" he mewled, mimicking her. "What's the matter is that you've done it again."

"But I boiled it five minutes more than usual."

"That's a bold lie."

"I swear—"

He shook the rice angrily from his fingers and pushed the plate away, spilling sauce and rice on the sofrah. Mariam watched as he stormed out of the living room, then out of the house, slamming the door on his way out. (2007, p. 91-92)

In the rest of the story, it can be seen that Mariam is tortured just because the taste of the rice is not according to her husband's desire, and because he finds pebbles in the rice, he throws a handful of pebbles into Mariam's mouth and breaks her teeth:

Mariam kneeled to the ground and tried to pick up the grains of rice and put them back on the plate, but her hands were shaking badly, and she had to wait for them to stop. Dread pressed down on her chest. She tried taking a few deep breaths. She caught her pale reflection in the darkened living-room window and looked away.

Then she heard the front door opening, and Rasheed was back in the living room.

"Get up," he said. "Come here. Get up."

He snatched her hand, opened it, and dropped a handful of pebbles into it.

"Put these in your mouth."

"What?"

"Put. These. In your mouth."

"Stop it, Rasheed, I'm—"

His powerful hands clasped her jaw. He shoved two fingers into her mouth and pried it open, then forced the cold, hard pebbles into it. Mariam struggled against him, mumbling, but he kept pushing the pebbles in, his upper lip curled in a sneer.

“Now chew,” he said.

Through the mouthful of grit and pebbles, Mariam mumbled a plea. Tears were leaking out of the corners of her eyes.

“CHEW!” he bellowed. A gust of his smoky breath slammed against her face.

Mariam chewed. Something in the back of her mouth cracked.

“Good,” Rasheed said. His cheeks were quivering. “Now you know what your rice tastes like. Now you know what you’ve given me in this marriage. Bad food, and nothing else.”

Then he was gone, leaving Mariam to spit out pebbles, blood, and the fragments of two broken molars. (2007, p. 93-94)

From the narration and conversation above, it can be seen that the violence happens when Mariam serves her husband. Mariam brings him the punishment he wants. A sentence such as “his powerful hands closed his jaw” proves that Rasheed physically abused his wife, and the sentence “he forcefully put hard and cold pebbles into her mouth” also expresses physical violence (Fadhilah & Handayani, 2022, p. 18). Rasheed's behaviour and beating of Mariam clearly show that Rasheed is a husband who considers himself the owner of his wife, and whenever Mariam makes a small mistake unintentionally, Rasheed's behaviour resorts to violence. Because Rasheed considers herself the owner of the house and Mariam an enslaved person, he can easily give her orders. From the point of view of men like Rasheed, wives are only for cooking, and if women's cooking is not suitable for men, they can be punished. From the point of view of men like Rasheed, men have the right to punish women whom they see as their subordinates. The narrative also reveals that Mariam is not the only victim of domestic abuse. As the head of the house and the primary provider for his family, Rasheed often mistreats Laila because of her gender. His son is the only member of the family he does not mistreat physically or emotionally since, being a guy, he is given more respect than his sisters.

When it comes to sexual violence, it can be seen that Nana is the first victim in the story to experience sexual harassment and marital rape. In other cases, Mariam and Laila are also subjected to physical violence and rape (Shihada, 2019, p. 27). Laila is a girl who was born into an enlightened family. She can read and write. She lost her parents and her entire family due to the civil wars in Afghanistan and the rocket that hit her home. She gets out from under the rubble alive, and Rasheed takes her home because he has no one to take care of her. When he goes to Rasheed's house, Rasheed's first wife, Mariam, takes care of her. While she is on the sick bed, Rasheed wants to make her his second wife. When Laila is in a sick bed, and her wounds have

not yet healed, Rasheed proposes to her and asks her to put a wedding ring on her finger because she is a lonely and homeless woman, and Rasheed considers himself her owner:

The next day, Laila stayed in bed. She was under the blanket in the morning when Rasheed poked his head in and said he was going to the barber. She was still in bed when he came home late in the afternoon, when he showed her his new haircut, his new used suit, blue with cream pinstripes, and the wedding band he'd bought her.

Rasheed sat on the bed beside her, made a great show of slowly undoing the ribbon, of opening the box and plucking out the ring delicately. He let on that he'd traded in Mariam's old wedding ring for it.

"She doesn't care. Believe me. She won't even notice."

Laila pulled away to the far end of the bed. She could hear Mariam downstairs, the hissing of her iron.

"She never wore it anyway," Rasheed said.

"I don't want it," Laila said, weakly. "Not like this. You have to take it back." (2007, 9. 194)

It can be seen that Rasheed gives his first wife's wedding ring to Laila and tells her that Mariam never puts this ring on his finger. This scene shows that Rasheed married both women without their wishes and exposed them to rape. Khaled Hosseini draws the scenes of the married life of Laila and Rasheed, which clearly shows that Rasheed rapes Laila many times, and every time Rasheed sleeps with Laila, she feels disgusted: "He ate, smoked, went to bed, sometimes came back in the middle of the night for a brief and, of late, quite rough session of coupling" (2007, p. 85).

In the following, it can be seen that Rasheed, as the head of the family, not only subjects women to sexual violence but also experiences mental violence. Verbal violence constitutes the articulation of derogatory remarks made by an individual. Many people who commit sexual harassment verbally create verbal harassment by asking for sexual relations with unknown people and using rude words in a joking manner. And hurt a person emotionally or psychologically:

Rasheed chortled and shook his head, but Mariam thought she saw uncertainty in the way he crossed his arms, the way his eyes shifted. "You know nothing, do you? You're like a child. Your brain is empty. There is no information in it."

"I ask because—"

"Chup ko. Shut up."

Mariam did.

It wasn't easy tolerating him talking this way to her, to bear his scorn, his ridicule, his insults, his walking past her like she was nothing but a house cat. But after four years of marriage, Mariam saw clearly how much a woman could tolerate when she was afraid. And Mariam was afraid. She lived in fear of his shifting moods, his volatile temperament, his insistence on steering even mundane exchanges down a confrontational path that, on occasion, he would resolve with punches, slaps, kicks, and sometimes try to make amends for with polluted apologies and sometimes not. (2007, p. 89)

In the same fashion, we see violence, stoning of a woman, in Nadia Hashimi's *The Pearl That Broke Its Shell*:

When Shekib had been a girl, she'd heard about a woman in a nearby village condemned to stoning. It was the talk of their town as well as the neighboring towns.

The woman had been buried shoulder-deep in the earth and encircled by a crowd of onlookers. When it was time, her father had thrown the first stone, striking her squarely in her temple. The line continued until she slumped over in atonement.

Shekiba had listened to the story being recounted by her uncle's wife. Her mouth gaped at the horror of such a punishment and the grains of rice she was sifting fell through her drifting fingers and missed the bowl. An anthill of rice collected on the floor.

"What had she done?"

Her uncles' wives turned around and paused their conversation, surprised. They often forgot she was there. (2014, p. 323)

Feminist theories consider violence as a single phenomenon, and instead of classifying it based on types, an effort is made to classify it based on the amount and degree to which violent behaviour helps the survival of the men's surveillance epidemic system. The basic argument in this point of view can be expressed from the perspective of Martin Albrow, who has worked in the field of violence for many years. He believes that today's societies' economic and social structure is formed based on the devaluing, inferiority and exploitation of women. Concepts such as battered women or wife abuse should not be considered only at the level of the individual or relationships between individuals, but variables beyond the characteristics of individuals such as the economy, legislators, supervisory institutions and how social services are provided should be considered (Albrow, 2003, p. 8). The feminist theory proves that violence against women can be in any form, be it in the form of sexual assault, beating, sexual harassment or in the form of pornography. It is pervasive and a product of a patriarchal culture where men control both social institutions and women's bodies (Humm, 1995, p. 293). Nadia Hashimi writes about the peak of violence against women in such a way that the violence starts from within the family and reflects outside the society.

The selected novels reveal that women face domestic, physical and sexual violence, harassment, and property rights. However, they are aware of it and fight against it. The two authors describe how female characters respond to violence, whether they fight back during persecution or choose to remain silent, and what kind of freedom they gain after surviving and fighting for their rights as women and mothers. In Hosseini's *A Thousand Splendid Suns*, Mariam always tries not to make mistakes that might make Rasheed mad when he gets home from work. Rasheed's violence made her feel like she was dominating their home life. Rasheed is a strong man, and Mariam becomes a docile wife to protect herself from Rasheed's violent attacks. Mariam never goes

against Rasheed's wishes. In fact, she always tries to prepare everything in the house perfectly for her husband. Since the first time her husband abuses Mariam, she never fights back, but she looks inward and wonders: "Where did she go wrong when she was abused by Rasheed?" Until the day a bomb falls near her house, killing two parents and injuring a daughter, that is Laila. Laila's arrival at Mariam's home is like a breath of fresh air for Mariam. Mariam, a woman who never speaks out in the face of the brutality she has to endure, speaks up this time for her own sex, Laila, and saves her life:

They crashed to the ground, Rasheed and Laila, thrashing about. He ended up on top, his hands already wrapped around Laila's neck.

Mariam clawed at him. She beat at his chest. She hurled herself against him. She struggled to uncurl his fingers from Laila's neck. She bit them. But they remained tightly clamped around Laila's windpipe, and Mariam saw that he meant to carry this through.

He meant to suffocate her, and there was nothing either of them could do about it.

Mariam backed away and left the room. She was aware of a thumping sound from upstairs, aware that tiny palms were slapping against a locked door. She ran down the hallway. She burst through the front door. Crossed the yard.

In the toolshed, Mariam grabbed the shovel.

Rasheed didn't notice her coming back into the room. He was still on top of Laila, his eyes wide and crazy, his hands wrapped around her neck. Laila's face was turning blue now, and her eyes had rolled back. Mariam saw that she was no longer struggling. He's going to kill her, she thought. He really means to. And Mariam could not, would not, allow that to happen. He'd taken so much from her in twenty-seven years of marriage. She would not watch him take Laila too. (2007, p. 310)

A Thousand Splendid Suns demonstrates the innate power of sisterhood (Yeasmin, 2020, p. 388). In the beginning, these two women have a very impersonal and unfriendly relationship; Mariam never hides her hostility towards Laila, who is her husband's second wife. So, Laila does not share her secrets with Mariam either. Although Mariam accepts traditional gender roles in her marriage, the newcomer serves as another catalyst in her critical sense of feminist identity. Her strong feminist identity and values motivated her to protect another woman from their common husband's abuse. She proves that she is willing to fight for the values she already grew up with and believes in it. From now on, the relationship between the two women takes a significant turn, and during the usual evening tea in the garden, they become not only friends but also allies. They create a sisterhood relationship, which they both need. With time, this relationship becomes so strong that Mariam kills her husband to save Laila and accepts the fate of prison. For her, defending a woman is equal to freedom, more than death and prison.

Bacha Posh

Nadia Hashimi portrays bacha posh through one of the main female characters. Rahima is a smart girl who goes to school with her four sisters, but her father, who is a traditional Afghan man, is

unhappy with this situation because many boys from the neighbourhood always follow them on the way to school and cause trouble. However, when the Taliban dominate Afghanistan, women are denied access to school and other sectors, told to remain at home, and forbidden to leave the house unless accompanied by a male relative known as a mahram. This is when the concept of bacha posh arises. So, bacha posh is a quick fix for girls to gain freedom and access to education. The idea of Rahima becoming a bacha posh is also suggested by a woman who plays the role of an aunt in this novel. She is a single, intelligent and critical woman who supports girls. In some cases, she is insulted and humiliated even for supporting these girls by the father of these girls:

“Damn you, Shaima! Get out of my house! They’re my daughters and I don’t need to listen to a cripple tell me what I should do with them!”

“Well, this cripple has an idea that may solve your problem—let you keep your precious pride while the girls can get back into school.”

“Forget it. Just get out so I don’t have to look at your face anymore. Raisa! Where the hell is my food?”

“What is your idea, Shaima?” Madar-jan jumped in, eager to hear what she had to say. She did respect her sister, ultimately. More often than not, Shaima was right. She hurriedly fixed a plate of food and brought it over to Padar-jan, who was now staring out the window blankly.

“Raisa, don’t you remember the story our grandmother told to us? Remember Bibi Shekiba?”

“Oh, her! Yes, but how does that help the girls?”

“She became what her family needed. She became what the king needed.”

“The king.” Padar-jan scoffed. “Your stories get crazier every time you open your ugly mouth.”

Khala Shaima ignored his comment. She had heard much worse.

“Do you really think that would work for us too?”

“The girls need a brother.”

Madar-jan looked away and sighed with disappointment. Her failure to bear a son had been a sore spot since Shahla’s birth. She had not anticipated that it would be brought to everyone’s attention again tonight. She avoided Padar-jan’s eyes.

“That’s what you’ve come here to tell me! That we need a son? Don’t you think I know that? If your sister were a better wife, then maybe I would have one!”

“Quit jabbering and let me finish.”

But she didn’t finish. She only started. That night Khala Shaima started a story of my great-great-grandmother Shekiba, a story that my sisters and I had never before heard. A story that transformed me. (2014, p. 12)

In the following quotation, it can be seen that all the family members, including the father, agree on the issue of Rahima wearing male clothes, and the mother tries to make her happy with this decision:

“We could change your clothes and we’ll give you a new name. You’ll be able to run to the store any time we need anything. You could go to school without worrying about the boys bothering you. You could play games. How does that sound?”

It sounded like a dream to me! I thought of the neighbors’ sons. Jameel. Faheem. Bashir. My eyes widened at the thought of being able to kick a ball around in the street as they did.

Madar-jan wasn’t thinking of the boys in the street. She was thinking of our empty cupboard. She was thinking of Padar-jan and how much he had changed. We were lucky when he brought home some money from an odd job here or there. Every once in a while, his mind focused enough that he was able to tinker with an old engine and breathe life back into it. His small earnings were spent, unevenly, on his medicine and keeping us clothed and fed. The more Madar-jan thought about it, the more she realized how desperate our situation was becoming. (2014, p. 23-24)

Hashimi deals with the issue of the transformation of a girl into a boy, a shocking scene that many girls have experienced. The scene of Rahima's long hair falling on the ground and his grief over losing his hair added to her girlish beauty. In the scene, she wears her uncle's clothes instead of the girls' coloured clothes. Everything shows that Rahima is not satisfied with this situation, but at the same time, she is forced to accept it (Abbady, 2022, p. 248):

Madar-jan cut and trimmed, bending my ear forward to trim around it. She cut my bangs short and straight across my forehead. I looked at the ground around me and saw hair everywhere. She brushed the loose strands from my shoulders, blew at my neck and dusted off my back. My neck felt bare, exposed. I giggled with nervous excitement. Only Shahla noticed the single tear that trickled down Madar-jan’s cheek.

The next step was my clothing. Madar-jan asked my uncle’s wife for a shirt and pair of pants. My cousin had outgrown them, as had his older brother and my other cousin before him. She sent me inside to get dressed while she and my sisters swept my girl hair from the courtyard.

I slipped one leg in and then the other. They were slimmer and heavier than the usual balloon pants I wore under my dresses. I cinched the strings at the waist and made a knot. I pulled the tunic over my head and realized there was no ponytail to pull through after it. I let my hand run against the back of my head, feeling the short ends.

I looked down and saw my knobby knees through the pantaloons. I folded my arms across my chest and cocked my head, as I’d seen my cousin Siddiq do so many times. I kicked my foot, pretending there was a ball in front of me. Was that it? Was I a boy already? (2014, p. 35-36)

According to all the facts presented, it can be seen that the choice of men's clothing is not the choice of the girls themselves. Instead, they are forced to choose men's identities by their families. However, in the same cases, the girls also get used to this new way of life very quickly because they get the freedoms they did not have before. This means that since they dress like boys and engage in boyish activities during the bacha posh period, girls find it challenging to reclaim their authentic girl selves. Some girls prefer the bacha posh because they get to experience all the freedoms. Therefore, when they transform back into girls, all of their freedom is taken away, and they struggle mightily to adopt womanly traits. For example, in *The Pearl That Broke Its Shell*, Rahima wants to have the right to ride a bicycle: “I liked feeling the breeze on my face. I liked feeling my legs stretch, trying to catch the others, trying to race ahead of them. My arms swung by my sides, free” (2014, p. 52).

The use of transportation by women in Afghanistan has always been taboo. Apart from the issue of the strict laws of the governments of the time, even in these years of the republic, women could not drive on the roads of Kabul, which is the centre of the city. This means that while the criterion for any issue is the prohibition of the law, and there is no provision in the Afghan constitution to prohibit women from riding bicycles, and the legislator has not explicitly criminalized women's bicycle riding in any of the legal articles, but women cyclists are always ridiculed by men in society (Cahall, 2015). Furthermore, in some cases, the news of dealing with women cyclists becomes news on social networks. They contend that the bicycle, as an open vehicle, draws male attention to women's cycling, which they argue fosters societal corruption and jeopardizes moral integrity and general chastity. In some cities of Afghanistan, the opposition to women's cycling has become such a topical issue that it has been repeatedly raised in official forums and by the traditional spectrum of society, and even some imams of mosques have taken rigorous positions in this regard.

The ban and negative view of women's cycling is not a new thing. There have been restrictions on women cycling in Afghanistan for four decades. Men have a cold look at women cyclists, and children sometimes ridicule women and throw stones at their bicycles. In the case of urban drivers, they also limit the way for female cyclists and do not allow them to pass. In the case of the views of the traditional spectrum of society with a discriminatory and sexist perspective, women's cycling is considered against public modesty, and the position and manner of sitting on a bicycle saddle is the same as riding and sitting on a horse. From their point of view, this type of sitting is forbidden for chaste women and has no moral aspect. Meanwhile, in many remote districts of Afghanistan, where people do not have access to vehicles, women use horses like bicycles to get around, and they do not notice any obstacles from men. If they use a bicycle, they will clearly experience the duality of views.

In this part of the paper, the discussion returns to the exact first point and the key question: whether women remain passive against gender discrimination or take the way to fight it. There are two answers to this question: one is that choosing men's clothing is the choice of women themselves; this means the type of struggle or a change of appearance to stand against oppression. If choosing men's clothing for women is forced and imposed, women will be oppressed. For instance, in Homaira Qadri's novel *Dancing In The Mosque* (2020), bacha posh is an imposed culture, and Afghan families who do not have male children use this technique to show their neighbours that they have male children because not having sons is considered a defect: "She cleaned her father's store, ran errands to the market, and prayed beside her father at the mosque.

The neighbours all thanked God that Omar had at least one son to keep his household bathed in light” (2020, p. 37).

The topic of bacha posh in Nadia Hashimi's novel is utterly different from all the novels written on this topic. In the novel, both characters have complicated lives under patriarchy; however, by choosing bacha posh, they strive to change their destiny and gain freedom. This situation occurred when Afghanistan was under the Taliban regime (Al-wazedi, 2023, p. 81). The Taliban system restricts women's access. They are not allowed to go to school and are asked to stay at home. As a result, Rahima and her sisters have to give up their studies; therefore, bacha posh can be considered as a resilience against patriarchy. From the perspective of feminist psychology, the term resiliency is essentially tangible because resilience is the act of coping in the face of adversity, trauma, tragedy, threat, or compelling sources of power such as family and relationship problems, serious health problems, or financial stress. It gives the meaning of bouncing back from a problematic situation; so, according to the choice of men's clothing in this novel, it is a sort of bouncing back struggle: the struggle against women's illiteracy, the struggle for education, which women could not do openly,. The purpose of choosing bacha posh in the character of Nadia Hashimi's story is not to show her desire and enthusiasm for male identity, but choosing bacha posh is more like a gender masculinity to fight against patriarchy. It would not be wrong to argue that Shekiba's masculinity is nurtured rather than innate because it was not ingrained in her from birth but rather developed as a result of a number of other factors. Shekiba demonstrates masculinity by being tough, independent, brave, and strong, and she has a masculine appearance that makes her appear more like a man.

Pashtunwali

Khaled Hosseini depicts the issue of women and Pashtunwali in his novel via Rasheed and Mariam. Mariam is a Tajik girl from an enlightened family. Her father constantly reads the books of the contemporary Afghan poet Qahar Asi, and her mother is a schoolteacher and an enlightened woman who encourages Mariam to study. After Mariam is forced to marry Rasheed and live in a Pashtun family, her life changes completely. Like thousands of Pashtun women, she wears a burqa and constantly sees oppression. In the culture of Pashtuns, the wife is the husband's honour, and no one has the right to see the woman's face except the husband (Jahan, 2018, p. 54):

Mariam had never before worn a burqa. Rasheed had to help her put it on. The padded headpiece felt tight and heavy on her skull, and it was strange seeing the world through a mesh screen. She practiced walking around her room in it and kept stepping on the hem and stumbling. The loss of peripheral vision was unnerving, and she did not like the suffocating way the pleated cloth kept pressing against her mouth.

“You’ll get used to it,” Rasheed said. “With time, I bet you’ll even like it.” (2007, p. 65)

In another part of the book, when the Pashtun Taliban order the women to follow the laws of Pashtunwali, the issue of the burqa, which is a culture imposed by the Pashtuns on women, is mentioned again:

Attention women:

You will stay inside your homes at all times. It is not proper for women to wander aimlessly about the streets. If you go outside, you must be accompanied by a mahram, a male relative. If you are caught alone on the street, you will be beaten and sent home.

You will not, under any circumstance, show your face. You will cover with burqa when outside. If you do not, you will be severely beaten.

Cosmetics are forbidden.

Jewelry is forbidden.

You will not wear charming clothes.

You will not speak unless spoken to.

You will not make eye contact with men.

You will not laugh in public. If you do, you will be beaten.

You will not paint your nails. If you do, you will lose a finger.

Girls are forbidden from attending school. All schools for girls will be closed immediately.

Women are forbidden from working.

If you are found guilty of adultery, you will be stoned to death.

Listen. Listen well. Obey. Allah-u-akbar. (2007, p. 248)

In another part of the book, the author divides the Pashtunwali women of Afghanistan into two parts: liberal and tribal. In this section, Hosseini reflects their views and motivations to the extent of the patterns and cultural values of the Pashtuns' social environment. He shows that supremacy, the myth of nervousness and the Pashtun principles of the governor are among the important Pashtun components that have influenced the Taliban and its process of emergence:

Women have always had it hard in this country, Laila, but they're probably more free now, under the communists, and have more rights than they've ever had before, Babi said, always lowering his voice, aware of how intolerant Mammy was of even remotely positive talk of the communists. But it's true, Babi said, it's a good time to be a woman in Afghanistan. And you can take advantage of that, Laila. Of course, women's freedom— here, he shook his head ruefully—is also one of the reasons people out there took up arms in the first place.

By "out there," he didn't mean Kabul, which had always been relatively liberal and progressive. Here in Kabul, women taught at the university, ran schools, held office in the government. No, Babi meant the tribal areas, especially the Pashtun regions in the south or in the east near the Pakistani border, where women were rarely seen on the streets and only then in burqa and accompanied by men. He meant those regions where men who lived by ancient tribal laws had rebelled against the communists and their decrees to liberate women, to abolish forced marriage, to raise the minimum marriage age to sixteen for girls. There, men saw it as an insult to their centuries-old tradition, Babi said, to be told

by the government—and a godless one at that—that their daughters had to leave home, attend school, and work alongside men. (2007, p. 121)

Nadia Hashimi also expresses the concept of Pashtunwali differently in the novel. Hashimi discusses the time when the royal government ruled Afghanistan and the king provided women with freedoms, one of which was the candidacy of women in parliament. However, the tribal factions of authentic Afghan traditions, or Pashtunwali, are against the king's command and order, and they consider it a shame:

“They’ve got five more open seats for the province. The seat from our region needs to be filled. There are a few other powerful men who will be looking to step in and challenge you, Abdul Khaliq, but a woman candidate would be a sure thing. She would take the seat without question because of these stupid rules they’ve created.”

“I don’t like this idea. Why should we put a woman in a man’s place? And even worse, you’re asking me to put my wife in my place? Since when do we have a woman do a man’s job?”

“I understand that, sahib, truly. And, believe me, I don’t like it any more than you do, but these are the rules. I’m simply suggesting we find a way to work around the system so that we don’t lose all control over this area. The elections are coming up soon. We must plan for this.”

“Damn whoever decided on these shameful rules! Telling us we have to have women representatives? They have no business there! Who do they think is going to look after the children then?” (2014, p. 222)

In another part of the novel, she mentions the Pashtun understanding of honour. This means that if a woman acts against Pashtunwali laws and traditions, she will be stoned and killed because the woman is considered to be responsible for protecting the honour of Pashtuns:

May Allah have mercy on you, Khanum Benafsha!

Her body jerked with each stone that hit her. The soldiers took turns. Picking, hurling, and moving to the back of the half circle. Ten minutes passed, a hundred stones. Benafsha’s voice grew weaker; she slumped forward, her burqa stained in a dozen places, dark circles bleeding toward one another. The earth around her grew dark as well, blood soaking into the soil. Two stones had ripped through the blue fabric, gashed flesh showed through the holes. (2014, p. 320)

Several factors are evident in the marginalization of Afghan women in the novels of Hosseini and Hashimi. For example, Khaled Hosseini’s *A Thousand Splendid Suns* portrays elements such as honouring women and Pashtunwali oppression at home and in governmental and religious institutions. It also shows how the Pashtunwali code of honour is embedded in other factors that marginalize Afghan women. Nadia Hashimi also narrates the institutions of strict honour laws that are related to the Pashtuns and the Taliban. The marginalization of women and opposition to women’s being candidates for parliament in the Shahi government, which Pashtuns ruled, and the wearing of burqas and honour stoning are all indicated in her novel *The Pearl That Broke Its Shell*.

Undoubtedly, the female characters in both novels are aware of what is imposed on them in the name of Pashtunwali culture, and sometimes, they raise their voices to fight against gender equality. For instance, in *A Thousand Splendid Suns*, when Rasheed's second wife, Laila hears the new orders and rules for women from the Pashtun Taliban on the radio, she expresses her displeasure to her husband. Rasheed tells her that this is the tradition that people have followed for years in South-East Afghanistan, where the Pashtun tribes live. Rasheed's purpose is to follow the traditions of the ruling Pashtunwali:

“They can't make half the population stay home and do nothing,” Laila said.

“Why not?” Rasheed said. For once, Mariam agreed with him. He'd done the same to her and Laila, in effect, had he not? Surely Laila saw that.

“This isn't some village. This is Kabul. Women here used to practice law and medicine; they held office in the government—”

Rasheed grinned. “Spoken like the arrogant daughter of a poetry-reading university man that you are. How urbane, how Tajik, of you. You think this is some new, radical idea the Taliban are bringing? Have you ever lived outside of your precious little shell in Kabul, my gul? Ever cared to visit the real Afghanistan, the south, the east, along the tribal border with Pakistan? No? I have. And I can tell you that there are many places in this country that have always lived this way, or close enough anyhow. Not that you would know.” (2007, p. 249)

This quote conveys the meaning that some of the cultures ruling women in Afghanistan, despite long-term struggles, have been placed on the margins of all decisions due to the same patriarchal approach existing in the country in recent centuries. Since those distant periods, many intellectual and militant women in the country have protested either in groups or individually and have demanded the strong presence of women in society as another essential and central pillar of the society and the country. However, the big obstacle that has always been there for all these women is the strong opposition of religious scholars and the downright hostile attitude of the majority of men to issues such as the right to education and the work of women. The second reason for the lack of success of Afghan women's struggles is the lack of extensive and systematic international support for Afghan women. History has shown that international support is related to the political uses of different countries that support these movements. Nevertheless, what is certain is that even with this point of view, Afghan women have taken advantage of every opportunity to raise their voices from behind the international podiums, but this has not helped much in justifying their struggles. It seems that the Afghanistan issue has lost its importance in the world arena. Many countries are not interested in Afghanistan and the situation of women in this country because it does not bring anything to their benefit.

Over two years of arduous and remarkable struggle, women within the paramilitary society and the trenches have independently confronted an armed and violent faction such as the Taliban.

The forces opposing the Taliban have subjected them to mistreatment and physical violence. Over the past two years, numerous Afghan women have been apprehended and inexplicably killed by Taliban forces, yet there remains a lack of widespread advocacy for this emerging movement for justice. The plight of women in Afghanistan is more intricate than portrayed by global media. In this nation, women advocate for essential rights, including the right to employment, education, personal attire, and unobstructed access to healthcare services. Women, with all the threats that exist in a militant society, go to the streets full of terrorists without the support of men or international support, and they chant “bread, work, freedom” (Limaye & Thapar, 2021). Occupying the streets by protesting women in the last year is a sign of a significant change in women's vision and policy towards the Taliban, which no media talks about and no institution supports.

Conclusion

A Thousand Splendid Suns by Khaled Hosseini and *The Pearl That Broke Its Shell* by Nadi Hashimi rely on the representation of the voice, agency and deconstruction of common mentalities or structures around women. Both authors describe the lives of female characters in matters such as employment and social activities, financial independence, the right to choose a spouse, and common stereotypes about the relationship between daughter and father, husband and wife, and brother and sister. Both novelists reconstruct the common mentalities of women of the third world. In these novels, the female characters are gender-subordinated by issues such as forced marriage and loss of female identity, being oppressed by the men of the family and patriarchy ruling in Afghanistan. In these novels, gender is brought up against the duality of oriental men and women. Mariam and Laila in *A Thousand Splendid Suns* and Shakiba and Rahima in *The Pearl That Broke Its Shell* represent an oriental woman who is not oppressed when she lives in her father's house and lives under oppression in her husband's house. The novels also represent the ideology of the Taliban group and describe the psychological and physical violence against women during the rule of this group.

All the characters in both stories are present in Afghanistan; unlike the female characters in the stories, none of the male characters act as agents but reproduce the tradition and ideology that prevails in the society. The contrast between urban and rural women is one of the other binary contrasts in these novels. Women are portrayed as victims and oppressed throughout Hosseini and Hashimi's novels because they live in a culture where the laws that control them are patriarchal ideas. Afghan women during the tumultuous period of political instability in Afghanistan are depicted as compliant, male-centric, and subservient. Nonetheless, the novels' portrayals of Afghan women offer readers novel perspectives. Some of these female characters

challenge the expectation that women should endure and accept male exploitation in a patriarchal society, courageously advocating for their rights in oppressive conditions.

Furthermore, this study demonstrates that female connections and bonding inspire women to challenge patriarchal control and dominance. For instance, in Hossaini's novel, Mariam is depicted as a traditional Afghan woman who is passive, obedient, uneducated and unaware of subordination and equality before knowing Laila. However, Mariam learns about the possibility of gender equality as a result of Laila imparting her education and knowledge to her. Additionally, Laila and Mariam's willingness to express their thoughts, feelings, compassion, and moral support helps to forge their bond and sense of unity over time. At this stage, Mariam's character development can be seen in both her steadfast determination to end the oppression and her very conventional personality of being submissive and obedient. Laila and Mariam's friendship demonstrates that women are always in the position to fight against patriarchal power and end women's oppression; despite the chaos and critical time in Afghanistan, they are especially willing to protect themselves and assist in saving others from harm. Finally, the portrayal of both authors' female characters as strong, independent women challenges the widespread misconception that Afghan women are weak, obedient, victimized, and oppressed.

Referencing

- Abbady, A. (2022). Afghanistan's "Bacha Posh": Gender-Crossing in Nadia Hashimi's *The Pearl That Broke Its Shell*. *Women's Studies*, 51(2), 242–253. <https://doi.org/10.1080/00497878.2021.2023531>
- Abbasi, F., & Gossman, P. (2021). *'I thought our life might get better': Implementing Afghanistan's elimination of violence against women law*. Human Rights Watch. https://www.hrw.org/sites/default/files/media_2021/07/afghanistan0821_web.pdf
- Abirafteh, L. (2006). *Freedom is Only Won From the Inside: Domestic Violence in Post-Conflict Afghanistan*. Women's UN Report Network. https://wunrn.com/wp-content/uploads/112106_afghnaistan_domestic.pdf
- Afzaly, H. (2022). *Media Framing of Marriage Practices in Afghanistan* [Master of Arts]. University of Northern Iowa.
- Agnello, M. F., Todd, R. H., Olaniran, B., & Lucey, T. A. (2009). Afghanistan and multiculturalism in Khaled Hosseini's novels: Study of place and diversity. *Multicultural Education & Technology Journal*, 3(2), 96–111.
- Ahady, A.-H. (1995). The Decline of the Pashtuns in Afghanistan. *Asian Survey*, 35(7), 621–634. <https://doi.org/10.2307/2645419>
- Albrow, M. (2003). *Sociology: The Basics*. Routledge.
- Al-wazedi, U. (2023). The Trade of Giving Up Being A Woman: A Transnational Antiracist Reading of Nadia Hashimi's *The Pearl That Broke Its Shell*. In F. Jussawalla & D. Omran (Eds.), *Muslim Women's Writing from across South and Southeast Asia* (pp. 73–83). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003248064>

- Ashcroft, B., Griffiths, G., & Tiffin, H. (2013). Subaltern. In *Postcolonial Studies: The Key Concepts* (Third edition). Routledge.
- Asif, M., Rashid, R., & Saleem, M. (2020). Marriage As An Oppression of Women: An Analysis of Khaled Hosseini's Novels. *Journal of Qualitative Social Sciences*, 2(3), 1–13.
- Awitor, F. E. (2022). 'Could the Subaltern Speak?' Patriarchy and Gender-Based Violence in Ben Okri's *Dangerous Love*. *Journal of Gender, Ethnic, and Cross-Cultural Studies*, 1(1), 40–58.
- Barez, S. (2010, March 1). Mullahs and religious elders tapped to promote women's rights. *UNAMA: United Nations Assistance Mission in Afghanistan*. <https://unama.unmissions.org/mullahs-and-religious-elders-tapped-promote-women%E2%80%99s-rights>
- Blumenthal, R. (2012). Looking for Home in the Islamic Diaspora of Ayaan Hirsi Ali, Azar Nafisi, and Khaled Hosseini. *Arab Studies Quarterly*, 34(4), 250–264.
- Cahall, F. (2015, November 13). Boundary Breakers Afghan Women's Cycling Team. *National Geographic*. <https://www.nationalgeographic.com/adventure/article/afghan-women-cycling-team>
- Chattopadhyay, A. (2021). "At the Crossroads of Central Asia": Analyzing the Varied Aspects of Afghan Society and Its Representation in Khaled Hosseini's *The Kite Runner* and Nadia Hashimi's *When The Moon Is Low*. *Quest Journals Journal of Research in Humanities and Social Science*, 9(1), 23–28.
- Corboz, J., Gibbs, A., & Jewkes, R. (2020). Bacha posh in Afghanistan: Factors associated with raising a girl as a boy. *Culture, Health & Sexuality*, 22(5), 585–598. <https://doi.org/10.1080/13691058.2019.1616113>
- Crenshaw, K. (1991). Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color. *Stanford Law Review*, 43(6), 1241–1299. <https://doi.org/10.2307/1229039>
- Downing, N. E., & Roush, K. L. (1985). From Passive Acceptance to Active Commitment: A Model of Feminist Identity Development for Women. *The Counseling Psychologist*, 13(4), 695–709. <https://doi.org/10.1177/0011000085134013>
- Dupree, L. (1973). *Afghanistan*. Oxford University Press.
- Elphinstone, M. (1815). *An account of the kingdom of Caubul*. Longman. <https://www.loc.gov/item/14015132/>
- Fadhilah, F. F., & Handayani, T. (2022). Domestic Violence Against Women Portrayed in Khaled Hosseini's *A Thousand Splendid Suns*. *Insaniyat: Journal of Islam and Humanities*, 7(1), Article 1.
- Fatma, M. (2022). Women's Predicament and Harassment in *A Thousand Splendid Suns*. *International Journal of Trend in Scientific Research and Development (IJTSRD)*, 6(5), 1104–1108.
- Fauzia, N. S., & Rahayu, A. C. (2019). Women's Struggle against Patriarchy: An Analysis of Radical Feminism Through Nadia Hashimi's *A House Without Windows*. *ANAPHORA: Journal of Language, Literary and Cultural Studies*, 2(1), 1–9.
- Hamidi, N., Vaughan, C., & Bohren, M. A. (2021). "My father told me 'child, there is no son in this house, so you should wear these boy clothes'": Perspectives on gender norms, roles, and bacha posh among Afghan migrant women in Melbourne, Australia. *Journal of Migration and Health*, 4. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2666623521000313>

- Hashimi, N. (2014). *The Pearl That Broke Its Shell*. William Morrow.
- Hoare, Q., & Smith, G. N. (Eds.). (1971). *Selections From The Prison Notebooks of Antonio Gramsci*. International Publishers.
- Hope for Afghan Women Traded to End Feuds*. (2017, January 17). Institute For War & Peace Reporting. <https://iwpr.net/global-voices/hope-afghan-women-traded-end-feuds>
- Hosseini, K. (2007). *A Thousand Splendid Suns*. Riverhead Books.
- Huang, R. (2022, August 14). 'I'll be sacrificed': The lost and sold daughters of Afghanistan. *Al Jazeera*. <https://www.aljazeera.com/features/2022/8/14/ill-be-sacrificed-the-lost-and-sold-daughters-of-afghanistan>
- Humm, M. (1995). *The Dictionary of Feminist Theory*. Ohio State University Press.
- Hunnicut, G. (2009). Varieties of Patriarchy and Violence Against Women: Resurrecting "Patriarchy" as a Theoretical Tool. *Violence Against Women*, 15(5), 553–573. <https://doi.org/10.1177/1077801208331246>
- In Search of Justice for Crimes of Violence Against Women and Girls*. (2020). United Nations Office of the High Commissioner for Human Rights. https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Countries/AF/UNAMA_OHCHR_Violence_Women.pdf
- İşçi, V. (2021). Representations of the Turks in Twentieth Century British Travel Writing on Asia Minor. *Tarih Dergisi*, 73, 249–276. <https://doi.org/10.26650/iutd.751171>
- İşçi, V. (2022). Failed Marriages and Spinsterhood as Symbolic Feminist Concepts in the Victorian Novel. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24, 325–332. <https://doi.org/10.29029/busbed.1118437>
- Jabbara, N. (2013). Women, Words and War: Explaining 9/11 and Justifying U.S. Military Action in Afghanistan and Iraq. *Journal of International Women's Studies*, 8(1), 236–255.
- Jahan, R. (2018). *Glimpses of Pashtunwali in Hosseini's The Kite Runner, A Thousand Splendid Suns, Hashimi's A House Without Windows and Ackerman's Green on Blue* [Master's Thesis]. University of Regina.
- Jasim Mohammed, R., & Ahmed Rasheed, L. (2022). A Non-Western Representation of the Third World Women in Nadia Hashimi's A House without Windows. *Arab World English Journal For Translation and Literary Studies*, 6(3), 113–127. <https://doi.org/10.24093/awejtls/vol6no3.8>
- Karaman, N. B. (2022). Subaltern Portraits in Waiting for the Barbarians, Sea of Poppies and The Afghan Girl. *Overtone's Ege Journal of English Studies*, 1, Article 1.
- Kumar, H. A. (2022). Explicating Violence and Suffering in Nadia Hashimi's The Pearl That Broke Its Shell. *International Journal Of English and Studies (IJOES)*, 4(2), 154–156.
- Limaye, Y., & Thapar, A. (2021, September 8). Afghanistan: Women beaten for demanding their rights. *BBC News*. <https://www.bbc.com/news/world-asia-58491747>
- Meera, M., & Yekta, K. (2021). The Challenges to Political Participation of Women in Afghanistan: Historical and Cultural Perspectives. *Asian Studies*, 9(1), Article 1. <https://doi.org/10.4312/as.2021.9.1.65-91>
- Mohanty, C. T. (1984). Under Western Eyes: Feminist Scholarship and Colonial Discourses. *Boundary 2*, 12/13, 333–358. <https://doi.org/10.2307/302821>

- Monish, J., & Kannadhasan, M. (2021). The Struggle Of Women Against Oppression – A Study Of Nadia Hashimi’s *The Pearl That Broke Its Shell*. *Journal of University of Shanghai for Science and Technology*, 23(9), 1207–1215.
- Morton, S. (2003). *Gayatri Chakravorty Spivak*. Routledge.
- Nadia Hashimi: 2016 National Book Festival. (2016). [Video recording]. <https://www.youtube.com/watch?v=zVReae6muUw>
- Pashtun. (n.d.). In *Britannica*. Retrieved 27 September 2023, from <https://www.britannica.com/topic/Pashtun>
- Pourjafari, F. (2022). The Concept of Identity and Subaltern in Atwood’s *The Handmaid’s Tale*. *Journal of New Trends in English Language Learning*, 1(1), 21–26.
- Principe, C. (2013). Spivak’s Fantasy of Silence: A Secular Look at Suicide. *Journal for Cultural Research*, 17(3), 234–254. <https://doi.org/10.1080/14797585.2012.737151>
- Qaderi, H. (2020). *Dancing In The Mosque: An Afghan Mother’s Letter To Her Son* (Z. S. Stanizai, Trans.). HarperCollins.
- Rural Afghan Girls Continue To Fall Victim To ‘Baad’ Marriages. (2015, July 28). *Radio Free Europe / Radio Liberty*. <https://gandhara.rferl.org/a/afghanistan-baad-marriages-rural-girls/27157104.html>
- Rzehak, L. (2011). *Pashtunwali – tribal life and behaviour among the Pashtuns*. Afghanistan Analysts Network. <https://www.afghanistan-analysts.org/en/special-reports/pashtunwali-tribal-life-and-behaviour-among-the-pashtuns/>
- Safa, O. (2022). *Afghan Women through Generations: A Feminist Analysis of Nadia Hashimi’s The Pearl That Broke Its Shell (2014)* [Master’s Thesis, Université 8 Mai 1945 Guelma]. <http://dspace.univ-guelma.dz/jspui/handle/123456789/13597>
- Schueller, M. J. (2011). Cross-cultural Identification, Neoliberal Feminism, and Afghan Women. *Genders 1998-2013: University of Colorado Boulder*. <https://www.colorado.edu/gendersarchive1998-2013/2011/04/01/cross-cultural-identification-neoliberal-feminism-and-afghan-women>
- Seierstad, Å. (2003). *The Bookseller of Kabul*. Back Bay Books.
- Shameem, B. (2014). Living On The Edge: Women In Khaled Hosseini’s *A Thousand Splendid Suns*. *Research Journal of English Language and Literature (RJELAL)*, 2(4), 62–66.
- Shapiro, L. B. (2010). *Middle Eastern Women’s Issues, An Analysis of A Thousand Splendid Suns and The New York Times* [Master’s Thesis]. University of Florida.
- Shihada, I. M. (2019). Revisiting Women Rights in Khaled Hosseini’s *A Thousand Splendid Suns*. *International Journal Of English: Literature, Language & Skills*, 7(4), 25–40.
- Shinde, M. (2021). *Ethnicity in Afghanistan Literature: Khaled Hosseini, Nadeem Aslam, Yasmina Khadra and Latifa*. Prestige Books International.
- Siber, M. (2022). The Intersection of Gender, Disability and Social Status in Nadia Hashimi’s *The Pearl that Broke its Shell*. *Rocky Mountain Review*, 76(2), 261–288.
- Silvester, J. D. (2017). A Study on Human Relations in the Novels of Khaled Hosseini and Atiq Rahimi. *Language in India*, 17(12), 131–136.
- Skinner, P. (2014). The Gendered Nose and its Lack: “Medieval” Nose-Cutting and its Modern Manifestations. *Journal of Women’s History*, 26(1), 45–67. <https://doi.org/10.1353/jowh.2014.0008>

- Smith, D. J. (2009). *Decisions, Desires and Diversity: Marriage Practices in Afghanistan*. Afghanistan Research and Evaluation Unit (AREU). <https://www.refworld.org/docid/4992cc722.html>
- Spivak, G. C. (1988). Can the Subaltern Speak? In C. Nelson & L. Grossberg (Eds.), *Marxism and the Interpretation of Culture* (pp. 271–313). Macmillan.
- Suryani, S., & Febianingrum, A. (2022). Redefinition of Power by Rahima in Nadia Hashimi: “The Pearl That Broke Its Shell”. *PARAFRASE: Jurnal Kajian Kebahasaan & Kesastraan*, 22(2), 213–220.
- Thakur, P. (2019, August 29). Fossilization of Gender Identities in the Hindu Social Structure: A Study through the Marriage Hymns of Atharva-veda. *Proceedings of The 3rd International Academic Conference on Humanities and Social Sciences*. 3rd International Academic Conference on Humanities and Social Sciences. <https://doi.org/10.33422/3rd.iachss.2019.08.483>
- The Forced Virginity Testing of Women in Afghanistan. (2018, November 21). *UAB Institute for Human Rights Blog*. <https://sites.uab.edu/humanrights/2018/11/21/the-forced-virginity-testing-of-women-in-afghanistan/>
- Thomas, P. D. (2018). Refiguring the Subaltern. *Political Theory*, 46(6), 861–884. <https://doi.org/10.1177/0090591718762720>
- Trading of Women Rife in East Afghanistan, Report Claims. (2013, March 30). *TOLONews*. <https://tolonews.com/afghanistan/trading-women-rife-east-afghanistan-report-claims>
- United Nations General Assembly. (1948, December 10). *Universal Declaration of Human Rights*. <https://www.refworld.org/docid/3ae6b3712c.html>
- Vale, G., Margolin, D., & Akbari, F. (2023). Repeating the Past or Following Precedent? Contextualising the Taliban 2.0’s Governance of Women. *International Centre for Counter-Terrorism (ICCT)*. <https://doi.org/10.19165/2023.1.01>
- Veena, M., & Mirza, H. S. (2011). “There is nothing ‘honourable’ about honour killings”: Gender, violence and the limits of multiculturalism. In M. M. Idriss & T. Abbas (Eds.), *Honour, Violence, Women and Islam* (pp. 42–66). Routledge.
- Wahedi, M. S. (2021). Depiction of Women’s Life and Suffering in Khaled Hosseini’s *A Thousand Splendid Suns*. *The Refereed & Peer Review International Journal*, 8(104), 43–49.
- Weaver, J. (2002). *Inside Afghanistan: The American Who Stayed Behind after 9/11 and His Mission of Mercy to a War-Torn People*. W Publishing Group.
- Yeasmin, F. (2020). Khaled Hosseini’s *A Thousand Splendid Suns*: A Saga of Afghanistan. *Research Journal of English Language and Literature (RJELAL)*, 8(3), 381–390. <https://doi.org/10.33329/rjelal.8.3.381>

Azerbaycan Türkçesindeki -an / -ən Sıfat-Fiil Ekini Özbek Türkçesinde Karşılayan Biçimbirimler*

Badısaba BUDAGLI**

Özet: Bu çalışma, köklü yazılı geleneğe sahip iki Türk lehçesindeki (Batı Oğuz grubundan Azerbaycan Türkçesi ve Karluk grubundan Özbek Türkçesi) belirli sıfat-fiil yapılarının karşılaştırılmasından elde edilen bulguları ortaya koymaktadır. Özbek Türkçesinde yaygın olarak kullanılan bazı sıfat-fiil ekleri, diğer lehçelerde çeşitli eklerle karşılanmaktadır. Bu konu Azerbaycan Türkçesine odaklanan karşılaştırmalı bir biçimbilimsel analiz yoluyla ele alınmaktadır. İnceleme, Yusif Vəzir Çəmənəminli'nin Azerbaycan Türkçesiyle kaleme alınmış *Qızlar Bulağı* adlı romanının Özbek Türkçesindeki çevirisine dayanmaktadır. Öncelikle, Azerbaycan ve Özbek Türkçelerinde sıfat-fiil yapıları ve bu yapılar da yaygın olarak kullanılan ekler hakkında bilgi verilmektedir. Ardından Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde sıkça kullanılan -an / -ən sıfat-fiil ekine karşılık Özbek Türkçesinde kullanılan ekler tespit edilerek bu eklerin Özbek Türkçesindeki işlevleri açıklanmaktadır. Çalışmamızda -an / -ən sıfat-fiil ekine odaklanmamızın sebebi, bu ek in hem Azerbaycan Türkçesinde hem de Türkiye Türkçesinde yaygın olarak kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Araştırmamızın temelini oluşturan tez çalışmasından alınan örneklerin yanı sıra çeviri metinde bulunmayan ancak Özbek Türkçesinde varlığını sürdüren diğer sıfat-fiil eklerine dair örnekler de çeşitli kaynaklardan yararlanılarak ele alınmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Azerbaycan Türkçesi, Özbek Türkçesi, mastar, sıfat-fiil, karşılaştırma.

Morphological Units in Uzbek Turkish Corresponding to the -an / -ən Participle Suffix in Azerbaijani Turkish

Abstract: This study explores the findings from the comparison of specific participle structures in two Turkish dialects with deep-rooted written traditions (Azerbaijani Turkish from the Western Oghuz group and Uzbek Turkish from the Karluk group). Some participle suffixes commonly used in Uzbek Turkish have equivalents in other dialects, often represented by various suffixes. This topic is addressed through a comparative morphological analysis focusing on Azerbaijani Turkish. The examination will be based on the translation of Yusif Vəzir Çəmənəminli's novel *Qızlar Bulağı* originally written in Azerbaijani Turkish. Information about the participle structures and their most common suffixes in Azerbaijani and Uzbek Turkish will first be presented. Subsequently, we will identify the suffixes used in Uzbek Turkish that correspond to the widely used -an / -ən participle suffix in Azerbaijani and Türkiye Turkish, explaining their functions in this dialect. The reason we focus on the -an / -ən participle suffix in our study is its widespread use in both Azerbaijani Turkish and Turkish. Similarly, the situation is quite comparable in Uzbek Turkish. Examples from the thesis, which forms the basis of our research, are included. Additionally, examples of other participle suffixes that exist in Uzbek Turkish but do not appear in the translation are discussed, drawing from various sources.

* Bu çalışma, Yusif Vəzir Çəmənəminli'nin *Qızlar Bulağı Romanı Temelinde Azerbaycan ve Özbek Türkçelerinde Mastar ve Sıfat-Fiillerin Karşılaştırması* başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Doktora Öğrencisi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı, E-posta: badiseba@hotmail.com / <https://orcid.org/0000-0002-7522-4071>

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 18-01-2025

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 20-02-2025

Araştırma Makalesi / Research Article

DOI: <https://doi.org/10.59305/ijvuts.1622512>

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Budaglı, B. (2025). Azerbaycan Türkçesindeki -an / -ən Sıfat-Fiil Ekini Özbek Türkçesinde Karşılayan Biçimbirimler. Uluslararası İdil-Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi, 7 (1), 70-82. <https://doi.org/10.59305/ijvuts.1622512>

***Dergimizde yayımlanan makaleler CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında açık erişim olarak yayımlanmaktadır.

Giriş

Türk dilinin Oğuz grubu lehçesi olan Azerbaycan Türkçesi ve Karluk grubu lehçesi olan Özbek Türkçesi, özündeki zengin dil imkânlarıyla Ana Türkçeye önemli değerler katmıştır. Bu değerli eserlerden faydalanmak için her iki lehçedeki fiilimsiler konusunda bilgi edinmemiz gerekir. Zira Türk lehçelerini öğrenmek isterken ilk olarak dilde yaygın kullanıma sahip aynı zamanda Türkçenin temel özelliklerinden kabul edilen fiilimsiler konusuna değinmeliyiz (Tolkun, 2009, s. 13). Bu nedenle çalışmamızda Azerbaycan Türkçesinde en yaygın sıfat-fiil eki olan *-an / -ən* ekinin Özbek Türkçesinde hangi eklerle karşılandığını ele alacağız. Fakat biz bu makalemizde *-an / -ən* ekinin, ağırlıklı olarak bir eser bağlamında Yusif Vəzir Çəmənşəminli tarafından kaleme alınmış *Qızlar Bulağı* romanında kullanımından ve romanının Özbek Türkçesine çeviri metninde karşılık bulan sıfat-fiil eklerinden bahsedeceğiz. Çalışmamızdaki kelime ve cümle örnekleri için 34 harfli Türk Dünyası Ortak alfabesi kullanılsa da Özbekistan baskılı Kiril ve Latin harfli kaynaklar ve onlarla ilişkili dipnotlar günümüz Özbek Latin alfabesiyle gösterilmektedir. Bununla beraber çalışmamızda zikrettiğimiz birtakım ifadeler zaman zaman kısaltılmış biçimiyle kullanılmaktadır:

ET – Eski Türkçe

AT – Azerbaycan Türkçesi

ÖT – Özbek Türkçesi

TT – Türkiye Türkçesi

1. Azerbaycan ve Özbek Türkçesinde Sıfat-Fiil ve Yapım Ekleri

1.1. Azerbaycan Türkçesinde Sıfat-Fiil ve Yapım Ekleri

Azerbaycan dilciliğinde sıfat-fiil yapısı uzun yıllardan beri Mirza Kâzım Bey (Alexander Kasimovich Kazembek), Mirza Muhammed Afşar, Bekir Çobanzade gibi dilcilerin kitaplarında farklı terimlerle ele alınan bir konudur. Bilindiği gibi, sıfat-fiil hem sıfatın hem de fiilin özelliklerini taşıyan yapılardır. Bu sebeple A. Troyanski, A. Borovkov, R. Cumaniyözov gibi Türkologlarca sıfat-fiilin fiilden ve sıfattan bağımsız bir kelime türü olarak işlenmesi gerektiği savunulmuştur (Xəlilov, 2018, s. 195). Fakat sıfat-fiillerin ayrı bir kategoride incelemek yerine fiil başlığı altında incelenmesi gerektiğini düşünmekteyiz. Çünkü sıfatın sadece cümlede nitelik belirtme ve isimleşme (hâl ve çokluk eki almak gibi) özelliğini taşıyan sıfat-fiil yapısı, fiille ilgili olan zaman ifade etme, olumlu-olumsuz olma, eylemin gerçek anlamını muhafaza etme vb. birçok fiil vasfına sahiptir (Həsənova, 2021, s. 128-129). O zaman sıfat-fiili bir fiilimsi olarak kabul etmek daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Daha önce de belirttiğimiz gibi eylem özelliğini

koruyan bu yapılar ifade ettiği eyleme nitelendirici hususiyet de katarak her iki cümle ögesini bünyesinde barındırmaktadır (Zülfüqarlı, 2009, s. 175). Bu durumda fiil özelliklerini koruyan ve buna ek olarak sıfat özellikleri de kazanmış olan sıfat-fiillere fiilin *hibrit*¹ şeklindedir diyebiliriz (Kazımov, 2010, s. 276).

Türkiye Türkçesinde de “zaman ve hareket ifadesi taşıyarak nesnelere karşılayan fiil şekilleri” olarak nitelendirilen bu yapılar Azerbaycan Türkçesinde neredeyse aynı eklerle karşılanmaktadır (Doğan, 2012, s. 100-104). TT’deki sıfat-fiil eklerinin üzerine AT’de *-malı / -məli* eki de sıfat-fiil eki olarak kabul görmektedir (Kazımov, 2010, s. 287-289). Yukarıda da bahsettiğimiz sıfat-fiilin zaman anlamı taşıması sebebiyle Azerbaycan Türkçesinde bu yapının ekleri üç zamana göre sınıflandırılmaktadır:

Geçmiş zaman anlamı taşıyan *-mXş, -dXq + iyelik eki* sıfat-fiil ekleri: *keçmiş gün, qızarmış ət, getdiyimiz film, oxuduğum kitab* vb.

Şimdiki zaman anlamı taşıyan *-an / -ən* sıfat-fiil eki: *ağlayan uşaq, gələn qonaq, baxan adam, görünən mənzərə* vb.

Gelecek zaman anlamı taşıyan *-acaq / -əcək, -acaq / -əcək + iyelik eki, -ar / -ər, -malı / -məli, -ası / -əsi* sıfat-fiil ekleri: *oxunacaq dərslər, gələcəyi gün, axar su, gəzməli yer, görüləsi iş* vb.

Bilindiği üzere, Azerbaycan Türkçesinde geniş zaman farklı bir zaman olarak ele alınmamaktadır. Bu sebepten geniş zaman anlamı taşıyan sıfat-fiiller için kullanılan *-ar / -ər* eki de gelecek zaman anlamlı ekler başlığında yer almaktadır.

1.2. Özbek Türkçesinde Sıfat-Fiil ve Yapım Ekleri

Özbek Türkçesinde *sifatdoş* olarak adlandırılan sıfat-fiil yapısı çok sayıda ekle yapılmaktadır. Bu ekler de kendi aralarında lehçe alanında çalışan dilbilimciler tarafından kullanım yerleri ve çeşitlilikleri açısından basit, türemiş ve bileşik sıfat-fiiller olarak sınıflandırılmaktadır (Tolkun, 2009, s. 35).

Basit sıfat-fiil eklerine aşağıdaki ekleri örnek gösterebiliriz (Tolkun, 2009, s. 36-47):

-acak – qılınacaq yumuşlar (yapılacak işler), toqılacaq gilam (dokunacak halı);

-(a)r / -ur – yaraşur işlar (yakışır işler), yonar ot (yanan ateş);

-asi – kelasi yil (gelecek yıl)

-dik – üylandığı xotını (evlendiği karısı)

¹ Çev. notu: “Hibrit” kelimesi kaynak kitapta “iki farklı ögenin - fiil ve sıfatın - özelliklerini kendinde birleştirmiş karışık bir yapı” anlamında kullanılmıştır.

-gan / -qan – *tınıqqan ol yonoqlar (dinlenmiş al yanaklar), otirgan qız (oturan kız) vb.*

Türemiş sıfat-fiil eklerinin oluşumu farklı yapılarla gerçekleştirilmektedir. Bunlardan birkaç başlık altında bahsedebiliriz (Tolkun, 2009, s. 68-89):

+çi ekiyle türeyen sıfat-fiil ekleri:

- -giç (-ğič) – *con olğič qoşıqlar (can alıcı şarkılar);*
- -gü(v)çi – *sevgüçi ruh (seven ruh), olğuvçi kalit (açacak anahtar);*
- -moqçi – *sormoqçi bolgan savol (sormak istediğim soru);*
- -(u/o)vçi – *boyı yetmovçi bolalar (boyu yetmeyen çocuklar) vb.*

+dek / +day benzetme hâli ekiyle türeyen sıfat-fiil eki:

- -güdek ~ -güday ~ -güday – *manzur bolgüdek ğazallar (hoşunuza gidecek gazeller) vb.*

+lik / +li türeyen (pekiştirilen) sıfat-fiil ekleri:

- -(a)rli / -(a)rlik / -urlik – *körinarli yer (görünür yer), tenglaşürlik şaxs (yarışacak kişi);*
- -gülik / -ğulik – *yaşurğulik sir (saklayacak sır) vb.*

Teklik 3. şahıs iyelik eki yardımıyla türeyen sıfat-fiil eki:

- -güsi – *yozilgüsi bitiklar (yazılacak yazılar), ortanğusi con (yanan can) vb.*

+siz ekiyle türeyen sıfat-fiil eki:

- -güsiz – *bergüsiz hazina (verilmeyecek hazine) vb.*

Özbek Türkçesinde bileşik sıfat-fiil ekleri birtakım yapıların birleşmesiyle ortaya çıkmaktadır. Söz konusu ekler, birçok Türk lehçesinde olduğu gibi Özbek Türkçesinde de fiillere şimdiki zaman anlamı katan *otır-*, *tur-*, *yür-* ve *yot-* tasvir yardımcı fiillerine -gan sıfat-fiil ekinin eklenmesiyle oluşmaktadır (Tolkun, 2009, s. 89-100):

- -adigan / -ydigan – *boradigan yer (gidecek yer), yeydigan non (yiyecek ekmek), oqiydigan oğlim (okumakta olan oğlum), çaladigan gorn (çaldığı akordeon);*
- -(a)yotgan – *boqatogan kazlar (bakmakta olan gözler);*
- -b turgan; -a / -y turgan – *körinib turgan toğ (görünmekte olan dağ), qılaturgan xızmat (yapacağı hizmet);*
- -b yürgan – *uçıb yürgan quşlar (uçmakta olan kuşlar) vb.*

Yukarıda sıraladığımız ekler, Tolkun'un kitabından alınan ve tamamı buraya eklenmemiş olan sıfat-fiil ekleridir. Yalnız Özbekistan temelli çalışmalarda bu eklerin birçoğuna sıfat-fiil

kategorisinde yer verilmediğini de belirtmemiz gerekir. Bunun sebebi bahsi geçen eklerin Özbekistan dilciliğinde tek tek ele alınarak detaylı bir şekilde araştırılmaması olabilir. Örneğin, Azim Hojiyev'in *Fe'l* kitabında ele aldığı eklerin *-gan, -digan, -yotgan, -(u)vçi, -cak, -ar, -güsi / -ğusi* şeklinde (Hojiyev, 1973, s. 169), Abdimacid Po'latov vd. tarafından 2003 yılında kaleme alınmış *Dunyoviy O'zbek Tili* kitabında ise *-gan, -digan, -yotgan, -(u)vçi, -cak, -r (-ar), -gusi, -asi, -gulik, -rli, -ğlik* şeklinde karşımıza çıkmaktadır (Po'latov vd., 2003, s. 380). Bunun yanı sıra, 2023 yılına ait bir makaleden aldığımız bir başka veriye göre Özbek Türkçesinde günümüzde sıfat-fiil eki olarak *-gan, -r / -ar, -yotgan, -digan, -vçi / -uvçi, -cak, -asi* eklerinin kullanıldığı anlaşılmaktadır (Atamurodova vd., 2023, s. 223-224).

Daha önce de belirttiğimiz gibi, söz konusu eklerin Özbek Türkçesinde kullanım alanları çok farklı olup sadece sıfat-fiil özelliği taşımamaktadır. Çalışmamızda bu ekler sadece sıfat-fiil olarak kullanıldığı anlamlarıyla ele alınacaktır.

2. Azerbaycan Türkçesinde *-an / -ən* Sıfat-Fiil Ekinin Kullanımı

Az önce belirttiğimiz gibi Azerbaycan Türkçesi gramer çalışmalarında *-an / -ən* eki şimdiki zaman anlamlı sıfat-fiil eki olarak nitelendirilmektedir. Fakat aşağıdaki örneklere baktığımızda bu ekin yaygın kullanılan hâliyle geçmiş zaman anlamı taşıdığını görmekteyiz:

- “*Get qapıya bax gör gələn kimdir?*” cümlesinde *gəl-* eylemi artık tamamlanmıştır. Normalde bunu “*gelmiş olan*” diye yorumlamak gerekmektedir.
- Keza bu ekin kalıplaşmış hâlini “*keçən il, ötən il*” yapılarında da görmekteyiz. Burada da *keç-* ve aynı anlama gelen *öt-* eylemi artık tamamlanmıştır ve bu kelimelerde ek şimdiki zaman anlamı ifade etmemektedir.

-an / -ən sıfat-fiil ekinin tarihiyle ilgili Buludxan Xəlilov'un *Azərbaycan Dilində Feil* kitabında bazı farklı görüşlere yer verilmektedir. Xəlilov'a göre, tarihî dönem geçmiş zaman eki olarak kullanılan *-qan / -kən* ekinin başındaki *-q* ve *-k* ünsüzlerinin düşmesi sonucu ortaya çıkmış bir yapıdır. Aynı kaynakta bu ekin eş sesli olduğu ve aşağıdaki gibi birçok farklı işlevlerde kullanıldığı da ifade edilmektedir (Xəlilov, 2018, s. 195-196):

- İsimden sıfat yapan ek olarak: *şoran (çorak), düzən (düzlük)* vb.
- Az verimli eski bir isim yapma eki olarak: *qalxan (kalkan), ayran* vb.
- Birleşik isimlerin bileşeni olarak: *tozsoran (elektrikli süpürge), aşsüzən (süzgeç), günəbaxan (ayçekirdeği)* vb.

3. *-an / -ən* Ekine Karşılık Özbek Türkçesinde Kullanılan Sıfat-Fiil Ekleri

Konuyla ilgili yapılan çalışmalara dayanarak Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde *-An* (Azerbaycan Türkçesinde *-ən*) şeklinde kullanılan ve şimdiki (bazen geniş) zaman anlamı taşıyan sıfat-fiil ekine karşılık Özbek Türkçesinde en yaygın kullanıma sahip ekleri aşağıdaki gibi sıralayabiliriz:

-gan / -kan / -qan

-(a/y)digan

-(a)yotgan

-(a)r / -ur

-arli / -arlik / -urlik

-güsi / -küsi / -qusi / -ğusi

-gü / -gi + -(u/o)vçi / (v)çi

-miş

3.1. *-gan / -kan / -qan eki*

İncelediğimiz metni ele aldığımız zaman ve ulaşabildiğimiz Özbek Türkçesi gramer çalışmalarından yola çıkarak *-gan* ekinin bu lehçede kullanılan en yaygın ek olduğunu söyleyebiliriz. Yazıda genellikle tek şekilli olan *-gan* ekinin, sonu *g, ğ, k, q* ünsüzleriyle biten fiilere eklendiğinde *-kan / -qan* şeklinde bir değişim geçirdiğini görmekteyiz. Bunun yanı sıra eklendiği kelimenin sonundaki *-g, -ğ* ünsüzlerini de *-k, -q* yaptığı gözlenmektedir: *yığ-gan > yıqqan* (biriktirdiği), *tınıq-gan > tınıqqan* (dinlenmiş) vb. (Tolkun, 2009, s. 46).

Özbek Türkçesinde oldukça geniş kullanım alanına sahip olan *-gan* eki bu özelliği sayesinde Azerbaycan Türkçesinde farklı sıfat-fiil ekleriyle karşılanabilmektedir. Aşağıdaki örneklerde Azerbaycan Türkçesiyle yazılan metnin önce Özbek, ardından Türkiye Türkçesiyle verilen çevirileriyle bu durumu açıkça görmekteyiz:

/.../ otun üzərinə yığılan kərpicləri göstərərək /.../ (Çəmənzəminli, 2005, s. 347)

Maysa üstiga taxlangan ğıştlarni körsatib /.../ (Şohismoil, 65)

*/.../ otun üzerine toplanan tuğlaları göstererek /.../²

/.../ Çopo adlı biri tərəfindən yazılmış /.../ bir əsər idi. (Çəmənzəminli, 2005, s. 346)

/.../ Çopo ismli kişi tomonidan yozilgan /.../ asar edi. (Şohismoil, 65)

² Başında (*) işareti bulunan cümleler tarafımdan çevrilmiştir.

*/.../ Çopo adlı biri tarafından yazılmış /.../ bir eserdi.

Zatən müəllimin yazdıqlarını da həmişə kərpicə bu həkk edərdi. (Çəmənzəminli, 2005, s. 347)

Zotan, müəllimning yozganlarını ham şu Cayniz gıştlarga köçirərdi. (Şohismoil, 66)

*Zaten öğretmenin yazdıklarını da tuğlalara her zaman o kazırdı.

Örneklerde de görüldüğü gibi *-gan* eki Azerbaycan Türkçesinde şimdiki zaman anlamlı *-an / -ən* ekinin yanı sıra geçmiş zaman anlamlı *-mXş* ve *-dXq (-dXk) +iyelik eki* sıfat-fiil eklerine karşılık olarak da kullanılmaktadır.

Bu ekin yaygın kullanıma sahip olduğunun bir başka göstergesi de Azerbaycan Türkçesinde mastar eki olarak kabul edilen *-maq / -mək* ekinin ifade ettiği anlamı Özbek Türkçesinde *-gan* ekinin karşıladığı durumlardır. Üzerinde çalıştığımız eserin ilk bölümünden aldığımız “*keçikkanimizga*” kelimesinin, romanın orijinal dilindeki “*gecikməyimizə*” mastarına karşılık *-kan (-gan)* sıfat-fiil ekiyle çevrilmesiyle bunun bir örneği karşımıza çıkmaktadır:

Bizim gecikməyimizə işarə olaraq adi istehzası ilə:

– *Ərənlər, nəradəsiniz? – deyə sordu.* (Çəmənzəminli, 2005, s. 347)

Bizlarning keçikkanimizga işora qılıb istehzo bilan:

– *Donışmandlar, qayerlarda yürübsizlar? – deb soradi.* (Şohismoil, 65)

*Bizim geç kalmamızı kastederek basit bir alayla:

– *Erenler, neredesiniz? – diye sordu.*

3.2. *-(a/y)digan eki*

Özbek Türkçesi dışında Uygur, Kazak, Başkurt, Kırgız gibi birçok Türk lehçesinde de farklı ses değişimlerine uğramış hâline rastlanan bu ek “aslında birleşik bir yapının bir dizi ses olayı sonucunda ortaya çıkan şeklidir” (Tolkun, 2009, s. 89). Ek, asrın başında kaleme alınan eserlerde *-AdIrGAn / -AdUrGAn* olarak kullanılırken sonraları tamamen bugünkü *-adigan / -ydigan* şekline dönüşmüştür. Ama nadiren bile olsa ekin ilk şeklini kullanan yazarlar da vardır. Konuyla ilgili *Özbekçede Fiilimsiler* kitabından aldığımız bilgiler doğrultusunda söyleyebiliriz ki yapılan taramalarda söz konusu ekin bu lehçede iki tür kullanımı tespit edilmiştir: *-adirgan* ve *-adurgan*. Ekin *-a* zarf-fiil eki + *tur-gan* > *-a turgan* şeklinden geliştiğini dikkate alarak *-adurgan* şeklinin diğerine (*-adirgan*) göre daha eski olduğunu söyleyebiliriz. Aynı zamanda sözü geçen kaynaktan aldığımız bilgilere dayanarak ekin, ünsüzle biten fiil tabanlarında kullanımına da pek rastlanmadığını ekleyebiliriz (Tolkun, 2009, s. 89-90). Ekin zamanla uğradığı değişim şu şekildedir: *-A turgan* > *-Adurgan* > *-AdirGAn* > *-AdlgAn* > *-adigan*

İncelediğimiz eser temel alınarak Özbek Türkçesinde yaygın kullanılan bu sıfat-fiil ekinin işlevlerinin Azerbaycan Türkçesinde *-dıq+iyelik eki*, *-an/-ən* ve *-acaq/-əcək* (*-acaq/-əcək +iyelik eki*) sıfat-fiil ekleriyle karşılanmakta olduğunu söyleyebiliriz:

Ancaq Cəməsb ağılı ırmədiyi yerlərə girişmir. (Çəmənzəminli, 2005, s. 349)

Faqat, Camasb oqli yetməydiğan işlarga aralaşmaydı. (Şohismoil, 66)

*Fakat Camasb akli ermediği işlere bulaşmaz.

Ən fərəhli yer ən çox taxıl əkilən /.../ (Çəmənzəminli, 2005, s. 349)

Eng fərəhli yer köp buğdoy ekilədiğan /.../ (Şohismoil, 66)

*En ferah yer en çok buğday ekilen /.../

*Mən ev gedirəm, verəcəyinizi verin.

Men üyga ketaman, berədiğanınızni bering.

Ben eve gidiyorum, vereceğinizi verin. (Tolkun, 2009, s. 91)

Bunun yanı sıra *-adigan* ekinin, Türkiye Türkçesinde *mastar eki*, Azerbaycan gramer çalışmalarında ise artık *mastar eki* olmaktan çıkmış ve isim-fiil eki olarak adlandırılan *-mA* eki işlevinde de kullanıldığı söylenebilir:

*/.../ ona qalsa, biraz da söhbətə tutma adəti çıxardı.

/.../ onaqay kelsa, birpas-yarımpas suhbatga tutadigan odat çıxardı.

/.../ uygun olduğu takdirde, bir süre sohbe tutma adeti çıkardı. (Tolkun, 2009, 93)

3.3. -(a)yotgan eki

Özbek Türkçesinde süreklilik bildiren *yot-* yardımcı fiili ve *-gan* sıfat-fiil ekinin birleşmesinden oluşan türemiş sıfat-fiil ekidir. *-yotgan* şekli ünlüyle biten fiillerin sonuna getirilirken, fiil ünsüzle biterse fiil sonuna *-a* zarf-fiil eki eklenerek kullanılmakta ve Türkiye Türkçesinde *-makta olan* şeklinde (Tolkun, 2009, 95), Azerbaycan Türkçesinde ise *-dXq + iyelik eki* ve *-maq / mək + dA olan* (veya *-dXq + iyelik eki*) sıfat-fiil ekleriyle karşılık bulmaktadır:

*/.../ harasının ağırmaqda olduğunu / ağrıdığını bilə bilməz.

/.../ qayeri oğrıyotganini bilolmaydı.

/.../ neresinin ağrımakta olduğunu bilemez. (Tolkun, 2009, 95)

Zaman zaman *-(a)yotgan* ekinin Azerbaycan Türkçesindeki *-an/ -ən* şimdiki zaman sıfat-fiili ekine karşılık kullanıldığı da görülmektedir:

*.../ padşah saraydan çıxan dumanı görüb, bir uşağı şəhərə yollayır.

/.../ podşo saroydan çıqayotgan tütünni körüb, bir bolanı şaharga yuborıptı.

/.../ padişah saraydan çıkmakta olan dumanı görünce bir çocuğu şehre yollamış. (Tolkun, 2009, s. 95)

3.4. -(a)r / -ur eki

Azerbaycan Türkçesindeki birçok sıfat-fiil ekini karşılayabilen -(a)r / -ur eki yaygın olarak şimdiki zaman anlamlı -an / -ən eki ve gelecek zaman anlamlı -acaq / -əçək ekinin ifade ettiği anlamı karşılamaktadır:

*.../ igidə yaraşan işlər buyuracağam, /.../

/.../ yigitga yaraşur işlarni buyuraman, /.../

/.../ delikanlıya yakışır işleri buyuracağım, /.../ (Tolkun, 2009, s. 38)

Eski Türkçeden beri kullanılan -(a)r / -ur ekinin nadiren -özellikle edebî eserlerde- yaygın olan -ur hâli de vardır. Ek, ünlü ile biten fiil tabanlarına -r, ünsüz ile bitenlere ise -ar şekliyle eklenmektedir. Diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi yalnızca olumlu fiil tabanına getirilen bu ekin olumsuz hâli -mas eki yardımıyla yapılmaktadır (Tolkun, 2009, s. 37).

3.5. -arli / -arlık / -urlik eki

Azerbaycan Türkçesinde şimdiki zaman anlamı taşıyan -an / -ən ekini Özbek Türkçesinde karşılayan bir diğer ek de -arli / -arlık / -urlik ekidir. Günümüz Özbek Türkçesinde sıfat-fiil türetme özelliğini büyük ölçüde kaybetmiş olan -(a)r eki, yaygın olmamakla beraber şiir dilinde sıfat-fiil eki olarak kullanılmaya devam etse de ağırlıklı olarak kalıcı isim türetmektedir. Ekin yukarıda gösterilen -arli biçiminin yaygın kullanımına karşın -arlık / -ürlik yapısına bazı yazarların eserlerinde rastlansa da -urli şekli neredeyse taranan hiçbir eserde görülmemektedir (Tolkun, 2009, s. 78).

Bir hususu daha belirtmeliyiz ki bu ekin bütün biçimleri Azerbaycan Türkçesine bazen şimdiki bazen de gelecek zaman, Türkiye Türkçesine ise geniş veya gelecek zaman sıfat-fiil ekleriyle çevrilebilmektedir:

*O məkanda həmişə mənim xoşuma gələn məclis qurardılar.

U manzilda hər vaqt mənə manzur bolarlık məclis yasar edilər.

O mekanda her zaman benim hoşuma giden meclis kurarlardı. (Tolkun, 2009, s. 79)

*.../ arada sizin qorxacağınız heç nə yoxdur!

/.../ orada siz qorqarlik heç bir iş yok!

/.../ arada sizin korkacağınız hiçbir iş yok! (Tolkun, 2009, s. 80)

3.6. -güsi / -küsi / -qusi / -ğusi eki

Kullanımı pek yaygın olmayan -gü sıfat-fiil eki varlığını bazı ek ve edatlarla genişletilmiş biçimlerde sürdürmektedir. Bunlardan birisi de -güsi biçimidir. 3. teklik şahıs iyelik ekiyle genişletilerek ortaya çıkan yapının, g ünsüzüyle başlayan bütün eklerde olduğu gibi sonu g, ğ, k, q ünsüzlerinden biriyle biten fiillere getirildiği zaman -küsi / -qusi biçimlerini aldığı görülmektedir.

Esasen gelecek zaman (nadiren geniş zaman) sıfat-fiil eki olarak kullanılan -güsi eki, diğer sıfat-fiil eklerinden farklı olarak zarf-fiil yapıları oluşturmamaktadır (Tolkun, 2009, s. 88).

**Aşıqları necə hallara salar məhəbbət, / Eşq odunda yanan bu şirin candır.*

Oşıqlarni ne-ne köyga solar muhabbat, / işq otida ortanğusi şu şirin condır.

Aşıkları nice hâllere salar muhabbet, / Aşk ateşinde yanan bu tatlı candır (Tolkun, 2009, s. 88).

3.7. -gü / -gi + -(u/o)vçi / -(v)çi eki

ET'den beri kullanılan fakat -gü / -gi şekliyle günümüz Özbek Türkçesinde çok da yaygın olmayan ekin bu biçimleri birtakım eklerin, bazı biçimleri ise edatların eklenmesiyle genişleyerek varlığını sürdürmektedir. -gü ekinin ÖT'de en işlek kullanılan biçimleri -güvçi ve -(u/o)vçi şeklindedir (Tolkun, 2009, s. 74). Tezimizde incelediğimiz çeviri metinde -gü ekinden türeyen -guçi ve -güsi biçimleri AT'deki özgün eserde geçen -acaq / -əcək ve -an / -ən sıfat-fiil eklerini karşılamak için kullanılmıştır.

Ayrıca -(u/o)vçi / -(v)çi eki fiil tabanlarına getirildiği zaman birtakım ses değişikliklerine yol açmaktadır:

- Sonu düz-geniş ünlü *a* ile biterse bu ses *o* sesine dönüşür: *işla -vçi > işlovçi* vb.
- Sonu düz-dar ünlü *I* ile biterse bu ses *u* sesine dönüşür: *oqi - vçi > oquvçi* vb.
- Aynı şekilde sonu ünsüzle biten kelimelerde de *u* veya *ü* sesine dönüşüm görülmektedir: *bor - vçi > boruvçi, bil - vçi > bilüvçi* vb. (Turniyozov vd., 2006, s. 299)

Çalışmamızda ele alınan metinde Özbek Türkçesinde -gü / -gi sıfat-fiil ekinin kalıplaşmasıyla ortaya çıkan *külgi / külgü* yani “gülme” ifadesinin orijinal metindeki master örneğini çevirmek için kullanıldığını da görmekteyiz:

/.../ gülməyimizə səbəb olurdu. (Çəmənəminli, 2005, s. 350)

/.../ külgimizni qıstatarı. (Şohismoil, 67)

*/.../ gülmemize neden oluyordu.

4.8. -mİş eki

Günümüz Özbek Türkçesinde çok işlek olmayan bu eke daha çok kalıplaşmış kelimelerde ve bazı yazarların eserlerinde rastlandığı görülmektedir (Tolkun, 2009, s. 65):

*İnsanlar bu yaratılan mahnıların şans gətirəcəyinə inanmışlardır.

Bu yaratılmış qoşıqlar omad keltirişiga odamlar işonganlar.

Bu yaratılan şarkıların şans getireceğine insanlar inanmışlardır. (Tolkun, 2009, s. 65)

Özbek Türkçesiyle ilgili gramer bilgilerinin yer aldığı Tenişev tarafından kaleme alınan *Языки Мұра. Тюркские языки (Dünya Dilleri. Türk Dilleri)* adlı çalışmada sıfat-fiil ekleri başlığı altında yalnızca *-gan / -kan / -qan, -adigan / -ydigan, -(a)yotgan, -r / -ar* (olumsuzu *-mas*) ekleri (Tenişev, 1997, s. 433), N. Turniyozov ve A. Rahimov tarafından 2006 yılında kaleme alınan *O'zbek Tili* kitabında da yukarıdakilere ek olarak *-vçi / -uvçi, -cak, -gusi, -asi* ekleri sıralanmıştır (Turniyozov vd., 2006, s. 297-301). Bahsi geçen ikinci kaynakta sadece “eski Özbek dilinde *-miş* ve *-dik* şeklinde bir kullanımın da var olduğundan” söz edilmektedir (Turniyozov vd., 2006, s. 298). Ayrıca bizim çalışmamızın da temel alındığı çeviri metinde bu sıfat-fiil ekinin kullanımına rastlanmamaktadır.

5. Eserde *-an / -ən* Ekine Karşılık Kullanılan Diğer Yapılar

-ganday (<*-gan+day*) türemiş zarf-fiil eki

Bu ek birçok sıfat-fiil eki gibi *-gan* ekine *+day / +dek* benzetme hâli ekinin getirilmesi sonucunda ortaya çıkmış zarf-fiil ekidir. AT ve TT’ye *-Ar (-ər)* gibi, *-ArcAsIna (-ərcəsinə)*, *-mİş kadar, -mİş gibi, -mİşçAsInA, -DIğI gibi, -DIğI kadar* şeklinde çevrilen bu yapı, *-gan* ekinin ÖT’de hem geçmiş hem de geniş zaman sıfat-fiil eki almasından kaynaklı bu kadar geniş bir kullanım alanına sahiptir (Tolkun, 2009, s. 157-158).

Ele aldığımız çeviri metinde bu ekin aşağıdaki şekilde karşımıza çıktığını görmekteyiz:

Sözlərimə inanmayan kimi bir zaman üzümə baxdı. (Çəmənəminli, 2005, s. 356)

Gaplarimga işonmaganday u bir lahza aftimga qarab turdı. (Şohismoil, 71)

*Sözlerime inanmıyormuş gibi bir süre yüzüme baktı.

Burada *-ganday* yapısı olumsuz biçimiyle (*işonmaganday*) çevrilmektedir. Aslında bu ekin yapımında kullanılan *+day* benzetme hâli ekinin, ET döneminde de yaygın olarak görülen “*teg*” edatından geliştiği görülmektedir (*+gan teg > +gandek > ganday*). Bu edat Azerbaycan

Türkçesinde günümüzde de varlığını sürdüren ve *gibi* anlamında kullanılan *tək*, klasik edebiyatta ise *təki* biçimiyle karşımıza çıkan bir edattır (*ay tək, bizim tək vb.*).

Can olmaz isə, sən təki canan yetər mana,

Vəslin bu xəstə könlümə dərman, yetər mana. (Şah İsmayıl Xətai)³

Sonuç ve Değerlendirme

Çalışmamızda Azerbaycan Türkçesinde en verimli sıfat-fiil eki olan *-an / -ən* ekinin Azerbaycan Türkçesinde kaleme alınan bir eser ve onun Özbek Türkçesine çevrilen metni bağlamında Özbek Türkçesinde bu eki karşılayan fiilimsi eklerinin kullanım alanları hakkında bulgulara yer verilmektedir. Aynı zamanda Özbek dilciliğinde işlek bir sıfat-fiil eki olan *-gan* ile ilgili elde ettiğimiz veriler ışığında onun da Özbek Türkçesinde farklı işlevlerde yaygın kullanıma sahip olduğunu görmekteyiz. Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerindeki şimdiki zaman anlamı taşıyan *-an / -ən* sıfat-fiil ekine karşılık en çok kullanılan *-gan* ekiyle beraber, Özbek Türkçesinde diğer zamanlı sıfat-fiil ekleri de sıkça karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde şimdiki zaman anlamlı *-an / -ən* sıfat-fiil eki, günlük kullanımda diğer zamanları ifade eden sıfat-fiil ekleriyle de yer değiştirilebilmektedir. Örneğin, “*yapılan sunumlar*” ifadesinin “*yapılmış sunumlar*” ya da “*yaptıkları sunumlar*” biçiminde kullanımına da rastlayabiliriz. Bu durumda, sıfat-fiil eklerinin bazen birbirinin yerine geçebildiğini ve zaman açısından kategorize edilirken esneklik gösterebildiğini söylemek mümkün. Özbek Türkçesini incelediğimizde ise bu durumun daha geniş bir alanda kendini gösterdiğini görmekteyiz. Şöyle ki, yaptığımız araştırmalar sonucunda Özbek Türkçesinde sıfat-fiil eki olarak kullanılan yapıların oldukça fazla sayıya ve geniş işlev sahasına sahip olduğu gerçeğiyle karşılaştık. Konu üzerine yapılan çalışmaların az olması sebebiyle mümkün olduğunca Özbekistan merkezli kaynaklardan da faydalanmaya çalıştık.

Kaynakça

- Atamuradova, Q., Begmatova, S. (05.01.2025). *Fe'lning Vazifa Shakllari*. <https://bestpublication.org/index.php/pedg/article/view/5878/6230>
- Çəmənzəminli, Y. V. (2005). *Əsərləri, 2. Cild*, Bakü: Avrasiya Press.
- Doğan, E. (2012). *Türkçe Cümle Bilgisi I*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi yayını.
- Füzuli, M. (2005). *Əsərləri, 1. Cild*, Bakü: Şəq-Qərb nəşriyyatı.
- Həsənova, S. (2021). *Feili Sifətlərin Nitq Hissələri Sistemində Yeri*. Hüseynova, M., Nağısoylu, M., Yusupova, A. (edlr.) *Linqvistika Problemləri. Cild 2, № 1*. Bakü (s. 126-134).
- Hojiyev, A. (1973). *Fe'l*, Taşkent: Uzbekiston SSR Fan Nashriyoti.

³ (<https://senet.az/bloq/sana-bu-qonce-leb-xendandir-ey-dust-sultan-selim-ve-sah-ismayilin-seirleri-3887> Erişim tarihi: 15.01.2025).

- Şohismoil, F. (çevirmen). *Qızlar Buloğı*, Taşkent: Jahon Adabiyoti Jurnalı.
- Kazımov, Q. (2010). *Müasir Azərbaycan Dili (Morfologiya)*, Bakü: Elm və Təhsil nəşriyyatı.
- Po'latov, A., Mo'minova, T., Po'latova, İ. (2003). *Dunyoviy O'zbek Tili*, Taşkent: O'zbekiston Milliy Universiteti Bosmaxonasi.
- Tolkun, S. (2009). *Özbekçede Fıilimsiler*, İstanbul: Dijital Sanat Yayınları.
- Turniyozov, N., Rahimov, A. (2006). *O'zbek Tili*, Semerkant.
- Xəlilov, B. (2018). *Azərbaycan Dilində Feil*, Bakü: Adiloğlu nəşriyyatı.
- Zülfüqarlı, S. (2009). *Azərbaycan Dili*. Bakü: İqtisad Universiteti nəşriyyatı.
- Dilsuz. (15.01.2025). <https://senet.az/bloq/sana-bu-qonce-leb-xendandir-ey-dust-sultan-selim-ve-sah-ismayilin-seirleri-3887>
- Tenişev, E. R., Yartseva, V. N., Solntsev, V. M., Tolstoy, N. İ. (1997). *Yazıki Mira. Tyurkskiye Yazıki (Dünya Dilleri. Türk Dilleri)*, Bişkek: "Kırgızistan" yayınevi.

Ermenistan İlkokul Müfredatında Kahraman Komutanlar ve Ağrı Dağı Figürü: Türklere Yönelik Düşmanca Tutum Analizi

Nazar TOPRAK*

Öz: Bu çalışmada, Ermenistan eğitim müfredatında aktif olarak kullanılan üç farklı kitabın incelenmesi amaçlanmıştır. İlkokul düzeyindeki öğrencilere yönelik bu kaynaklarda, Osmanlı İmparatorluğu'nda tedhiş faaliyetleri yürütmüş olan Garagin Njdeh, Sbarebed Dro ve Andranik Ozanyan'ın kahraman olarak tanıtılması ve örnek alınmaları gerektiği vurgulanmaktadır. Bu kitaplarda ayrıca, Türk düşmanlığı açık bir şekilde ifade edilmektedir ve Ağrı Dağı figürü yoğun bir şekilde öğrencilerin karşısına çıkarılmaktadır. Bu durum, küçük yaşta bireylerin dünya görüşlerini olumsuz etkileyerek ilerleyen dönemlerde düşmanlık yaratma potansiyeline sahip olduğu belirtilmektedir. Ermenistan'ın ilkökul müfredatında kullanılan üç materyal incelenmeden önce Türk-Ermeni münasebetleri ve bahsi geçen komutanların faaliyetlerine kısa bir şekilde değinilmiştir. Ayrıca, müfredatta hem görsel hem yazılı olarak sistematik şekilde işlenen Ağrı Dağı'na Ermenilerin neden sahip çıktıkları sorusuna cevap verilmeye çalışılmıştır. Akabinde çalışmanın amacı doğrultusunda incelenen üç kaynak tek tek ele alınmıştır ve ilgili bölümler çevrilmiştir. Bu analizler, Ermenistan'ın eğitim sistemindeki tarafsızlık ilkesini ihlal ederek ideolojik öğretilerin birinci sınıftan itibaren öğrencilere aşıladığını ortaya koymayı hedeflemektedir. Bu çalışma, Ermenistan eğitim sisteminde kullanılan ders kitaplarının öğrencilere ideolojik ve düşmanca tutumlar aşılamakta olduğunun altını çizmektedir ve bu durumun bölgesel barış ve iş birliği açısından olumsuz sonuçlara yol açabileceğini vurgulamaktadır. Elde edilen veriler doğrultusunda Ermenistan'ın eğitim politikalarının yeniden değerlendirilmesi daha tarafsız ve barışçıl bir eğitim yaklaşımının benimsenmesi gerektiği üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ağrı Dağı, Garagin Njdeh, Sbarebed Dro, Zarovar Andranik.

Heroic Commanders and Mount Ararat in the Armenian Curriculum: An Analysis of Hostile Attitudes Towards Turks

Abstract: This study aims to analyze three different books actively used in the Armenian education curriculum. These resources, intended for elementary school students, portray Garagin Njdeh, Sbarebed Dro, and Andranik Ozanyan, who conducted terror activities in the Ottoman Empire, as heroes and emphasize that they should be taken as role models. Additionally, these books explicitly express Turkish enmity and prominently present the figure of Mount Ararat to students. It is noted that this situation has the potential to negatively influence the worldviews of young individuals and create hostility in the future. Before examining the three materials used in the Armenian elementary curriculum, a brief overview of Turkish-Armenian relations and the activities of the mentioned commanders will be provided. Moreover, the question of why Armenians claim Mount Ararat, systematically addressed both visually and textually in the curriculum, will be answered. In line with the study's objective, the three sources will be analyzed individually, and relevant sections will be translated. These analyses aim to reveal that the Armenian education system violates the principle of neutrality by instilling ideological teachings in students from the first grade. The study highlights that the textbooks used in the Armenian education system indoctrinate students with ideological and hostile attitudes, which could have negative consequences for regional peace and cooperation.

* Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrasya Araştırmaları Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, e-mail: nazartoprak261071@gmail.com / <https://orcid.org/0009-0009-9015-5930>

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 16-01-2025

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 22-02-2025

Araştırma Makalesi / Research Article

DOI: <https://doi.org/10.59305/ijvuts.1621119>

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Toprak, N. (2025). Ermenistan İlkokul Müfredatında Kahraman Komutanlar ve Ağrı Dağı Figürü: Türklere Yönelik Düşmanca Tutum Analizi. Uluslararası İdil-Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi, 7 (1), 83-98. <https://doi.org/10.59305/ijvuts.1621119>.

***Dergimizde yayımlanan makaleler CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında açık erişim olarak yayımlanmaktadır.

Based on the obtained data, the study emphasizes the necessity for Armenia to reconsider its educational policies and adopt a more neutral and peaceful educational approach.

Keywords: Ararat, Garagin Njdeh, Sbarebed Dro, General Andranik.

Giriş

Eğitim, toplumların gelişiminde kritik bir rol oynayan temel bir unsurdur. Bu doğrultuda eğitim materyallerinin içeriği ve sunumu genç bireylerin dünya görüşünü şekillendirmede önemli bir tesire sahiptir. Bu çalışma, Ermenistan'ın eğitim sisteminde hâlâ aktif olarak kullanılan üç önemli eğitim materyalini incelemeyi hedeflemektedir. Söz konusu materyaller her ne kadar farklı ders içerikleri sunsa da tarihî ve ideolojik unsurları bünyelerinde barındırmaları açısından dikkate değerdir. İlk olarak bu materyallerdeki Ağrı Dağı figürü önemli bir sembolik anlam taşımaktadır. İkinci olarak Zarovar Andranik, Garagin Nijdeh ve Sıbarabed Dro gibi isimlerin bu eğitim materyallerinde yer alması, geçmişteki tedhiş eylemleriyle gündeme gelen ve Müslüman halka yönelik zalimce katliamlarıyla bilinen bu komutanların müfredatta yoğun bir şekilde yer alması dikkat çekicidir.

İlk inceleyeceğimiz materyal birinci sınıf düzeyinde hazırlanmış olan “Alfabe” kitabıdır. Bu materyal, alfabenin ötesinde bir kültürel ve siyasi içerikler barındırmakta olup öğrencilerin yalnızca okuma ve yazma becerisi kazanmalarının ötesine geçerek belirli ideolojik tutumlar benimsemelerine de zemin hazırlamaktadır. İkinci materyal, birinci sınıf düzeyinde öğrencilere yönelik hazırlanan “Ana Dili” kitabıdır. Bu kitap normalde öğrencilerin ana dillerini etkin kullanmalarını, sosyal ilişkiler geliştirmelerini ve günlük yaşamlarını anlamlandırmalarını sağlamak amacıyla tasarlanmış olsa da içerisinde barındırdığı Ağrı Dağı ve kahraman komutanlar gibi figürler sayesinde ideolojik mesajlar taşıdığı gözlemlenmektedir. Son olarak 4. sınıf “Ana Dili” dersine ait olan üçüncü eğitim materyali incelenecektir.

Bu çalışma, üç eğitim materyalinin incelenmesi aracılığıyla Ermenistan'ın eğitim sisteminin nasıl bir ideolojik yapı içerdiğini, geçmişin belirli figürleri ile güncel müfredat arasındaki bağlantıları ortaya koymayı amaçlamaktadır. Eğitim materyallerinin ideolojik birer araç olarak nasıl kullanıldığını anlamak sadece akademik bir bakış açısı kazandırmakla kalmayacaktır. Aynı zamanda bu durumun eğitim alanındaki etkilerini sorgulamamıza da olanak tanıyacaktır. Bununla birlikte eğitim materyallerinin tarihi gerçeklere dayanması ve tarafsız bir şekilde sunulması gerektiği genç bireylerin dünya görüşlerini şekillendirme noktasında önemli bir rol oynadığı vurgulanmaktadır. Eğitim materyalleri aracılığıyla küçük yaşlarda bireylerin dünya görüşleri şekillendirilmektedir. Bu sebeple tarihî ve kültürel meselelerde tarafsızlığı, gerçekliği ön plana alan bir eğitim sistemi, genç beyinleri bilgilendirmesi ve onları geleceğe hazırlaması yönünde atılacak en temel yol olarak görülmelidir. Bu sebeple Ermenistan'ın siyasi ve ideolojik kaygılardan arındırılmış bir müfredat geliştirmesi hayati bir önem taşımaktadır.

1. Kısaca Tarihte Türk- Ermeni Münasebetleri

Tarihte Türkler ve Ermeniler arasındaki yoğun münasebetlerin Büyük Selçuklu Devleti döneminde geliştiği bilinmektedir. Roma ve Bizans egemenliği altında yaşayan Ermeniler, Türklerin egemenliği altına girene kadar mezhep farklılıkları sebebiyle baskı altında yaşadıkları yaygın bir gerçektir. Bu sebeple Ebu'l-Feth Sultan Alparslan'ı, Malazgirt Meydan Muharebesi'nde ellerinde çiçeklerle karşılamışlardır. Büyük Selçuklu Devleti hâkimiyeti altındaki Ermenilere dinî özgürlükler Türkler tarafından verilmiştir. Bu dönemde ciddi bir çatışma yaşanmadan karşılıklı hoşgörü içerisinde yaşamışlardır (Gürün, 1983, s. 18-28).

Bu hoşgörü ortamı Osmanlı İmparatorluğu başat güç olma konumunu yitirene kadar devam etmiştir. Ermenilere bu dönemde "Millet-i Sadıka" denilmiştir. Ayrıca, Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethetmesiyle birçok Ermeni aile İstanbul'a getirilmiştir. Dikkat çekici bir unsur olarak, bu ailelerin arasında dinî lider Hovagim de bulunmaktadır. İstanbul'da Fatih Sultan Mehmet'in emriyle Ermeni Patrikhanesi kurulmuştur ve Hovagim dinî lider olarak atanmıştır (Gürün, 1983, s. 55-57). Ermeniler, bu dönemde dinî hoşgörü açısından hiç görmedikleri altın çağlarını yaşamışlardır. Bu durum, iktisadi hayatlarına da aksetmiştir. Bu sebeple zanaatta ve ticarete oldukça ilerlemişlerdir. Hatta devlet kademelerinde de görev almışlardır (Kantarıcı, 2011, s. 25-29).

19. asrın son çeyreğine gelindiğinde ise bu ortamın tam tersi bir durumun zuhur ettiği gözlemlenmektedir. Osmanlı İmparatorluğu eski ihtişamını kaybetmiş, Ermeniler kendilerine hami devletler bulmuş ve bu devletler tarafından örgütlendirilmiştir. Rusların Yeşilköy'e kadar ilerlemesiyle öncesinde Ayastefanos Antlaşması'nda sonrasında Berlin Antlaşması'nda Ermenilerin bir madde olarak yer alması, meselenin siyasi boyut kazanmasına neden olmuştur. Bu dönemde, "Millet-i Sadıka" olarak bilinen Ermeniler artık tedhişe başlamışlardır (Karabekir, 2005, s. 130-171).

Ermeniler, Avrupa devletleri ve Rusya'nın desteği ile asırlarca beraber yaşadıkları Müslüman sivil halkı katletmeye başlamışlardır (Parin, 2010). Osmanlı İmparatorluğu, I. Dünya Harbi'nde mücadele verirken Ermeniler bu faaliyetlerini hızlandırmışlardır. Anadolu'nun çeşitli vilayetlerinde isyanlar başlatarak sivil halkı katletmiş ve çeşitli işkenceler yapmışlardır. İmparatorluk ise Van'da yaşanan hadiseler kadar olan süreçte kısmi tedbirler almıştır. Ermenilerin bardağı taşıran son olayı olan Van İsyanı, dönemin Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın tabikiyle tehcir edilmelerine neden olmuştur (Atnur, 2019, s. 17-26).

2. Kahraman Komutanların Faaliyetlerine Kısa Bir Bakış

Andranik Ozanyan (Zaravor Andranik), Dro (Sbarebed Dro- Drastamat Dro) ve Garegin Ter-Harutyunyan (Garegin Nijdeh)'in faaliyetlerine gelecek olursak bu çete liderleri Balkanlar'da, Anadolu'da ve Kafkasya'da tedhiş faaliyetlerinde aktif şekilde bulunmuşlardır. Bu üç çeteci arasında en meşhuru Hınçak terör örgütü üyesi olan Andranik Ozanyan'dır. 1865 yılında Şebinkarahisar'da doğmuştur ve 20 yaşında Armenegan Çetesi'ne katılmıştır. 1890 yılında bir Türk'ü öldürdükten sonra İstanbul'a kaçmış ve burada Hınçak terör örgütüne katılmıştır. Bir Türk polisini öldürdükten sonra Batum'a firar eden Andranik, burada Ermeni tedhiş faaliyetinin en ateşli savunucularından biri hâline gelmiştir. 1895 yılında 40 kişi ile Sarıkamış üzerinden Sason'a giderek Serop'un çetesine katılmış ve çetecilik serüveni başlamıştır. 1904'te Sason'da bir ayaklanma düzenlemiş ancak Osmanlı askerleri tarafından bastırılmıştır. Yabancı destek olmadan ihtilal yapılamayacağını anlayan Andranik, Kafkasya'ya gitmiş ve 1905'te Bulgaristan'a geçerek Ermenileri örgütlemiştir. 1912'deki Balkan Savaşı'nda Bulgaristan safında yer alarak Müslüman köylerine saldırmış ve Bulgar Hükûmeti tarafından madalya kazanmıştır. I. Dünya Harbi'nin başlamasıyla 1914'te Rus ordusuna katılan Andranik, 1915'te Dilman'da Osmanlı ordusuyla savaşmış ve Van'ın düşmesinden sonra Bitlis'e ilerlemiştir (Sarıgüven, 2017, s. 72-80).

Bolşevik İhtilali'nden sonra Rus ordusu Doğu Anadolu'dan çekilmeye başlayınca Ermeni çeteleri Türk ordusuyla tek başına mücadele etmek zorunda kalmışlardır. 1918'de Erzurum'a gelen Andranik, Türk ordusunun ilerlemesiyle firarları önlemek amacıyla makineli tüfeklerle infazlar yapmıştır. Ancak sonuç değişmemiş ve Erzurum'dan çekilmek zorunda kalmıştır. Andranik, Gümrü'ye geçerek Özel Hareket Birliği'ni kurmuş ve Türklerle savaşmayı amaçlamıştır. Katliamlarına burada da devam etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu Andranik'in yakalanmasını istemiştir. Temmuz 1918'de Nahçıvan'da ağır bir yenilgi aldıktan sonra Karabağ'da bulunan Ermenilere yardım etmek için Şuşa'ya geçmiş ancak burada da başarısız olmuştur. Tüm bu tedhiş faaliyetleri sonucunda Andranik istediği başarıyı elde edememiş ve Erivan ile arası açılmıştır (Mustafayev, 2012, s. 277-301).

İkinci çete Lideri olan Dro, Erivan'a bağlı Sürmeli köyünde doğmuştur. Çarlık yönetimine karşı devrimci harekete katılmış ve Ermeni Devrimci Federasyonu üyesi olmuştur. 1905'te Bakü'deki Ermeni- Müslüman çatışmasından ve Ermeni ölümlerinden sorumlu tutulan Prens Nakaşidze'yi saldırıyla öldürmüştür. Rus Çarlık ordusu bünyesindeki Ermeni Gönüllü Ermeni Tugaylarında görev almıştır. 1918'de kurulan Demokratik Ermeni Cumhuriyeti tarafından Batı Ermenistan yönetimi askerî komiserliğine atanmıştır. Kars ve Erzurum cephelerinde Osmanlı İmparatorluğu ordusuna karşı savaşmış ve sivil halkı katletmiştir. 1918'de Iğdır'a taarruz ederek mağlup

olmuştur. Daha sonra İngilizlerden silah temin ederek tekrar saldırmıştır. Ermeni-Müslüman ve Ermeni-Türk çatışmalarında Ermeni isyancıları idare eden Dro, 1920'de TBMM ordusuna yenilerek Gümrü'yü teslim etmiş ve Gümrü Antlaşması'nı imzalayan heyette yer almıştır. 1920'de Ermenistan'ın Bolşevikler tarafından işgal edilmesiyle önce İran'a ardından Almanya'ya yerleşmiştir (Mehdiyev, 2021).

Üçüncü çete Lideri olan Garagin Nijdeh 1 Ocak 1886'da Erivan'da doğmuştur. Ermeni Devrimci Federasyonu üyesi olarak tedhiş faaliyetlerinde aktif rol oynamıştır. Balkan Savaşları ile I. Dünya Harbi'nde Bulgaristan ve Rusya lehine Osmanlı'ya karşı savaşmıştır. Nijdeh, Türklere karşı yürüttüğü tedhiş faaliyetleri ve askerî liderliği ile tanınan bir figür olmuştur. Liderlik ettiği birliklerle Müslüman halka, Türklere, Pomaklara ve Kürtlere karşı katliamlar gerçekleştirmiştir. Özellikle Kars ve Erzurum cephelerinde Osmanlı ordusuna karşı savaşırken bu bölgelerdeki Müslüman köylerine yönelik saldırılar düzenlemiş ve büyük zulümler gerçekleştirmiştir. Bu saldırılar yerel halk üzerinde derin yaralar bırakmış ve Nijdeh'in adı bu katliamlarla anılır hâle gelmiştir. 1921'de Dağlık Ermenistan Cumhuriyeti'ni kurarak Bolşeviklere karşı mücadele etmiştir. II. Dünya Harbi sırasında Nazi Almanyası ile iş birliği yaparak Sovyetler Birliği'ne karşı savaşmış ve Ermeni taburları kurmuştur (Mehdiyev, 2021).

3. Ermeniler Ağrı Dağı'na Neden Sahip Çıkıyorlar?

Hristiyanlık öncesi dönemde Ermeniler, kendi kökenlerine dair birçok mitolojik anlatı geliştirmiştir. Bu anlatılar, tarihi süreç içerisinde Ermeni kimliğinin şekillenmesinde kritik bir rol oynamıştır. Özellikle "Hayk ve Bel Destanı" bu bağlamda önem arz etmektedir. Ermeni mitolojisinde Hayk figürü ulusun atası olarak kabul edilmektedir. Bu yaratılış destanına göre Ermenilerin atası Hayk, Ağrı Dağı'nda düşmanı Bel'e karşı büyük kahramanlıklar sergilemiştir. Bu nedenle Ağrı Dağı'nın Ermeniler için önemi bu destan ile başlamıştır. Ayrıca, Ermenilere göre birçok yer adı bu destanın içeriğinden türetilmiştir. Örneğin, Geğam'dan türetilen Geğarkunyats Denizi (Gökçe Gölü/Sevan Gölü) bu yaratılış destanının bir yansıması olarak kabul edilmektedir (Movsisyan, 2017, s. 8-10).

Görüldüğü üzere Hayk ve Bel Destan'ı Ermeniler için mücadelelerini ve bağımsızlık arayışlarını simgelerken, Ağrı Dağı ise bu mücadelenin coğrafi bir sembolü olarak görülmektedir. Ermenilerin bu yaratılış destanından hareketle millet kimliği oluşturdukları görülmektedir. Destandan yola çıkarak kendilerine "Hay" adını vermişler ve vatanlarına ise "Hayastan" demişlerdir. Bu adlandırma, kimliklerinin köklerini mitolojik bir temele oturttukları tarihî bilincin oluşturulmasında önemli bir işlev görmüştür (Gürün, 1983, s. 10-17).

Hristiyanlığın benimsenmesi ile Ermeniler, kökenlerini Hz. Nuh'un soyuna dayandırma eğiliminde olmuşlardır. Bu din değişimi Ermeni mitolojisinde Nuh'un oğlu Hapet (Yafes) ile

ilişkilendirilmiş ve Nuh'un gemisinin Ağrı Dağı'na oturduğuna inanılmıştır (Bournoutian, 2016, s. 23-26). Bu inanç, Ağrı Dağı'nı Ermeni halkı için hem dinî hem de tarihî bağlamda bir başlangıç noktası hâline getirmiştir. Nuh'un soyundan geldiklerine dair benimsedikleri bu mitolojik yapı, Ermeni ulusunun kendisini Hz. Nuh'un mirasçısı olarak görmesine sebep olmuştur. Fakat bu efsaneye binaen yola çıkacak olsak eğer herkes, Hz. Nuh'un soyundan gelmektedir. Ayrıca Hayk ve Bel Destanı doğrultusunda bu meseleye bakacak olursak destanların ve efsanelerin tarih yazımında birinci el kaynak değildir. Bu sebeple sadece efsanelerden yola çıkarak tarih yazılmaz desek yanlış olmayacaktır.

4. Alfabe Kitabında Kahraman Komutanlar Figürü

Alfabe kitapları, çocukların okuma yazma öğreniminde temel bir rol oynamaktadır. Ancak bu kitapların içeriği, yalnızca harflerin öğretilmesi ile sınırlı değildir. Aynı zamanda görsel unsurlar ve semboller aracılığıyla çeşitli ideolojik mesajlar da aktarılmaktadır. Özellikle birinci sınıf öğrencilerine yönelik olarak hazırlanan alfabe kitapları, dil gelişiminin yanı sıra bireylerin düşünsel ve duygusal dünyalarını şekillendiren unsurlar da içermektedir. Bu doğrultuda belirli görsel temaların ve imgelerin kullanımı önemli bir yer tutmaktadır. Bu materyalde kahraman komutanlar figürü şu şekilde verilmiştir:

Զորավար
Անդրանիկ

Գարեգին
Նժդեհ

Սպարապետ
Դրո

Kaynak: (Sargısyan, 2022, s.125).

Bu görsellerin ardından kısa bir öğüt veyahut emir diyebileceğimiz kısa bir metin bulunmaktadır. Metin ve tercümesi aynen şu şekildedir:

ՀԱՅ ՀԵՐՈՍՆԵՐ

Դու կարդացիր հայ հերոսների անուններ:

Դո՛ւ էլ կարող ես հերոս դառնալ:

Լավ սովորիր: Եղի՛ր ազնիվ, ուժեղ ու խիզախ:(Sargısyan, 2022, s. 125).

Kahramanlarımızın isimlerini okudun.

Sen de kahraman olabilirsin.

İyi öğren! Dürüst, güçlü ve cesur ol!

Bu görselin ve öğütün bir tarih kitabında değil de bir alfabe kitabında yer almasının arka planı, eğitim süreçleri açısından dikkat çekici bir durum ortaya koymaktadır. Küçük yaşta okuma ve yazma öğrenmeye başlayan çocuklara yönelik bu içeriklerin tarihî figürler ve sembollerle birleştirilmesi belirli bir ideolojik amacın taşıyıcısı olarak değerlendirilebilir. Andranik, Nijdeh ve Dro gibi figürlerin bu eğitim materyallerinde yer alması, yalnızca tarihî bilgi aktarımından öte bir anlam taşır. Bu figürlerin, küçük yaşta bireylere dürüst, güçlü ve cesur olma gibi değerlerin aşılması amacıyla sunulması, gelecekte komşu ülkeler arasında düşmanlık yaratacak hadiseleri beraberinde getirme potansiyeline sahiptir. Zira bahsi geçen çetecilerin Türklere karşı gerçekleştirdiği zulüm onları Ermeniler tarafından komutan yapmıştır.

Bağımsızlıklarını da bu şekilde elde etmişlerdir. Olaya bu boyutta baktığımız vakit elbette onlar komutan olarak nitelendirilebilirler. Fakat burada altının çizilmesi gereken husus bu çetecilerin sistematik bir şekilde ve Türk düşmanlığı yapılarak müfredatta verilmesidir. Bu materyalde tanıttığı komutanları bir sonraki materyalde daha etkileyici şekilde verecek, bir sonraki materyalde ise açıkça Türk düşmanlığı yapacaktır. Ayrıca Soykırım Anıtı öğrencilere bu materyalde görsel olarak sunulmuş, “Ana Dili” kitabında ise metin olarak verilmiştir. Görsel aşağıda verilmiştir.

Kaynak: (Sargısyan, 2022, s. 132).

4.1. Alfabe Kitabında Ağrı Dağı Figürü

Söz konusu materyalde Ağrı Dağı figürü giriş kısmında yer alan görsellerde olmak suretiyle hem kelime hem görsel olarak verilmektedir. Özellikle "A" harfinin öğretimi için kullanılan imgeler, dikkat çekici bir biçimde Ağrı Dağı'nın resmi ile ilişkilendirilmiştir. Bu durum yalnızca harf öğrenimini değil, aynı zamanda belirli coğrafi ve kültürel sembollerin de zihne kazındığını da göstermektedir. Öğrenciler harfleri öğrenirken aynı zamanda Ağrı Dağı'nın ifadesi üzerinden Türk coğrafyasını zihinde canlandırma fırsatı bulmaktadır. Ancak burada dikkat edilmesi

gereken önemli bir nokta bulunmaktadır: Küçük yaştaki bireyler henüz düşünsel gelişimlerinin başında oldukları için onlara sunulan her türlü bilgi ve görsel, zihinsel yapılarını şekillendirme potansiyeline sahiptir. Bu noktada, ideolojik öğelerin yerleştirilmesi meselesi gündeme gelmektedir. Ayrıca görsel unsurlar öğrenme sürecinde oldukça etkili bir yöntemdir. Çocuklar, resim ve semboller aracılığıyla daha soyut kavramları somutlaştırma eğilimindedir. Bununla birlikte eğitim materyallerinde kullanılan bu tarz imgelerin çocuklara yalnızca harf öğretmekle kalmayıp aynı zamanda belirli ideolojik anlamlar yükleyerek onlarda bilgi ve duygu bağlamında bir yönlendirme yaptığı da görülmektedir. Bu durum ne yazık ki çocukların düşünsel özgürlüğünü kısıtlayabilecek bir etki yaratabilir. Yukarıda bahsedilen görsellerden iki tanesi şu şekildedir:

Kaynak: (Sargısyan, 2022, s. 44).

Kaynak: (Sargısyan, 2022, s. 47).

Alfabe Kitabında 21 adet Ağrı Dağı görselinin bulunması bu sembolün çocukların zihnine kazınmasında önemli bir rol oynamaktadır. Ayrıca 15 kere Ağrı Dağı kelimesi geçmektedir. Ağrı Dağı'nın sıkça kullanılması, bu coğrafi ve ideolojik sembollerin öğrencilere erken yaşlarda tanıtılması ve benimsetilmesi amacı taşımaktadır. Bu görseller öğrencilerin sadece harf ve dil bilgisi öğreniminde değil aynı zamanda Türk topraklarında hak sahibi olduklarını düşündürmeye yöneliktir. Bu öğretiler düşmanlık yaratacak cinstendir. Mesela Türkiye asırlık Türk toprağı olan Revan için müfredatta bu şekilde öğretilere yer vermemektedir. Zira eğitimde ideolojik öğretilerin öğrencilere sunulması ileride barış ortamının bozulmasına sebep olacaktır. Bunun yanında metinlerde Ermenilerin erkek çocuklarına verdiği "Aran" ismi de yoğun olarak geçmektedir. "Aran" ismi Dağlık Karabağ anlamını taşımaktadır. Bu durum coğrafi sembollerin çocukların zihninde daha da pekişmesini sağlamaktadır. Hem görsel hem de yazılı unsurların bu şekilde yoğun bir şekilde kullanılması, çocukların bilinçaltına belirli ideolojik mesajların yerleştirilmesine yönelik stratejik bir yaklaşımı yansıttığı gözlemlenmektedir.

5. Birinci Sınıf Ana Dili Kitabında Kahraman Komutanlar Figürü

Birinci sınıf öğrencilerine yönelik hazırlanan bu "Ana Dili" kitabı, sözde soykırım konusunu işlemekte ve ardından Osmanlı İmparatorluğu'nda tedhiş faaliyetleri yürütmüş üç komutanın

resimlerine yer vermektedir. Bu şekilde Türk düşmanlığı daha küçük yaşlardaki öğrencilere aşılacaktır. *Tsitsernakaberd* “Soykırım Anıtı” metninde çocuklar Soykırım Anıtı’na çiçek götürmektedirler. Soykırım Anıtı, Ermenistan’ın bağımsızlık kazandıktan dört yıl sonra Erivan’da sözde soykırımdaki ırkdaşlarını anmak için inşa ettikleri yapıdır ve inşa edilen tepeye de *Tsitsernakaberd* adını vermişlerdir. Kitapta, bu komutanların resimleriyle birlikte iki soru verilmiş ve komutanların sözlerine de yer verilmiştir. Görseller, metinler ve çeviriler şu şekildedir:

Kaynak: (Sargisyan, 2022, s.38).

Միտի՛ր փոքրիկ բարեկամ, այս հուշարձանին նայելիս մենք հիշում ենք մեր անմեղ զոհերին: Հիշում ենք, որ Հայրենիքը պաշտպանելու համար պետք է ունենալ հզոր բանակ: Իսկ հզոր բանակ ունենալու համար պետք են խելացի, համարձակ ու հայրենասեր զինվորներ: Հիշի՛ր: Ժամանակակից հզոր զենքերով հայրենիքը պաշտպանելու համար պետք է առաջին հերթին լավ սովորել: (Sargisyan, 2022, s. 38).

Sevgili Küçük Dostum! Bu anıta baktığımızda masum kurbanlarımızı hatırlıyoruz. Vatanı korumak için güçlü bir orduya sahip olmamız gerektiğini hatırlıyoruz. Güçlü bir orduya sahip olmak için zeki, cesur ve vatansever askerler gerekir. Unutma! Modern güçlü silahlarla vatanı korumak için öncelikle iyi çalışmak ve öğrenmek gerekir.

Bu metnin hemen ardından “Alfabe” kitabında tanıttığı Sbaret Dro, Garagin Njdeh ve Zarovar Andranik’in kahramanlıklarına yönelik atıfta bulunulmuş ve aşağıdaki görsel verilmiştir. Ayrıca, iki soruyla bu komutanların akılda yer alacak şekilde müfredatta verildiği görülmektedir.

Սովորի՛ր երկու իմաստուն միտք

«Այբբենարանում» դու տեսել ես Սպարապետ Դրոյի, Ջորավար Անդրանիկի և Գարեգին Նժդեհի նկարները:

Հայերս շատ հերոսներ, մեծ զորավարներ ու զինվորներ ենք ունեցել:

Հիշենք Գարեգին Նժդեհին և նրա իմաստուն խոսքերից երկուսը.

- * *Մեր ցավերը մոռանալու մի միջոց կա՝ մտածել ուրիշների ցավերի մասին:*
- * *Ուզո՞ւմ ես փրկվել եղի՛ր ուժեղ:*

Kaynak: (Sargısyan, 2022, s. 38).

Görseldeki metnin çevirisi aynen şu şekildedir:

Alfabe kitabında Sbarabet Dro, General Andranik ve Garegin Njdeh'in resimlerini gördün. Biz Ermeniler birçok kahraman, büyük komutan ve asker yetiştirdik. Garegin Njdeh'i ve onun bilge sözlerinden ikisini hatırlayalım:

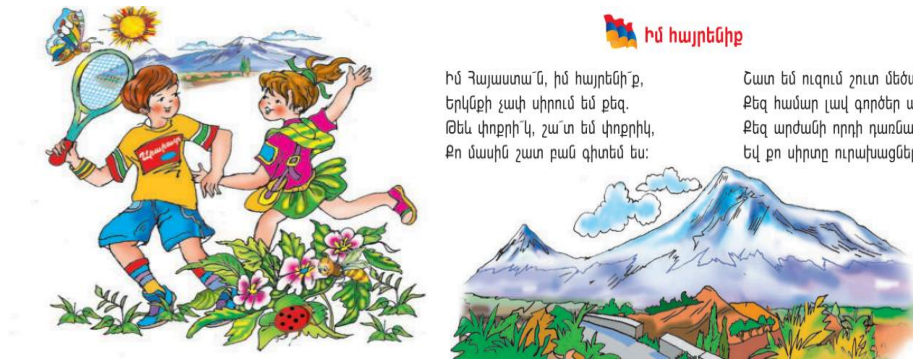
- *Acılarımızı unutmanın bir yolu var: başkalarının acılarını düşünmek.*
- *Kurtulmak mı istiyorsun? Güçlü ol.*

Neden iyi çalışmalıyız?

Vatanı nasıl korumalıyız?

Birinci sınıf öğrencilerine yönelik hazırlanan bu “Ana Dili” kitabı sözde soykırım konusunu işlemekte ve ardından Osmanlı Devleti'nde tedhiş faaliyetleri yürütmüş üç komutanın isimlerini vermektedir. Bu durum dikkate değerdir zira metinde Türk düşmanlığı yapılırken durumu pekiştirmek için sonrasında komutanların isimleri zikredilmektedir. Bu materyalde verilmek istenen mesaj nedir? Türkler, Ermenilere soykırım yaptı kahramanlar ise güçlü bir şekilde savaştı mı? Metin çok ince ve ideolojik bir şekilde hazırlanmış görünmektedir ve verilmek istenen mesaj ise bu ve buna benzer iddialardır. Görüldüğü üzere Türk düşmanlığı daha küçük yaşlardaki öğrencilere müfredat yoluyla aşılanmaktadır. Bu tür eğitim materyallerinin hazırlanması ve kullanılması, öğrencilerin tarihî olayları objektif bir şekilde anlamalarını zorlaştırmakta ve düşmanlık duygularının yayılmasına katkıda bulunmaktadır. Eğitimde tarafsızlık ilkesinin göz ardı edilmesi, gelecek nesillerin barış içinde bir arada yaşama kültürünü benimsemelerini engelleyebilir. Ayrıca hâlihazırda iki Türk Devleti ile komşu olan Ermenistan müfredatta bir değişiklik yapmaz ise gelecekte bölgesel barış sağlanmayacaktır.

5. 1. Birinci Sınıf Ana Dili Kitabında Ağrı Dağı Figürü

Kaynak: (Kyrkçyan & Der- Grigoryan, 2022, s. 51&60).

Bu “Ana Dili” kitabında Ağrı Dağı ile ilgili görsel unsurlar, “Alfabe” kitabına nazaran daha azdır fakat bu kitapta Ağrı Dağı, Ermenistan'ın bir parçası gibi işlenmektedir. İlk görsel bir doğa

metninin yanında verilmiştir. Ayrıca erkek çocuğunun üzerindeki kıyafetinde "Ararat" yazmaktadır. Görüldüğü üzere Ermenistan ince ince düşünüp bu figürü müfredata yerleştirmiştir. İkinci görselde ise bir şiirin hemen altında Ağrı Dağı görseli verilmiştir. Şiirin adı ise "Benim Anavatanım". Bu metne binaen görüldüğü üzere Ağrı Dağı, Ermenistan'ın toprağı gibi müfredatta işlenmektedir. Farklı bir sayfadaki görsel, metin ve çevirisi şu şekildedir:

Kaynak: (Sargısyan, 2022, s. 42).

ՀԱՅԸ

Միսին նստած մի Հ տառ, Բսկ Մասիսին՝ մի Յ տառ՝ Խորհուժ էին անդադար՝ Բնչսկս դառնան մի լալ բառ: Բայց ինչսկս էլ կանգնեցին, Բառ չստացվեց, տխրեցին: — Ա՛,— ծոր տվեց Հ տառը,— Իջնենք մտնիկ անտառը, Թող խորհուրդ տու Ա տառը: Յ-ն աջ կողմից մտնեցաւ, Հ-ն ձախ կողմից մտնեցաւ, ՈՒ երբ հասան Ա տառին, ՀԱՅ-ը ծնվեց այդ պահին: (Sargısyan, 2022, s.42).

ERMENİ

Küçük Ağrı Dağı bir H harfi olarak oturuyordu, Büyük Ağrı Dağı ise bir Y harfi olarak; sürekli düşünüyorlardı. Nasıl iyi bir kelime olabiliriz? Ama nasıl dururlarsa dursunlar, bir kelime oluşturmamaları ve üzülüyorlardı. "Aah," dedi H harfi, Yakındaki ormana gidelim, A harfinden tavsiye alalım. Y sağdan yaklaştı, H soldan yaklaştı ve A harfine ulaştıklarında, O anda ERMENİ (Hay) doğdu.

Bu metinde ise kendilerine "Hay" diyen Ermenilerin, Büyük Ağrı Dağı ve Küçük Ağrı Dağı üzerinden "Hay" kelimesinin ortaya çıktığını iddia etmektedir. Metinden ziyade, metnin alt kısmında verilen öğretiler dikkat çekmektedir. Bu metinle bağdaştırılarak âdetâ bir sosyal mühendislik sergilenmektedir. Verilen tekerleme ve çevirisi şu şekildedir:

Մեծ Մասիսը փոքր չէ Փոքր Մասիսից, Փոքր Մասիսը փոքր է Մեծ Մասիսից:

Büyük Masis, Küçük Masis'ten küçük değildir; Küçük Masis, Büyük Masis'ten küçüktür. (Sargısyan,2022, s. 42).

Yine aynı sayfada verilen bir öğreti ve çevirisi şu şekildedir:

Կարդա՛ւ և տխրի՛ր

Գիտե՛ս, թե ինչու Հ-ն ու Յ-ն չկար լարն- դասան երկուսով բառ կազմել: Չէ՞ որ երկու տառանի բառեր շատ կան: Օրինակ՝ ես, դու, նա, իմ, քո, ձի և այլն: Հիշի՛ր. առանց ձայնավորի ոչ մի բառ չի կարող լինել: (Sargısyan,2022, s.42).

Oku ve Öğren

Biliyor musun, neden H ve Y yalnızca bir kelime oluşturamadı? Çünkü iki harfli pek çok kelime vardır: Örneğin, ben, sen, o, benim, senin, at ve benzeri. Unutma, sesli harf olmadan hiçbir kelime olamaz.

Bu metinler incelendiğinde Ağrı Dağı'nın hem öğretiler hem de tekerlemeler aracılığıyla birinci sınıf öğrencilerinin zihinlerine yerleştirildiği açıkça görülmektedir. Küçük Ağrı Dağı'nın başındaki H harfi ve Büyük Ağrı Dağı'nın başındaki Y harfi ile bu iki dağın tamamına "Ararat" diyen Ermenilerin, iki dağın arasına A harfini ekleyerek "Hay" yani Ermeni milletinin ortaya çıkmasını anlatan bir masal bulunmaktadır. Kendilerinin "Sis" ve "Masis" dedikleri Küçük ve Büyük Ağrı Dağlarının bütününe "Ararat" demeleri ve verdikleri sesli harf örneğinde A harfine dikkat çekmeleri bu sembolün önemini vurgulamaktadır.

6. Dördüncü Sınıf Ana Dili Kitabında Kahraman Komutanlar Figürü

Kaynak: (Torosyan, 2022, s. 11).

Görselde şair Hovannes Tumanyan ile Armenegyan Çetesi liderlerinden Zarovar Andranik sohbet etmektedir. Görselin hemen yan kısmında *Daha Fazlasını Öğrenmek İster Misin?* Adlı bir metin bulunmaktadır. Metin ve çevirisi şu şekildedir:

Ավանդության հանսձայն՝ 1919 թվականին Թումանյանի տանը նշում էին նրա ծննդյան 50-ամյակը: Հրավիրվածների մեջ էր նաև Չորսուխր Անդրանիկը: Թումանյանն իր բաժակաճառի մեջ ասում է. «Երեսուն տարի ասած մի հայ ժողովուրդ էր, մի Խրիսյան Հայրիկ: Անգամ երեսուն տարի, հիմի էլ մի հայ ժողովուրդ է, մի Անդրանիկ...»: Անդրանիկը նստած տեղից վրա է բերում. «Կանգնի էլի մի երեսուն տարի, ո՛չ Խրիսյան կիկի, ո՛չ Անդրանիկ, կմնա... «Ծունն ու կստուն»»: (Torosyan, 2022, s. 11).

Efsaneye göre, 1919 yılında Tumanyan'ın evinde onun 50. doğum günü kutlanıyordu. Davetliler arasında General Andranik de vardı. Tumanyan, konuşmasında şöyle dedi: "Otuz yıl önce bir Ermeni halkı vardı, bir Krimyan baba vardı. Otuz yıl geçti, şimdi de bir Ermeni halkı var, bir Andranik..." Andranik, oturduğu yerden, "Bir otuz yıl daha geçecek ne Krimyan olacak ne de Andranik, geriye sadece... 'Köpek ve Kedi' kalacak" dedi."

Soykırım Anıtı metninden sonra en dikkat çekici metinlerden biri olan bu metinde, açıkça Türk düşmanlığı yapıldığı görülmektedir. Şair Tumanyan, konuşmasında dinî lider Krimyan'a atıfta bulunmuştur. Tumanyan'ın konuşmasında Krimyan'ın yer alması, onun Ermeni halkı üzerindeki etkisini ve liderlik rolünü vurgulamaktadır. Krimyan, Osmanlı tebaasını örgütleyen ve Rusya'nın desteği ile bunu açıkça yapan, ardından siyasi bir erk gibi davranarak devlet kurma hususunda

Avrupa devletleri ile iletişime geçen bir şahsiyettir. Bu metinde, Şair Tumanyan dinî lider Krimyan'ı ön plana çıkarırken, General Andranik'in "Bir otuz yıl daha geçecek ne Krimyan olacak ne de Andranik, geriye sadece... 'Köpek ve Kedi' kalacak" ifadesi oldukça ilginçtir. Andranik'in bu ifadesi hem Krimyan'ın hem de kendisinin tarihî rollerinin geçici olduğunu ancak onların yerine geçecek yeni nesillerin düşmanlık ve mücadelenin devam edeceğini ima etmektedir. Bu ifade Krimyan ve Andranik'in Osmanlı İmparatorluğu'na karşı olan tedhiş faaliyetlerini vurgulamakta ve bu mücadeleyi gelecekte de devam ettirecek bir zihniyetin varlığını işaret etmektedir. Kedi ve köpek ifadesinin kullanılması bu düşmanlığın bitmeyeceğini dile getirirken aynı zamanda bu düşmanlığın gelecek nesillere de aktarılacağına dair ideolojik bir mesaj taşımaktadır. Öğrencilerin ve genç nesillerin bu şekilde davranması istenmekte ve bu düşmanlığın bir tür miras olarak devam etmesi teşvik edilmektedir.

6.1. Dördüncü Sınıf Ana Dili Kitabında Ağrı Dağı Figürü

Bu materyalde hem milliyetçi hem de ideolojik içeriler oldukça yoğun olup Ağrı Dağı figürünün neden müfredatta bu kadar yoğun bir şekilde verildiğinin amacını da gözler önüne sermektedir.

Kaynak: (Torosyan, 2022, s. 62).

Askerden dönen baba ile oğul arasındaki diyalogun anlatıldığı bu metinde, karakterlerin Ağrı Dağı'nın karşısında oturduğu görülmektedir. Bu metin milli duygularla dolu olup aynı zamanda ideolojik mesajlar da içermektedir. Metindeki bir cümle aynen şu şekildedir:

Her şey, her şey, görünen ve görünmeyen, vatandır;

Metinden anlaşıldığı üzere görünen vatan dedikleri Ağrı Dağı'dır. Görünmeyen vatan olarak kastettikleri ise tamamen okuyan öğrencilerin hayal dünyasına bırakılmış durumdadır. Savaştan bahsedilen metinde ayrıca çocuk şöyle demektedir:

"Acaba bir daha ne zaman böyle uyudu? Çocukken. Savaşa gitmeden önce."

Bu metin incelendiğinde, Ağrı Dağı ve "Görünen Vatan" kavramlarının yanı sıra, çocuğun babasının en son ne zaman uyuduğunu düşünmesi ve babasının en son çocukken rahat olduğunu düşünmesi dikkat çekicidir. On veya on bir yaşlarındaki bir çocuğun bu şekilde düşünmesi

oldukça enteresan görünmektedir. Anlaşılan o ki bu tür metinlerle çocukların bu şekilde düşünmesi istenmekte ve müfredat aracılığıyla çocukların zihinlerine yerleştirilmektedir. Başka bir sayfada bulunan bir şiir ve bir görsel ile öğrencilere sunulan içerik âdeta bir sosyal mühendisliğin neticesinde ortaya çıkmış gibi durmaktadır. Görsel, şiir ve çevirisi ise şu şekildedir:

Kaynak: (Sargısyan, 2022, s. 76).

Ա՛խ, այս Մասիսը...

Որից փսիկում են սրտերը բոլոր, Երբ ինքը... քար է:

Որ ջերմացնում է սրտերը մոլոր, Երբ ինքը սառն է:

Որ աշխարհներից հեռավոր-հեռու, Բոլոր հայերին այստեղ է բերում, Երբ ինքն... այստեղ չէ:

Միաբանության քարոզ է կարողում Աշխարհում ցրված հայերին աևտուն, Երբ որ... կհաված է:

Որ մեծ սիրո պես Ո՛չ հեռանում է, Ո՛չ էլ գալիս է...

Ա՛խ, այս Մասիսը:(Sargısyan,2022, s. 76).

Ah, bu Büyük Ağrı Dağı...

Tüm kalpleri yumuşatan, Kendisi... taş iken:

Tüm kalpleri ısıtan, Kendisi soğuk iken:

Dünyalardan uzak, uzak, Tüm Ermenileri buraya getiren, Kendisi burada değil iken:

Birlik vaazı veren Dünya üzerinde evsiz kalan Ermenilere, Kendisi ikiye bölünmüşken:

Büyük bir aşk gibi Ne uzaklaşır Ne de yaklaşır...

Ah, bu Büyük Ağrı Dağı!

Bu şiir bizzat Büyük Ağrı Dağı üzerine yazılmış olup, şairin tüm Ermenileri bir arada tutan Ağrı Dağı'na büyük bir özlemle seslendiğini vurgulamaktadır. Şair Ağrı Dağı'ndan büyük bir aşkla bahsederken, aynı zamanda bu dağın Ermenistan sınırları içerisinde bulunmadığından yakınmaktadır. Bu metin, çocuklarda Ağrı Dağı'nın Ermenistan'ın bir parçası olma ihtimalini körüklemekte ve bu duygunun uyandırılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Bu materyal, “Alfabe” kitabından sonra en çok Ağrı Dağı'na hem görsel hem de metin olarak yer veren materyaldir.

Sonuç

Her devletin millî eğitim vermesi elbette ki bir zorunluluktur ancak Ermenistan müfredatında incelenen üç kitap, millî eğitimden çok daha fazlasını içermektedir. Eğitimin temel amacı, bireyleri tarafsız bir biçimde bilgilendirmek ve onların düşünsel gelişimini desteklemektir. Fakat Ermenistan'da, Ağrı Dağı gibi sembolik unsurların birinci sınıftan itibaren yoğun şekilde işlenmesi ve bu unsurların ideolojik bir bağlamda sunulması, durumun ciddiyetini gözler önüne sermektedir. Özellikle, tarihî ve dinî bir öneme sahip Ağrı Dağı'nın, sadece bir coğrafi unsur olarak değil, aynı zamanda Ermenistan sınırları içerisinde bir kimlik unsuru olarak gösterilmesi, ideolojik bir eğitim yaklaşımını ortaya koymaktadır. Müfredatta bulunan diğer unsurlar, Türk tarihine karşı duyulan düşmanlığın çocuk yaşlardaki bireyler üzerinde bir manipülasyon aracı olarak kullanıldığını göstermektedir. Zrovar Andranik, Garagin Njdeh ve Sbarabed Dro gibi figürlerin, "kahraman" olarak tanıtılması ve bu isimlerin geçmişteki çatışmalarla ilişkilendirilmesi gelecekte ulusal bilincin komşularla ilişkiler bağlamında olumsuz bir biçimde şekillendirilmesi neden olacaktır. Ayrıca, birinci sınıf “Ana Dili” kitabındaki kedi ve köpek benzetmesi açıkça Türk düşmanlığı besleyen bir öğretiyi yansıtmaktadır. Ermenistan'da doğup büyüyen bir bireyin Türkleri sevmesi, bu şartlar altında neredeyse imkânsız hâle gelmektedir. Tarihte bir arada yaşamış bu iki milletin gerekli barış ve anlayış ortamını inşa edebilmesi için Ermenistan'ın tarafsız bir eğitim müfredatı oluşturması kaçınılmaz bir gereklilik olarak ön plana çıkmaktadır. Eğitim sistemleri, bireylerin dünya görüşlerini şekillendiren önemli bir araçtır. Bu nedenle, ideolojik yanların eğitim içeriklerinden çıkarılması ve tarafsız bir müfredatın oluşturulması hem Ermenistan hem de bölgedeki diğer ülkeler için hayati önem taşımaktadır. Eğitimde sağlanacak bu tarafsızlık, barışın ve karşılıklı anlayışın inşasında önemli bir adım olacaktır.

Kaynakça

- Atnur, İ. E. (2019). *Tehcirin Ardından Meseleler-Uygulamalar*. Ankara: Hitabevi Yayınları.
- Bournoutian, G. A. (2016). *Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*. İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Çakıllıkoyak, H. (2005). *Diaspora'da Ermeni Kimliği Paris ve Halep Örneği*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

- Çelebyan, A. (2003). *Andranik Paşa*. İstanbul: Peri Yayınları.
- Çiçek K. (2005). *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Gürün, K. (1983). *Ermeni Dosyası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kantarıcı, Ş. (2011). *Tarih ve Uluslararası İlişkiler Boyutuyla Ermeni Dosyası*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Karabekir, K. (2005). *Ermeni Dosyası*. (Yayına Haz. Özrengin, F.) İstanbul: Emre Yayınları.
- Karacakaya, R. (2001). *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*. İstanbul: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.
- Kaçaznuni, O. (2008). *Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok 1923 Parti Konferansı'na Rapor* (Çev. Acaloğlu, A.). İstanbul: Analiz Basım Yayın.
- Kyurkçyan, A. & Der- Grigoryan, L. (2022). *Mayreni 1 Bölüm 2 (Anadili)*. Yerevan: Edit Brind Yayınları.
- Kyurkçyan, A. & Der- Grigoryan, L. (2020). *Aybıbenaran (Alfabe)*. Yerevan: Edit Brind Yayınları.
- Lewy, G. (2011). 1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu? Çarpıtılan-Değiştirilen Tarih. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Mehdiyev, G. (2021). *Ermeni Faşizmi Tarihi Belgelerle*. Bakü: Mücrü Yayınları.
- Movsisyan, A. (2017). *Ermenistan Tarihi*. Yerevan: Yerevan Devlet Üniversitesi Yayınları.
- Mustafayev, B. (2012). Nahçıvan Olayları ve General Andranik Ozanyan'ın Nahçıvan Katliamı. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (47), 227-301.
- Parin, F. (2010). *Dedelerimizin Ağzından Ermeni Zulmü*. İstanbul: Şamil Yayınevi.
- Perinçek, M. (2007). *100 Belgede Ermeni Meselesi*. İstanbul: Doğan Kitap Yayınları.
- Sargısyan, V. A. (2022). *Aybıbenaran*. Yerevan: Manmar Yayınları.
- Sargısyan, V. A. (2022). *Mayreni 1 Bölüm 1 (Anadili)*. Yerevan: Manmar Yayınları.
- Sarıgüven, M. (2017). Ermenilerin Tarihi Olaylara Yaklaşımındaki Nesnellğin Sorgulanması: Kahraman Andranik Ozanyan Örneği. *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E -Dergisi*, 4(2), 72-82.
- Sertçelik, S. (2015). Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914 Ankara: SRT Yayınları.
- Shaw, J.S. Çev. Dinlenç, Ş. (2021). *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu - Ermeniler*- Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Şimşir, B. N. (2007). *Ermeni Meselesi 1774-2005*. Ankara: Bilgi Yayınevi
- Torosyan, K.vd. (2022). *Mayreni 4 Bölüm 1 (Anadili)*. Yerevan: Manbar Yayınları.
- Torosyan, K. vd. (2022). *Mayreni 4 Bölüm 2 (Anadili)*. Yerevan: Manbar Yayınları.
- Uras, E. (1976). Tarihte *Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. İstanbul: Belge Yayınları.

İstihbaratta Diplomatik Misyonların Rolü: Ebilov Vakası*

Türkan NECEFOĞLU**

Özet: Diplomasi, iki ülke ilişkilerinin kurulması ve sürekliliği için yürünebilecek en sağlam yoldur. Diplomatik misyon ve ev sahibi ülke arasında karşılıklı tanınan haklar oldukça önemlidir. Ancak herkes tarafından bilinen ve üzerinde fazla konuşulmayan bir mevzu vardır. Bu da, diplomatların zaman zaman sahip olduğu dokunulmazlığı kullanarak, sınırlarını aşmasıdır. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin (TBMM) açılmasından beş gün sonra, Bolşevik Rusyası'nın işgali ile Azerbaycan'daki millî hükümet düştü ve Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (AzSSC) ilan edildi. AzSSC'nin kuruluşu itibarıyla, yöneticiler bütün emirleri Moskova'dan almaktaydı. Diplomasi ve istihbarat birimleri tümüyle Moskova'nın kontrolü altındaydı. 1917 Ekim Devrimi sonrasında Rusya Bolşevikleri, diğer devletlerce tanınmak ve o ülkelerde diplomatik misyonlar vasıtasıyla ilişkileri geliştirmek için çalışıyordu. Diğer devletler tarafından tanınma isteğiyle Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ve Rusya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti (RSFSC) vakit kaybetmeden birbirlerini tanıdılar ve diplomatik misyonlarını oluşturmaya başladılar. Moskova'nın onayı ile AzSSC'nin temsilcisi İbrahim Ebilov*** Ankara'ya geldi ve diplomatik misyonun kuruluş çalışmalarına başladı. Ebilov, Ankara'ya gelir gelmez ticari ilişkilerin kurulması adına 'Ticaret Şubesi'ni kurdu. Büyükelçiliğe bağlı bu birimin çalışanları, ticaret adı altında ilişkiler kurarak istihbarat bilgisi toplamaktaydılar. Bu makalede Ebilov'un üstleri ile olan yazışmaları kaynak olarak kullanıldı. Bu mektuplardan anlaşıldığı üzere, Ebilov üstlerinden belirli alanlarda bilgi toplaması için emirler almaktaydı. Siyasi, askerî, ekonomik, toplumsal meselelerden istihbarat toplamasının yanı sıra Rusya ve Azerbaycan'dan kaçan karşı devrimciler hakkında da bilgi toplamaktaydı. Özellikle Kars'taki Konsolosu İslam Hacıbeyli'ye mektupla verdiği talimatlardan, bölgedeki askerî birlikler ve karşı devrimciler hakkında bilgiler toplamasını istediğini görebiliriz. Ebilov'un yazışmaları bu çalışmada incelenirken; Ebilov'un Ankara'da bulunduğu süredeki çalışmaları ve Atatürk'e yaklaşımları 'dostluk' diye tanımlanmadan, realist bir bakış açısıyla bir diplomatın davranması gerektiği gibi dostane davranarak ülkesi için istihbarat toplama çalışmaları olarak ele alındı.

Anahtar Kelimeler: Diplomasi, İstihbarat, TBMM, Azerbaycan SSC, İbrahim Ebilov.

The Role of Diplomatic Missions in Intelligence: The Case of Ebilov

Abstract: Diplomacy is the most reliable path for establishing and maintaining relations between two countries. The mutual rights recognized between a diplomatic mission and the host country are of great significance. However, there is a well-known yet less-discussed issue: diplomats occasionally exceed their limits by leveraging their immunity. Five days after the opening of the Grand National Assembly of Turkey (GNAT), the national government in Azerbaijan fell due to the Bolshevik occupation, and the Azerbaijan Soviet Socialist Republic (AzSSR) was declared. From its inception, the ASSR's administration received all orders from Moscow.

* Bu çalışma yazarın Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Türkiye'deki Diplomatik Misyonu ve İstihbarat Faaliyetleri (1920-1922) adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Öğr. Gör., Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu, turkancefoglou@outlook.com / <https://orcid.org/0000-0002-7256-3705>

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 17-11-2024

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 17-02-2025

Araştırma Makalesi / Research Article

DOI: <https://doi.org/10.59305/ijvuts.1586881>

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Necefoğlu, T. (2025). İstihbaratta Diplomatik Misyonların Rolü: Ebilov Vakası. Uluslararası İdil-Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi, 7(1), 99-110, <https://doi.org/10.59305/ijvuts.1586881>.

*** Bazı belgelerde, Rus yazım dili sebebiyle kendisinden İbrahim Abilov diye bahsedilmektedir. Azerbaycan'daki soyismi olan Ebilov'un tam karşığı olduğu için Türkiye'de Ebilov olarak kullanılması daha uygundur.

And, both diplomacy and intelligence units were entirely under Moscow's control. Following the October Revolution of 1917, the Bolsheviks in Russia sought recognition by other states and worked to develop relations through diplomatic missions. With the desire to be recognized by other states, the Government of the Grand National Assembly of Turkey and the Russian Socialist Federative Soviet Republic (RSFSR) immediately recognized each other and began to establish diplomatic missions. With Moscow's approval, Ibrahim Abilov, the representative of the Azerbaijan SSR, arrived in Ankara and initiated efforts to establish the diplomatic mission. Upon his arrival in Ankara, Abilov established a "Trade Office" to foster commercial relations. Employees of this unit, which was attached to the embassy, engaged in intelligence gatherings under the guise of trade relations. This paper uses Abilov's correspondence with his superiors as a primary source. These letters reveal that Abilov received orders to gather information in specific areas. He collected intelligence not only on political, military, economic, and social issues but also on counterrevolutionaries fleeing Russia and Azerbaijan. Particularly notable are Abilov's instructions to the Consul in Kars, İslam Hacıbeyli, as seen in his letters. These directives emphasized gathering information about military units and counterrevolutionaries in the region. While examining Abilov's correspondence in this study; Abilov's work during his stay in Ankara and his approaches to Atatürk were not defined as 'friendship', but as efforts to gather intelligence for his country by acting in a friendly manner as a diplomat should act from a realist point of view.

Keywords: Diplomasy, Intelligence, GNAT, Azerbaijan SSR, Ibrahim Abilov.

Giriş

Modern devletlerin kurulmasıyla birlikte, dış temsilciliklerin önemi artmıştır. Misyonlar, misafiri olduğu ülkelerde sadece ülkeler arasında ilişkileri yürütmekle yetinmezler. Ev sahibi ülkenin toplumsal hareketlerine, ekonomik durumlarına, siyasi manevralarına dair ulaşabildiği her türlü bilgiyi merkezlerine bildirmekle yükümlüdürler. Tabii teknolojinin bu kadar geliştiği günümüzde bu tür bilgilere erişmek nispeten daha kolay. Lakin uluslararası ilişkilerin ilk yıllarında bu bilgilerin toplanmasında, ayıklanmasında ve analiz edilmesinde dış temsilciliklerin rolü daha büyüktü. Bu bağlamda dış temsilciliklerin istihbarattaki rolü; 1920-22 Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Ankara'daki temsilcisi İbrahim Ebilov'un üstlerine ve astlarına gönderdiği mektuplar kapsamında incelenecektir. Sadece Ebilov'un değil, aynı zamanda Bakü'deki Dış İlişkiler Halk Komiseri (Dışişleri Bakanı) M. D. Hüseyinov'un ve Kars Konsolosu İslam Hacıbeyli'nin mektuplarına da yer verilmiştir. Ebilov'un raporları; misyonun istihbarat çalışmaları, Ticaret Şubesi, siyasi istihbarat raporları, ekonomik istihbarat raporları, askerî istihbarat raporları ve anti-Sovyet unsurlara karşı istihbarat başlıkları altında analiz edildi.

1. Diplomasi ve İstihbarat Kavramları

Beşeriyet tarihinin ilk insan grupları, aralarındaki çatışmaların sonlandırılması için ulakları kullanırlardı. Bu haberciler, diğerlerinden ayrılmasını sağlayan birtakım ayrıcalıklara sahip oldukları için dokunulmaz olarak kabul edilirdi. Diplomasi kavramı ne kadar modern devletlerin ortaya çıkması ile bilimsel olarak çalışılmaya başlandıysa da kökleri ilk uygarlıklara uzanmaktadır (Clark, 1973, s. 4). Diplomasi bilimi aynı zamanda bir sanattır. Bilgiyi doğru analiz etmek kadar doğru yerde kullanmak da önemlidir. Doğru zamanda doğru notaya basmak sanatçının işidir, böylelikle sanat eseri ortaya çıkar. Diplomaside de yanlış zamanda yanlış yerde atılan bir adımla harmoni bozular. Diplomasi bir başka yönüyle cerrahlık gibidir. Farklı uzmanlık alanları ile iş birliği gerektirir (Попов, 2003, s. 16).

15. yüzyılda, henüz uluslararası ilişkilerin gelişmediği bir dönemde, diplomasi bir kavram olarak ortaya çıkmıştır. Politika yolu belirlerken, diplomasi o yolda nasıl doğru yürüneceğini gösteren bir yöntem olarak dış politikanın bir kolu olarak görülürdü. Diplomasinin türlerini şu şekilde sıralayabiliriz: Geçici Diplomasi (Ad Hoc), Kapalı Diplomasi, Açık Diplomasi, Zorlayıcı Diplomasi, İkili Diplomasi, Çok Taraflı Diplomasi, Arabuluculuk Diplomasisi, Konferans (Zirve) Diplomasisi ve Kamu Diplomasisi (Waters, 2012).

İstihbarat sözlük anlamında ilk olarak ‘bilgi, haber, duyum’ (TDK Türkçe Sözlük, “İstihbarat,” Erişim Tarihi, 24 Mart 2019, [https://sozluk.gov.tr/?kelime=istihbarat.](https://sozluk.gov.tr/?kelime=istihbarat)) anlamına gelse de, kavramsal olarak Hermen’e göre ‘bilgi elde etme’ olarak tanımlanır (Herman, 1998). Özdağ’ın tanımında ise istihbarat, bir ülkenin rakipleri ile mücadelesinde hayatta kalmasını sağlayacak hatta üstün konuma gelmesine yardım edecek bilgilerin derlenmesidir (Özdağ, 2008, s. 29). Tüm bu bilgi toplamanın dışında istihbaratın yarattığı ‘operasyonel’ bir algısı vardır. Elde edilen bilgilerle diğer devletlerin politik, ekonomik, sosyolojik durumlarına veya manevralarına müdahale etmek bu kavramın operasyonel yönüdür.

Rus dilinin en önemli sözlüklerinden olan Ojegov’un sözlüğünde istihbarat; ‘1. Bir şeyin özellikle araştırılması, 2. Askerin düşmana ya da işgal ettiği yere ait bilgileri edinme çalışmaları, 3. Bu eylemleri gerçekleştiren askeri birim/birlik, 4. Yabancı ülkelerin ekonomik, politik ve askeri potansiyellerinin araştırılmasından sorumlu örgüt.’ olarak tanımlar (Ожегов, 1987, s. 556-557). Bu bağlamda, Rusların istihbarata askerî operasyon gözü ile baktıkları anlamını çıkarabiliriz. İstihbaratın çeşitlerine gelecek olursak; siyasi istihbarat, ekonomik istihbarat, askerî istihbarat stratejik istihbarat, operasyonel istihbarat, sosyolojik istihbarat, açık kaynak istihbaratı, sinyal istihbaratı diye sıralayabiliriz (Scheffler ve Dietrich, 2023).

Yüzyıllar boyunca hatta kalıcı temsilciliklerden de önce, istihbarat ve diplomasi birbiriyle özdeşleşmiştir. İki kamu hizmetinin de amacı ülkesinin çıkarını korumaktır. Ulak ve elçi aradaki ilişkiyi sürdürmekle sorumluyken, görev sınırlarını aşarak edinebildiği her türlü bilgiye ulaşmaya çalışmıştır. İstihbarat ve diplomasinin birbirinden ayrılması, bilgiye yaklaşım şeklinin zamanla değişmesiyle gerçekleşti. İstihbarat bilgiyi toplamaya odaklanırken, diplomasi bilgiyi yorumlamaya yöneldi. 1961 Viyana Sözleşmesi ile diplomatın görevlendirildiği ülkedeki bilgiye erişimi açık kaynaklar ile sınırlandırıldı (Попов, 2003, s. 130-131). Diplomatlar ev sahibi ülkenin iç hukukuna uymakla yükümlüdürler. Siyasal hareketleri desteklemek, gizli bilgilere ulaşmak, rejim tehdit eden unsurları desteklemek gibi iç işlerine müdahale sayılacak her türlü davranış yasaktır (Reçber, 2011, s. 37). Ancak yine de diplomatik misyonlar, dokunulmazlıklarının sağladığı avantajları kullanarak sınırlarını zorladılar. İstihbaratçılar,

diplomatların gözlem yaparak elde edemeyecekleri bilgileri kaynağından alabilmek için yasaların dışına çıkmaktan çekinmezler (Винокуров, 2014, s. 30).

Uluslararası ilişkilerde hatalar devletler arasında problemlerin büyümesine sebep olabilir. Doğru dış politikaların oluşturulabilmesi için bilgilerin toplanıp analiz edilmesinin yanı sıra doğru diplomatik adımların atılması da önemlidir. Elde edilen bilgiler doğrultusunda güç dengesini kendi lehine çevirmek ve kendi politikasını dayatmak ülkeyi güçlü kılar. Bu sebeple, istihbarat ve diplomasi uyumlu çalışması, ülkelerin varlığı için önemlidir (Винокуров, 2014, s. 89-90). İstihbarat çarkı; bilginin elde edilmesi, analiz edilmesi, ilgili kuruluşa iletilmesi ve bilgiler doğrultusunda siyaset geliştirilmesi (yol çizilmesi) şeklinde döner (Yılmaz, 2018, s. 117-130). Sovyet Devlet Güvenlik Komitesi (Комитет государственной безопасности [КГБ-КГВ]) ve Sovyet askerî istihbaratı temsilcilerinin yoğun bir oranda Sovyet Sosyalist Cumhuriyet Birliği (Союз Советских Социалистических Республик [СССР-SSCB]) diplomatik misyonları personelinin içinde çalıştığı rapor edilmiştir. Batı ülkelerindeki misyonlarda bu oran yüzde kırkları bulurken, Sovyete komşu ülkelerde bu oran yüzde yetmişleri bulmaktaydı (Hamilton ve Langhorne, 2013, s. 195).

Bu makalede istihbaratın diplomatik bir misyon tarafından toplanma çalışmalarını ve bu bilgilerin analiz edilip hangi amaçlarla kullanılmak istendiğini inceleyeceğiz. Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Ankara'daki büyükelçisi İbrahim Ebilov'un yazışmalarından elde edilen bilgiler istihbarat türlerine göre ayrıştırılarak değerlendirildi.

2. Azerbaycan SSC'nin Türkiye'deki Diplomatik Misyonu ve İbrahim Ebilov.

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin (TBMM) açılmasından beş gün sonra, Bolşevik Rusyası'nın işgali ile Azerbaycan'daki millî hükûmet düştü ve Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (AzSSC) ilan edildi. AzSSC'nin kuruluşu itibarıyla, yöneticiler bütün emirleri Moskova'dan almaktaydı. Diplomasi ve istihbarat birimleri tümüyle Moskova'nın kontrolü altındaydı. 1917 Ekim Devrimi sonrasında Rusya Bolşevikleri, diğer devletlerce tanınmak ve o ülkelerde diplomatik misyonlar vasıtasıyla ilişkileri geliştirmek için çalışıyordu. Diğer devletler tarafından tanınma arzusuna sahip olan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti ile Rusya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti (RSFSC) vakit kaybetmeden birbirlerini tanıdılar ve diplomatik misyonlarını oluşturmaya başladılar. Moskova'nın onayı ile AzSSC'nin temsilcisi İbrahim Ebilov Ankara'ya geldi ve diplomatik misyonun kuruluş çalışmalarına başladı (Qasimov, 1998, s. 23-25).

İbrahim Ebilov, 1881 yılında Nahçıvan'da dünyaya geldi. İlk tahsilini Ordubad Ortaokulu'nda tamamladı. Önce Mahaçkala'da, sonra Bakü'de; petrol madenleri, demiryolu vs. gibi birçok alanda işçi olarak çalıştı. 1905'te Rusya Demokrat İşçi Partisi'ne üye olan Ebilov, illegal yayın

dağıttığı için bir süre hapis yattı, sonrasında 1907'de Mahaçkala'da Hazar Ticaret Donanması denizcilerinin grevini organize etti. 1908'de yerel devrimcilere destek için bir yıllığına İran'a gönderildi. 1912'de Bakü Hayat gazetesini yayınlamaya başladı ve 1913'te tekrar tutuklanarak sürgüne gönderildi. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti yıllarında, meclisteki Himmet Partisi'nin milletvekili oldu. 1920'de Bolşeviklerin Azerbaycan'ı işgalinden sonra Komünist Partisi üyeliğine geçti ve Azerbaycan SSC İçişleri Komiser Yardımcısı olarak atandı. Mayıs 1921'de Komintern'in 3. Kongresi'ne Azerbaycan temsilcisi olarak katıldı. Ağustos 1921'de Azerbaycan SSC'nin Türkiye büyükelçisi olarak atandı. Sonradan Gürcistan SSC ve Ermenistan SSC'nin de Türkiye temsilciliğini üstlendi (Багиров, 1965, s. 81, 82).

Ebilov atandıktan sonra görev yerine 11 Ekim'de gitti ve o dönem Ankara'daki konut sıkıntısı yüzünden görevine başlaması gecikti. 18 Kasım'da Mustafa Kemal Paşa'nın da katıldığı törenle misyon görevine başladı. Ankara'da büyükelçilik açılması kararı verilirken, Kars'ta da bir konsolosluk açılması uygun görüldü. İslam Hacıbeyli Kars Konsolosu olarak atandı ve Eylül 2021'de görevine başladı (Arslan, 2004, s. 178-195).

Ankara'da RSFSC ve Ukrayna SSC'nin de temsilcilikleri faaliyettedirler. Bolşeviklerin Ekim Devrimi sonrası ilk politikası, Sosyalizmi dünyaya yaymaktı ve bunun için çalışmalara komşu devletlerden başladılar. Türkiye'deki Millî Mücadele'yi komünist bir harekete dönüştürmenin fırsatını kollamaya çalışıyorlardı. Moskova, Millî Mücadele'nin en başından itibaren adamlarını Anadolu'ya göndererek Türk toplumunun liderlerini, hareketlerini, ekonomilerini, askerî ve siyasi manevralarını takip etmeye başlamıştı zaten (Yurtsever, 2013, s. 184).

2.1. Azerbaycan SSC'nin İstihbarat Çalışmalarında Ticaret Şubesi'nin Rolü

Sovyet ülkeleri, yabancı ülkelerdeki diplomatik misyonları bünyesinde Ticaret Şubeleri açtılar. Bu ticaret şubelerinin bilinen görevi, ev sahibi ülkelerle ticari ilişkilerin kurulup geliştirilmesine aracı olmaktı. Ancak esas görev, ticari bağlantılar adı altında her bölgeden her kesimden insanla rahat iletişim kurarak bilgi toplamaktı. Normalde sivil kuruluşlar olması gereken bu kurumlar, büyükelçiliğe doğrudan bağlıydılar ve genelde başkanlığını eski bir istihbaratçı yürütüyordu. Bu şubelerin çalışanları Moskova'ya bağlıydılar ancak raporlarını kendi ülkelerindeki üstlerine gönderiyorlardı. Azerbaycan SSC'nin Ticaret Şubesi çalışanları tecrübesizlikleri sebebi ile sık sık deşifre oluyorlardı. Ebilov'un raporlarında sıklıkla dile getirdiği şikâyeti; çalışanların 'esas (bilgi toplama) görevlerini' yerine getirememeleri idi. Yabancı ve yerli basın yayınları gibi açık kaynaklardan bilgi toplayan 'Enformasyon Şubesi'nin yetersiz kalması, Ticaret Şubesinin tecrübesizliği yüzünden Ebilov istediği verimi alamıyordu (Məmmədov, 2003, s. 171; ARİSSA, f. 609, l. 1, d. 94, v. 125-128).

Temsilciliğin Ankara çalışanları; askerî ateşe, üç sekreter, iki daktilocu, kriptocu, üç enformasyon şube elemanı tercümanı, üç ticaret şube elemanı, beş asker, şoför, aşçı, hizmetçi vs. gibi elemanlardan oluşuyordu (Məmmədov, 2003, s.116-117; ARİSSA, f. 276, l. 5. d.1, v.33). İfşa olmaları durumunda, kurye olarak merkeze gönderilerek yerine yenileri talep ediliyordu (Məmmədov, 2003, s. 171; ARİSSA, f. 609, l. 1, d. 94, v. 125-128) .

Azerbaycan SSC Dış İşler Halk komiseri M. D. Hüseyinov'un Ebilov'a 2 Ocak 1922 tarihinde gönderdiği mektupta; personel sayısının azaltılması talep edilerek, başarısız olanların yerine de yenilerinin gönderileceği sözü veriliyordu. Hüseyinov, Ebilov'dan Doğu Anadolu ve Karadeniz'de istihbarat faaliyetlerinin artırılmasını istiyordu. Özellikle karşı devrimcilerin belirlenmesini ve Anadolu'daki durumlar hakkında daha çok bilgi talep ediyordu (Məmmədov, 2003, s. 194-197; ARİSSA, f. 276, l. 5, d. 1, v. 63-68).

Azerbaycan SSC, Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSC) ve Ukrayna SSC sözde bağımsız ülkelerdi ve Ankara'da kendilerine ait temsilcilikleri vardı. Ancak sık sık bir araya gelen büyükelçiler, bilgi alışverişi ve iş birliği yapıyorlardı ve temelde Moskova'ya bağlıydılar. Sovyet Rus Askerî İstihbaratının kurucularından biri olan Semyon Aralov RSFSC'nin Ankara büyükelçisi olmasının yanı sıra RSFSC Ticaret Şubesi'nin başkanlığını da yapmaktaydı. Ankara Hükûmeti'nin petrol ve benzin ihtiyaçlarını RSFSC'nin Ticaret Şubesi temin ediyordu (Məmmədov, 2003, s. 204; ARİSSA, f. 609, l. 1, d. 94, v. 163-171). Bu bağlamda Ankara'daki Sovyet diplomatik misyonlarının Ticaret Şubeleri'nin sadece ticari bağlar kurmakla ilgilenmediklerini, mümkün mertebede istihbarat toplama faaliyetlerine ve Anadolu Hükûmeti'ni Sovyet saflarına çekecek eylemlere başvurduklarını da görüyoruz.

2.2. Misyonun Raporlarında Siyasi İstihbarat Faaliyetleri

Azerbaycan SSC'nin Türkiye'ye ilgisi Ankara'da bir temsilcilikleri olmadığı zamanlara dayanıyordu. Türkiye'deki RSFSC temsilciliği çalışanı olan M. Memmedov'un, Hüseyinov'a 29 Mayıs 1921'de yazdığı mektupta, Büyük Millet Meclisi'ne dair çeşitli bilgilerin Azerbaycan SSC'ye rapor edildiğini görüyoruz. TBMM'deki gruplaşmalardan, kimlerin Batı yanlısı, kimlerin Doğu politikası taraftarı olduklarından bahseden Memmedov, isim isim bu grupların liderlerinden bahsediyordu. Memmedov, meclisteki Anadolu milletvekillerinin, Mustafa Kemal ve ekibini Rumeli'den geldiği için yabancı olarak gördüklerini ve Mustafa Kemal Paşa'nın da bu muhalefetin farkında olduğuna raporunda değiniyordu. Meclisin dağılacağı söylentilerini kontrol amacıyla gelen Sovyet temsilcilerine, Mustafa Kemal'in meclisi güçlü ve kontrolü elinde imajı verdiğinden de bahsediyordu. Memmedov'un, meclisi içindeki dinamikleri iyi gözlemlediğini ve anti-komünist kişilere karşı tedbirli davrandığını raporundan anlıyoruz. Türk Hükûmeti'nin Fransa'dan gelen ekiple görüşmesini öğrenen Memmedov, Mustafa Kemal ve ekibinden, RSFSC

ile ilişkilere zarar verecek kararlar alınmayacağına dair sözler aldığını, 8 Aralık 1921 tarihli mektubunda görüyoruz. Bu raporlarda Memmedov'un meclisteki Batı yanlısı ve Pan-Türkist grupların varlığına dikkat çektiğini defalarca görüyoruz (Məmmədov, 2003, s. 173-175; ARİSSA, f. 609, l. 1, d. 94, v. 125-128).

M. D. Hüseyinov'un Ebilov'a 2 Ocak 1922'de yazdığı mektubunda, TBMM'deki siyasi grupların liderleri, çalışmaları, ülkenin tarım, ekonomi ve sanayisi hakkında ayrıntılı raporlar talep ettiği görülmektedir (Məmmədov, 2003, s. 196; ARİSSA, f. 276, l. 5, d. 1, v. 63-68). Bu sebeple Ebilov, Mustafa Kemal Paşa ile olan görüşmelerini 'Frunze ve Ebilov Yoldaşların Mustafa Kemal Paşa ile ikinci sohbeti' gibi adlar altında ayrıntılı raporluyordu. Ebilov, raporunda TBMM'yi kendi gözlemlerine göre üç gruba ayırıyordu. Adı geçen rapordan anlaşılıyor ki; meclisteki birinci grup hilafet yanlısı din adamları ve eski bürokratlardan oluşuyordu, ikinci grup eğitilmiş ancak ülkenin ekonomik durumundan dolayı dışarı taviz verme taraftarından oluşuyordu, üçüncü grup ise kendisini takip eden halkçılardan oluştuğunu Mustafa Kemal'in bizzat kendisinin bahsettiğini görüyoruz. Yine bu rapordan anlaşılıyor ki, Sovyet temsilciler padişaha karşı keskin çıkışlar olmamasından rahatsızdılar. Mustafa Kemal ise bunun siyasi bir manevra olduğundan ve 'kontrolü elinde tuttuğundan' bahsederek muhataplarına güven aşılacaktır (Məmmədov, 2003, s. 197-204; ARDTA, f. 28, l. 281, d. 68, v. 1-4).

Ebilov'un birçok raporunda, üstlerinden aldığı emirler doğrultusunda, Türkiye'deki siyasi durumu gözlemleyip raporladığını ve hatta bir raporunda Meclis'te kulis çalışmaları ile Amerika'ya verilmesi konuşulan imtiyaz verilmesi ihtimalini engellemeye çalıştığını görüyoruz (Məmmədov, 2003, s. 245; ARİSSA, f. 609, l. 1, d. 94, v. 172-178). En önemli nokta ise Mustafa Kemal Paşa'nın bu çalışmaların farkında olduğunu ve gelecek yardımların kesinleşmesi için Sovyet temsilcilerine güven aşılama devam ettiğini ancak yine de işlere fazla müdahil olmalarına fırsat tanımamasıdır.

2.3. Misyon Raporlarında Ekonomik Durum İstihbaratı

Ebilov 8 Kasım 1921 tarihli raporunda, Türkiye'deki liman kentlerinin ticaret için ne kadar mühim olduğunu ve bu şehirlerde konsolosluk kurulması gerektiğini vurguluyordu. Ebilov, ekonomik olarak zor durumdaki Ankara Hükûmeti ile yapılacak ticari faaliyetlerin kurulan bağları kuvvetlendireceğinden bahsediyordu (Məmmədov, 2003, s. 172; ARİSSA, F. 609, l. 1, d. 94, v. 125-128). 1 Mart 1922 tarihli raporunda, kapitalist güçlerin Anadolu'daki maden yatakları için Ankara Hükûmeti'ne projeler sunduğundan bahseden Ebilov, bu kaynakların sadece Amerika'nın eline kalmasından duyduğu endişeyi dile getirmektedir (Məmmədov, 2003, s. 245; ARİSSA, f. 609, l. 1, d. 94, v. 172-178). Ebilov, Türkiye'nin para ve malzeme kıstıtlılığı yüzünden sıkıntıda olduğuna da değinmektedir. Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Ankara'daki

büyükelçisi Frunze'nin Moskova'ya gitmeden önce acil silah ve para yardımı için çalışacağını sözünü verdiğini lakin merkezden herhangi bir cevap alamadığını da ekledi (Məmmədov, 2003, s. 243-244; ARİSSA, f. 609, l. 1, d. 94, v. 172-178).

Kars Konsolosu Hacıbeyli bir mektubunda ekonomik durum ve fiyatlar hakkında kısa bilgiler verdiğini görüyoruz. Anadolu'da temel ihtiyaçlar konusunda hiçbir sıkıntı olmasa da, fiyatların günbegün arttığını yazmaktadır (Məmmədov, 2003, s. 236; ARİSSA, f. 28, l. 281, d.68, v. 22a-23b).

2.4. Misyon Raporlarında Askerî İstihbarat

Askerî istihbaratların amacı, düşman hakkında toplanan bilgilerle bir savaş durumunda atılacak adımlara doğru karar verilmesine yardımcı olmaktır. Rakip ülkenin imkân ve tekniklerini raporlanmasının yanı sıra halkın ve ordunun moral seviyesinin, iaşe durumunun da rapor edilmesi gerekmektedir. Askerî istihbarat her ülke için bağımsızlığının koruyucu unsurlarındandır (Özdağ, 2008, s. 73).

Ebilov'un raporlarından, Mustafa Kemal'in eski orduyu padişahın iradesinin temsili olarak gördüğünü ve artık bir gücü kalmadı şeklinde bahsettiğini öğreniyoruz. Mustafa Kemal yeni ordu komutanlarının kendisi gibi halkçı olduğundan bahsederek kendi kontrolünde oldukları güvencesini verdiğini anlıyoruz (Məmmədov, 2003, s. 200-201; ARDTA, f. 28, l. 281, d. 68, v. 1-4).

Kars Konsolosu Hacıbeyli'nin Ebilov'a yolladığı ayrıntılı raporundan, bölgedeki 9. Piyade ve 6. Süvari Tümenlerinin askerî sayısından, malzeme sayısına kadar yer verildiğini öğreniyoruz. Dağılan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurucu partisi üyeleri olan müsavatchıların Anadolu'da hangi birliklerde yer aldıklarından, hatta 28 subayın tamamının kimler olduğuna dair birçok bilgiye vakıf olduğunu anlıyoruz. Hacıbeyli'nin bu raporundan, Doğu Cephesi Karargâhına dair kuvvetli istihbarat (komutanların eğitimleri, aileleri hakkında vs.) topladığı bilgisine ulaşılmış oluyoruz (Məmmədov, 2003, s. 250-254; ARİSSA, f. 276, l. 5, d. 1, v. 86-87). Esasında Moskova Antlaşması'ndan sonra Kazım Karabekir Paşa'nın Sovyet temsilciliklerini istihbarat yuvası olarak gördüğü için takip ettirmektedir. Yine Kars Konsolosu'nun bölgeye dair birçok bilgiyi toplayabildiğini görüyoruz (Ağayev, 2008).

2.5. Anti-Sovyet Unsurlara Dair İstihbarat ve Onları Etkisizleştirme Çalışmaları

Sovyet Cumhuriyetleri'nin en büyük endişesi, devrim karşıtlarının güçlenip tekrar hâkimiyeti ele almasıydı. Bu endişeyle, içeride muhaliflere rahat vermedikleri gibi, komşu ülkelere gidenleri de takip etmekteydiler. Ebilov'un üstlerine gönderdiği rapora göre; Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan'dan birçok Sovyet karşıtı (Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ilk Savunma Bakanı ve

eski Karabağ Genel Valisi Hosrov Bey Sultanov, eski Gence şehir Başkanı Mir Fettah, Bakü Eski Olis Müdürü Bahanudin vs.) Kars, Samsun ve Trabzon'da kümelenmişti. Hayır cemiyetleri adı altında örgütlenen karşı devrimciler, faaliyetlerini buralarda sürdürmekteydiler. Bu sebeple Ebilov, özellikle Samsun ve Trabzon'da da Sovyet konsoloslukları açılarak mücadeleye devam edilmesi elzemdir, diye düşünüyordu (Məmmədov, 2003, s. 176-179; ARİSSA, f. 609, l. 1, d. 94, v. 133-134).

Ebilov, bu karşı devrimcilerin sınır dışına gönderilmesini Ankara Hükûmeti'nden istemişti. Mustafa Kemal Paşa, Moskova ile arasında bir sorun çıkmaması için Doğu'da bulunan müsavatchıları batı cephesine yönlendirdi, ancak Ebilov'un istediği gibi sınır dışı etmedi. Ebilov ise raporunda kendini bu konuda başarıya ulaşmış olarak yansıtır (Məmmədov, 2003, s. 211-212; ARİSSA, f. 609, l. 1, d. 94, v. 163-171).

Kars Konsolosu Hacıbeyli, Ebilov'a yazdığı raporunda, müsavatchıların Kars'ta 'Önderler' adı altında örgütlendiğinden, hatta Kars sokaklarında kendileri ile karşılaştığından söz eder. Ermeni ahalisinin kışkırtmaları ve İtilaf Devletleri'nin yaydığı "Kars Ermenistan'a verilecek" dedikodusunun Türk-Sovyet ilişkilerine zarar verdiğinden bahseder (Məmmədov, 2003, s. 234; ARDTA, f. 28, l. 281, d.68, v. 22a-23b). Bölgedeki karşı-devrimcilerin kendisi tarafından yakından takip edildiği bilgisini de vurgular. Hacıbeyli, aynı zamanda Doğu halkları üzerinde etkili olabilmek için Azerbaycan SSC ajanlarının ve konsolosluklarının artırılması gerektiğini, böylece Sovyet propagandasının kuvvetleneceği düşüncesini raporuna ekler (Məmmədov, 2003, s. 232; ARİSSA, f. 276, l. 5, d.1, v. 88-91).

Sonuç ve Tartışma

Uluslararası konjonktürde diplomasiyi etkin kullanabilen ülkeler, rakipleri karşısında üstün konuma geçer. İstihbarat da aynı şekilde bir ülkenin rakiplerine karşı kullanabileceği ve üstün konuma geçebileceği bir alan açar. Bu bağlamda, bir ülkenin çıkarına ortak katkıları dolayısıyla diplomasi ve istihbarat birbirinden bağımsız düşünülemez. Kadim uygarlıklar birbirleri ile ilişkilerini ulaklar sayesinde yürütürlerdi. Bu ulakların bölgeye dair getirdiği her türlü bilgi de önemliydi. Zamanla, ülkeler kalıcı elçilikler açtılar ve bu elçilikler sayesinde, diğer ülkeye dair daha çok bilgiye ulaştılar. Teknolojinin olmadığı zamanlarda, elçiliklerin topladığı bilgiler ve yaptıkları kulis çalışmaları oldukça kıymetliydi. Ancak modern devletlerin ortaya çıkışıyla elçiliklere yasal dokunulmazlıkların yanı sıra bazı sınırlar da getirildi. 1961 Viyana Sözleşmesi ile yabancı misyonlar ev sahibi ülkenin içi hukukuna, uymakla yükümlendirildiler. Siyasal grupları etkilemek, rejime zarar verecek grupları desteklemek, devlet sınırlarına ulaşmaya çalışmak yasaklandı. Buna rağmen ülkeler, istihbarat birimlerinin elemanlarını elçiliklerinin koruyucu

çatısı altında görevlendirmeye devam ettiler. Bu sebeple her ÷lke, bünyesinde bulunan yabancı misyonlara karşı tedbirlidir.

Diplomatik misyonlar bünyesinde toplanan istihbarat olduğu gibi merkeze aktarılmaz. Ülkenin iç dinamiklerini ve siyasetini iyi bilen elçilik çalışanları tarafından yorumlanır, analiz edilir. Bu analizler merkezde alınacak kararlar üzerinde etkili olabilir.

Siyasi, askerî, ekonomik ve sosyolojik alanda yürütölen istihbarat çalışmalarının amacı, rakip ÷lkeler karşısında güçlü bir konuma çıkmaktır. Diplomatların sahip olduğu dokunulmazlık kalkanı ile bilgiye ulaşması daha kolay olur. Hatta kullanacağı bağlantılar ve yapacağı kulis çalışmaları ile o ÷lkenin politikası üzerinde etkili olabilir. Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Ankara temsilcisi İbrahim Ebilov'un raporlarında bu çalışmaların örneklerini gördük. Siyasi raporlarında, genç Büyük Millet Meclisi'ndeki gruplaşmalardan bahseden Ebilov, Ankara Hükümeti'nin diğer ÷lkelerle olan ilişkilerine müdahil olmaya çalışmıştır. Anadolu'daki ekonomik sıkıntıları lehlerine çevirerek Ankara'yı Sovyetlerin yanına çekmeye çalışan Ebilov, Bakü'den bu politik adım için yardımlar istemekteydi. Askerî raporlarda, Türkiye'deki birliklerin durumunu ve konumları hakkındaki bilgileri merkeze raporlayan Ebilov'un, temsilciliğin en önemli işi olarak gördüğü karşı-devrimcileri takip edip etkisizleştirmeye çalıştığını da gördük.

Türkiye'de Ebilov hakkındaki çalışmalar, maalesef döneme sadece iki ÷lke arasındaki ilişkiler bağlamında yaklaşmıştır. Ebilov'un Mustafa Kemal'e ve Türk halkına yaklaşımları, aynı milletin mensubu olmaya bağlanarak romantik milliyetçi bir bakış açısı ile işlenmiştir (Aslan, 2004; Baba-zada, 2017; Əmirova, 2027; Mikail, 2013; Qasımlı, 2006; Şimşir, 2011). Oysa Ebilov ideolojisine bağlıydı ve tüm adımlarının sebebi, Türkiye'yi de sosyalist bir ÷lkeye çevirme hedefine ulaşmaktı. Elbette Mustafa Kemal Paşa, bu niyetin farkındaydı. Aynı sıcak kanlı diplomatik yaklaşımının nedeni ÷lkenin içinde bulunduğu ekonomik dar boğazı Sovyet Cumhuriyetleri'nden gelecek yardımlarla aşmak istemesiydi. Dostluğunu göstermek ve güven kazanmak için bazı tavizler verse de iç ve dış politikaya büsbütün karışmalarına da fırsat vermemiştir.

Kaynakça

- Ağayev, M. (2008). *Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye Azerbaycan İlişkileri*. İstanbul: IQ Yayın.
- ARİSSA (Azərbaycan Respublikası Prezidentin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi/Azərbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İdarəetmə Aparatının İşlər Dairesi Sosial-Siyasi Belgələr Arşivi), f. 28, l. 281, d.68, v. 22a-23b.
- ARİSSA, f. 276, l. 5, d. 1, v. 63-68.
- ARİSSA, f. 276, l. 5, d. 1, v. 86-87.
- ARİSSA, f. 276, l. 5, d.1, v. 88-91.

- ARİSSA, f. 276, l. 5. d.1, v.33.
- ARİSSA, f. 609, l. 1, d. 94, v. 125-128.
- ARİSSA, f. 609, l. 1, d. 94, v. 133-134.
- ARİSSA, f. 609, l. 1, d. 94, v. 163-171.
- ARİSSA, f. 609, l. 1, d. 94, v. 172-178.
- ARDTA (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Tarix Arxivi/Azərbaycan Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi), f. 28, l. 281, d. 68, v. 1-4.
- ARDTA, f. 28, l. 281, d.68, v. 22a-23b.
- Arslan, B. (2004). *Türkiye Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Baba-zada, A. (2017). *Türkiye-Azerbaycan Diplomatik İlişkiler: 1918-2014* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İnönü Üniversitesi, Malatya
- Clark, E. (1973). *Diplomat*. New York: Taplinger Publishing Company.
- Əmirova, Y. F. (2027). *Azərbaycan SSR-Türkiyə Münasibətləri (XX Əsrin 20-ci İlləri)* (Yayımlanmamış doktora tezi). Azərbaycan MEA A. A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Bakı.
- Hamilton, K., Langhorne, R. (2013). *The Practice of Diplomacy: its Evolution, Theory and Administration*. New York: Routledge.
- Herman, M. (1998). Diplomacy and Intelligence. *Diplomacy and Statecraft*. 9(2), 1-22.
- Məmmədov, H. (Ed.). (2003). *Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri. 1920-1922. Sənədlər və materiallar*. Bakı: Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi Orxan nəşriyyatı.
- Mikail, E. H. (2013). *Atatürk Dönemi (1919-1938) Türkiye Azerbaycan İlişkileri*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Özdağ, Ü. (2008). *İstihbarat Teorisi*. Ankara: Kripto Yayınları.
- Qasımlı, M. (2006). *Azerbaycan Türklerinin Mili Mücadele Tarihi 1920-1945*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Qasimov, M. (1998) *Xarici Dövlətlər və Azərbaycan*, Bakı, Qanun Nəşriyyatı.
- Reçber, K. (2011). *Diplomasi ve Konsolosluk Hukuku*. Bursa: Dora.
- Scheffler, A., & Dietrich, J. H. (2023). Military Intelligence: Ill-Defined and Understudied. *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence*, 36(4), 1047-1066.
- Şimşir, B. N. (2011). *Azerbaycan: Azerbaycan'ın Yeniden Doğuş Sürecinde Türkiye-Azerbaycan İlişkileri*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- TDK Türkçe Sözlük, "İstihbarat," Erişim Tarihi, 24 Mart 2019, <https://sozluk.gov.tr/?kelime=istihbarat>.
- Waters, M. (2012). *The Ad Hoc Diplomat: A Study in Municipal and International Law*. Netherlands: Springer.
- Yılmaz, S. (2018). *Temel İstihbarat: Toplama, Analiz ve Operasyonlar*. Ankara: Kripto Yayınları.
- Yurtsever, S. (2013). *Millî Mücadele Dönemi İstihbarat Faaliyetleri: Örnek Olay İncelemeleri (1919- 1922)*. Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi.

- Багиров, Ю. (1965). *Из истории советско-турецких отношений в 1920—1922 гг, (по материалам Азербайджанской ССР)*. Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР.
- Винокуров, В.И. (2014). *Дипломатия и разведка как средство осуществления внешней политики государства: общее и особенное*. Москва: Панорама. с. 30.
- Ожегов, С. (1987). *Словарь русского языка*. Москва: Русский язык.
- Попов, В. (2003). *Современная дипломатия: теория и практика, Дипломатия - наука и искусство: Курс лекций*. 2-е изд., доп. Москва: Междунар. Отношения. с. 16.
- Herbst-Damm, K. L., & Kulik, J. A. (2005). Volunteer support, marital status, and the survival times of terminally ill patients. *Health Psychology, 24*, 225-229. doi:10.1037/0278-6133.24.2.225.

Çağatay'dan Günümüze: Afganistan Özbek Türkçesi Lehçesinde Kimlik, Eğitim ve Dil Mücadelesi

Sayed Hamidullah SADAT*

Öz: Özbek lehçesi, Türk dillerinin Çağatayca koluna dayanan ve 15-19. yüzyıllarda Türkistan'da edebî, idarî ve kültürel bir lingua franca olarak kullanılan bir lehçedir. Çağataycanın en önemli temsilcisi Ali Şîr Nevâyî'nin Muhakemetü'l-Lugateyn eseriyle Türkçenin, Farsça karşısındaki üstünlüğünü savunması, bu dilin entelektüel kimliğini pekiştirmiş ve Özbek lehçesinin temelini oluşturmuştur. Sovyet döneminde standartlaştırılan Özbekçeden farklı olarak Afganistan'daki lehçe, Çağataycanın geleneksel yapısını koruyarak Arap alfabesiyle yazılmaya devam etmiştir. Günümüzde Afganistan'ın kuzey bölgelerinde yaşayan Özbekler tarafından konuşulan bu lehçe, etnik kimliğin korunması ve nesiller arası aktarımında kritik bir role sahiptir. Ancak dilin sürdürülebilirliği eğitim, medya ve günlük kullanım alanlarında karşılaşılan sistematik sorunlarla tehdit altındadır. Afganistan'da resmî dil statüsü olmayan Özbek lehçesi, eğitim sisteminde yalnızca sınırlı okullarda ders materyali eksikliğiyle öğretilmektedir. Özellikle ortaokul ve lise düzeyinde ders kitaplarının basılmaması, öğretmen kadrosu yetersizliği ve dil bilgisi eğitimindeki zayıflıklar (katılımcıların %26,2'si dil bilgisinde eksik olduğunu belirtmiştir), dilin akademik kullanımını engellemektedir. Medya alanında ise Özbekçe televizyon programları, radyo yayınları ve dijital içeriklerin yok denecek kadar az olması (katılımcıların %69,6'sı medya içeriğini yetersiz bulmuştur), dilin günlük yaşamdaki görünürlüğünü sınırlandırmaktadır. Bu çalışma, Afganistan'ın kuzeyindeki 84 Özbek katılımcıyla (çoğunluğu lisans ve lisansüstü eğitim almış bireyler) gerçekleştirilen anket verilerini temel alarak dilin kullanım dinamiklerini analiz etmektedir. Katılımcıların %61,9'u okuma becerilerinde kendini "çok iyi" olarak değerlendirirken, yazma (%21,8 orta/zayıf) ve dil bilgisi (%26,2 orta/zayıf) alanlarında eğitim ihtiyacı olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca katılımcıların %51,2'si Özbekçe kitap okuma alışkanlığından yoksun olduğunu belirtmiş; bu durum, yazılı materyal erişimindeki eksikliğe işaret etmektedir. Buna karşın, toplumun %79,7'si çocuklarına Özbekçe eğitim aldırarak istediğini, %89,3'ü ise ana dil eğitiminin kültürel kimliği korumada elzem olduğunu ifade etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Afganistan, Özbek Lehçesi, Okuryazarlık, Dil Becerileri.

From Chagatai to the Present: Identity, Education, and Language Struggle in the Uzbek Turkic Dialect of Afghanistan

Abstract: The Uzbek Turkic dialect, rooted in the Chagatai branch of the Turkic languages, served as a literary, administrative, and cultural lingua franca in Turkistan during the 15th–19th centuries. The intellectual identity of this dialect was solidified by Ali-Shir Nava'i, Chagatai's most prominent figure, who defended the superiority of Turkic over Persian in his work *Muhākamat al-Lughatayn* (The Judgment of Two Languages), thereby laying the foundation for the Uzbek Turkic dialect. Unlike the standardized Uzbek language developed during the Soviet era, the dialect spoken in Afghanistan has preserved Chagatai's traditional structure and continues to be written in the Arabic script. Today, this dialect, spoken by Uzbek communities in northern Afghanistan, plays a critical role in preserving ethnic identity and intergenerational cultural transmission. However, its sustainability is

* Erciyes Üniversitesi, Disiplinler Arası Asya Çalışmaları Doktora Öğrencisi. e-posta: hamidsadat75@gmail.com / <https://orcid.org/0000-0003-4258-6698>

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 08-01-2025

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 22-02-2025

Araştırma Makalesi / Research Article

DOI: <https://doi.org/10.59305/ijvuts.1615808>

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Sadat, S.H. (2025). Çağatay'dan Günümüze: Afganistan Özbek Türkçesi Lehçesinde Kimlik, Eğitim ve Dil Mücadelesi. Uluslararası İdil-Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi, 7 (1), 111-130, <https://doi.org/10.59305/ijvuts.1615808>

***Dergimizde yayımlanan makaleler CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında açık erişim olarak yayımlanmaktadır.

threatened by systemic challenges in education, media, and daily usage. Lacking official language status in Afghanistan, Uzbek Turkic is taught only in limited schools with insufficient educational materials. Key issues include the absence of printed textbooks at secondary and high school levels, a shortage of qualified teachers, and weaknesses in grammar education (26.2% of participants reported deficiencies in grammatical skills), all of which hinder its academic use. In media, the near absence of Uzbek-language television programs, radio broadcasts, and digital content (69.6% of participants found media content inadequate) further restricts its visibility in daily life. This study analyzes the dialect's usage dynamics based on survey data collected from 84 Uzbek participants (primarily individuals with undergraduate or graduate education) in northern Afghanistan. While 61.9% of participants rated their reading skills as 'excellent,' they identified significant gaps in writing (21.8% moderate/weak) and grammar (26.2% moderate/weak). Additionally, 51.2% reported no habitual reading of Uzbek-language books, highlighting limited access to written materials. Despite these challenges, 79.7% expressed a desire for their children to receive Uzbek-language education, and 89.3% emphasized the necessity of mother-tongue education in preserving cultural identity.

Keywords: Afghanistan, Uzbek Turkish, Literacy, Language Skills.

Giriş

Dil, bir toplumun kültürel kimliğini şekillendiren, düşünce dünyasını yansıtan ve iletişim süreçlerini belirleyen en temel unsurlardan biridir. Afganistan gibi çok etnikli ve çok dilli bir ülkede, dilsel çeşitliliğin korunması yalnızca bireysel kimliklerin güçlendirilmesi için değil, toplumsal uyumun sağlanması ve kültürel sürekliliğin garanti altına alınması için de kritik öneme sahiptir. Bu bağlamda Özbek lehçesi, Afganistan'ın kuzey bölgelerinde yaşayan Özbek topluluklarının ana dili olarak hem tarihsel bir mirası temsil etmekte hem de etnik kimliğin nesiller arası aktarımında kilit rol oynamaktadır.

Özbek lehçesi, Çağataycanın dilsel mirası üzerine inşa edilmiş ve Orta Asya'nın edebî, idari ve kültürel dokusunda kök salmıştır. Ancak günümüzde bu lehçe, Afganistan'ın siyasi istikrarsızlıkları, eğitim sistemindeki yapısal eksiklikler ve medyadaki sınırlı temsil nedeniyle varlığını sürdürme mücadelesi vermektedir. Dilin eğitim materyallerindeki yetersizlikler, öğretmen kadrosu eksikliği ve yazılı kaynaklara erişimdeki zorluklar, Özbekçenin akademik ve günlük kullanımını ciddi şekilde kısıtlamaktadır. Aynı zamanda, medya içeriklerinin azlığı, dilin toplumsal görünürlüğünü zayıflatmakta ve genç kuşakların ana dillerine olan ilgisini azaltmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, Afganistan'daki Özbek lehçesinin mevcut durumunu kapsamlı bir şekilde analiz etmek, dilin eğitim, medya ve toplumsal pratiklerdeki kullanım dinamiklerini ortaya çıkarmak ve sürdürülebilir koruma stratejileri önermektir. Araştırma, nicel veriler (anketler) ve nitel analizler (tarihsel belgeler, kültürel kaynaklar) üzerinden tasarlanmış olup, 84 Özbek katılımcıdan elde edilen verilerle desteklenmektedir. Çalışmanın bulguları, dil becerilerindeki (okuma, yazma, konuşma, dilbilgisi) eşitsizlikleri ve toplumun ana dili eğitimine yönelik taleplerini sistematik bir şekilde ortaya koymaktadır.

Afganistan'ın Tarihi, Stratejik Önemi ve Siyasal Çalkantıları

Afganistan'ın bugünkü coğrafyası, tarih boyunca pek çok medeniyetin etkisiyle şekillenmiş, bu etkileşimler ve işgaller sonucu, farklı etnik kökenlere sahip bir toplum yapısına bürünmüştür. Eski çağlarda “Ariyana” ve “Horasan” adlarıyla anılan bu topraklar, Aria ve Güney Türkistan bölgelerini kapsayarak Grek, Çin, Hint ve İslam medeniyetlerinin izlerini taşımaktadır. Bilim insanları, Afganistan'ı tarihsel gelişimi ve coğrafi konumu nedeniyle “Stratejik yol”, “İmparatorlukların geçiş kapısı”, “İpek Yolu'nun kavşağı”, “Dünyanın damı”, “Hindistan'a açılan kapı”, “İslam dünyasının doğu eşiği” ve “Asya'nın kalbi” gibi sıfatlarla nitelendirmiştir. Bu bağlamda Afganistan, tarih boyunca medeniyetlerin bulunduğu bir geçit, ticaretin ve kültürlerin harmanlandığı önemli bir merkez olarak varlığını sürdürmüştür (Hajiyarali, 2011, s. 3).

Bu zengin coğrafya, sadece Türklerin değil, aynı zamanda farklı etnik grupların kültürel etkileşimlerine de sahne olmuş, böylece tarih boyunca çeşitliliğin ve bir arada yaşamın önemli bir örneğini sunmuştur. Güney Türkistan'da yer alan Kunduz ve Mezar-ı Şerif gibi şehirler hem ekonomik hem de stratejik önemleriyle bölgenin gelişiminde kilit rol oynamıştır. Mezar-ı Şerif, özellikle dinî ve kültürel yapısıyla dikkat çekerken, Kunduz tarımsal faaliyetleri ve ticaret yolları üzerindeki konumuyla öne çıkmıştır. Bunun yanı sıra Güney Türkistan, tarih boyunca Asya'nın büyük ticaret yolları üzerinde bulunması nedeniyle sadece yerel değil, aynı zamanda bölgesel güçlerin de ilgisini çekmiştir. Bu durum, bölgenin siyasi çalkantılar yaşamasına neden olmuş ancak aynı zamanda onun çok yönlü kültürel zenginlik kazanmasını sağlamıştır. Bugün dahi bu coğrafya, Türkistan'ın tarihî kimliğini ve mirasını Afganistan sınırları içinde yaşatmaya devam etmektedir (Azaad, 2019, s. 11).

Afganistan coğrafyasında Türklerin tarih sahnesindeki etkisi, İskitlerin ardından gelen diğer Türk boyları ve devletleriyle daha da belirginleşmiştir. Kuşanlar dönemi, bölgede yalnızca siyasi hâkimiyetin değil, aynı zamanda kültürel ve ticari gelişimin de hız kazandığı bir dönem olarak dikkat çekmiştir. Bu süreçte, İskitlerden devralınan miras, Kuşanların genişleme politikalarıyla güçlenmiş ve Afganistan, İpek Yolu üzerindeki stratejik konumu nedeniyle önemli bir ticaret merkezi hâline gelmiştir. Hunların bölgeye yönelmesiyle birlikte, Afganistan yeniden Türk siyasal varlığının merkezi olmuştur. Hunların günümüz Afganistan coğrafyasının batı bölgelerine yerleşmesi, hem Türk kültürünün bölgedeki izlerini derinleştirmiş hem de bölge halklarının yaşamında kalıcı etkiler bırakmıştır. Bu tarihsel süreç, Türklerin Afganistan'daki varlığının sadece askerî ve siyasi düzeyde değil, aynı zamanda kültürel ve ekonomik alanlarda da ne kadar etkili olduğunu göstermektedir (Duman, 2019, s. 38).

İslamiyet, Halife Hz. Osman veya Muâviye döneminde Basra valisinin görevlendirdiği Abdurrahman b. Semüre'nin Afganistan'a ulaşmasıyla bölgede yayılmaya başladı. Arapların

kalıcı olmamasına rağmen din hızla benimsendi ve kabile reisleri ("şah" unvanlı) yerel yönetimi üstlendi. Bu dağınık yapı, 9. yüzyılda Sâ mânî Devleti'nin bölgeyi kontrol altına almasıyla değişti. Sâ mânîlerin zayıflaması üzerine Türk komutan Sebük Tegin liderliğinde Gazneli Devleti kuruldu; Gazneli Mahmud döneminde Türk-İslam varlığı kökleşti. Gaznelilerin 1040'ta Selçuklulara yenilmesiyle bölge Selçuklu hâkimiyetine girdi, ancak 12. yüzyılda Gurluların baskısı arttı. Gurlular, Sultan Sencer'in ölümüyle (1157) Afganistan'ı ele geçirdiyse de Hârizmşahlara boyun eğmek zorunda kaldılar. Moğol istilas (1220) 150 yıllık bir egemenlik getirdi; Timur'un torunu Bâbü, 16. yüzyılda Afganistan merkezli bir devlet kurdu. Ancak Bâbürlülerin Hindistan'a kayması, Özbek ve Safevî saldırılarına yol açtı; kabileler arası çatışmalar, 1709'da Kandehar'daki İran valisine karşı ayaklanmayı tetikledi. Bu millî uyanış, Nâdir Şah'ın 1738'de bölgeyi tamamen ele geçirmesiyle geçici olarak son buldu (Türkiye Diyanet Vakfı, 1988, s. 404).

Yukarıda değinildiği gibi Nâdir Şah'ın ölümünün ardından 1747 yılında Ahmed Şah, yönetimi devralarak Hindistan'daki Babür Devleti'ni kontrol altına almıştır. İran, Şii yayılmacılığına karşı Osmanlı Devleti ile iş birliği girişiminde bulunsa da bu çabalardan bir sonuç elde edememiştir. Ahmed Şah'ın ardından Timur Şah ve Zaman Şah dönemlerinde Afganistan, gücünü kaybederek iç karışıklıklarla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu durum, 19. yüzyılın başlarında Dost Muhammed'in liderliğiyle son bulmuş ve ülkede yeniden birlik sağlanmıştır. Ancak İngilizlerin Hindistan'da, giderek güç kazanmasıyla Afgan birliği sarsılmıştır; Peşaver meselesi İngiliz hakemliğiyle çözüldükçe, 1839-1842 yılları arasında ilk İngiliz-Afgan Savaşı yaşanmıştır. Dost Muhammed, 1863'te ülkesine dönerek birliği yeniden tesis etse de ölümünün ardından Afganistan tekrar siyasi çekişmelerin içine sürüklenmiştir. Şir Ali'nin 1868'de iktidarı ele geçirmesiyle bu karmaşa yatışmış, ancak Rusların Türkistan'ı işgali Afganistan ve İngiltere'yi doğal müttefik hâline getirmiştir. Rusya, Afganistan önderliğinde Orta Asya'da bir birliğin oluşmasından çekinmiş, 1879'da Şir Ali'nin ölümünden sonra iktidarı devralan Yakup Han'ın kısa süren yönetiminin ardından, Abdurrahman Han döneminde ikinci İngiliz-Afgan Savaşı gerçekleşmiştir. Bu savaş Afganistan'ı yıpratmış, ülkenin birliği zayıflamış ve 1881'de Türkmenistan'ı işgal eden Rusya, Afganistan'ın komşusu hâline gelmiştir. 1901'de başa geçen Habibullah Han'ın 1919'da ölümünden sonra yerine geçen Emanullah Han, Afganistan'ın bağımsızlığını ilan ederek İngiltere ile iyi ilişkiler kurmayı teklif etmiş ancak İngiltere'nin tereddütlü tavrı 1919'da üçüncü İngiliz-Afgan Savaşı'na yol açmıştır. Bu savaşın ardından İngiltere, Afganistan'ın bağımsızlığını tanımış ve Afganistan, II. Dünya Savaşı sonuna kadar İngiliz-Rus rekabeti arasında bir denge siyaseti izleyerek bağımsız bir devlet olarak uluslararası sahnede varlık göstermeyi başarmıştır (Kara, 2004, s. 15-16).

1947'de Pakistan'ın Hindistan'dan ayrılmasıyla birlikte Hayber Geçidi konusunda Afganistan ve Pakistan arasında anlaşmazlıklar ortaya çıkmış, İngilizlerin desteğiyle modern silahlar elde eden Pakistan karşısında Afganistan, Rusya ile yakın ilişkiler kurma yoluna gitmiştir. 1954-1961 yılları arasında karşılıklı ziyaretlerle kültürel ve ekonomik anlaşmalar imzalanırken, Rusya'nın yayılmacı politikaları Afganistan'daki muhafazakâr halk ve mücahitler arasında huzursuzluğa yol açmıştır. Bu gerilim, 1979'da Rus ordusunun Afganistan'a müdahalesiyle daha da derinleşmiş, Sovyetler tarafından Afganistan Demokratik Cumhuriyeti ilan edilerek kızıl bir bayrak benimsenmiştir. İşgale karşı direnişin artmasıyla birlikte, ilk cihat örgütü olan Hizb-i İslâmî kurulmuş ve Amerika'dan sağlanan destekle mücahitler mücadelelerini sürdürmüştür. Sovyet yanlısı politikalar izleyen Muhammed Necibullah, 1986'da devlet başkanlığına getirilmiş, ancak mücahit gruplar direnişlerine devam etmiş ve Sovyetler ağır kayıplar vererek 1989'da Afganistan'dan çekilmek zorunda kalmıştır. Necibullah'ın görevden ayrılmasıyla ülke, mücahit grupların kontrolüne geçmiş, 1992'de kurulan şûra tarafından geçici olarak Sibgatullah Müceddidi devlet başkanlığına atanmıştır. Bu dönemde göreceli bir huzur sağlanmış, şûra kararıyla bir yıl sonra Burhanettin Rabbani yönetimin başına geçmiş ve seçim hazırlıkları yapılmıştır. Ancak mücahit gruplar arasındaki anlaşmazlıklar, ülkede kanlı bir iç savaşa dönüşerek beklenen seçimleri engellemiştir. 1994 yılında, daha önce Pakistan'daki medreselerde eğitim alan ve kendilerini "Taliban" olarak adlandıran bir grup, Kandahar'da örgütlenmeye başlamıştır. O dönemde mücahit gruplar arasındaki çatışmalar devam ederken, Taliban 1996 yılında Şah Mesud'un kontrolündeki Kabil'i ele geçirerek ülkede hızla güç kazanmıştır. Bu süreçte, Rabbani hükûmetine destek veren General Abdürreşit Dostum ve Şah Mesud, Taliban'a karşı mücadele etmek zorunda kalmıştır. General Dostum, Hazaraların desteğini alarak Taliban'ı kuzey bölgelerinden çıkarma başarısını göstermişse de 1998 yılının sonlarına doğru bu bölgeler yeniden Taliban'ın kontrolüne geçmiştir. Güney Türkistan'ı oluşturan ülkenin kuzeyi, 2001 yılı Eylül ayına kadar Taliban yönetimi altında kalmıştır. Ancak terörle mücadeleyi gerekçe gösteren Amerika Birleşik Devletleri, 2001 yılında Afganistan'ı işgal etmiştir (Nazary, 2018, s. 25-26).

2001 yılında İkiz Kuleler ve Pentagon'u hedef alan saldırıların ardından, saldırılardan El Kaide'yi sorumlu tutan ABD, dönemin Taliban yönetiminden El Kaide liderlerini teslim etmesini talep etmiştir. Taliban, suçları kanıtlanmadıkça liderleri teslim etmeyeceklerini ve cezalandırmanın İslami usullere göre yapılacağını açıklamıştır. Bunun üzerine, ABD öncülüğünde Afganistan'a geniş çaplı bir müdahale başlatılmıştır. Taliban, 2001 yılı sonunda Kabil ve diğer şehirlerdeki kontrolünü kaybetmiş, büyük ölçüde Pakistan'a çekilerek özellikle Quetta bölgesinde yeniden örgütlenmiştir. Afganistan'da ABD ve NATO desteğiyle yeni bir hükûmet kurulmuşsa da sivil kayıplar ve hava operasyonları gibi sebepler, halkın bazı bölgelerde Taliban'a sempati duymasına yol açmıştır. Bu süreçte Taliban, kırsal bölgelerde yeniden güç

kazanarak yabancı askerlere karşı saldırılar düzenlemekten geri durmamıştır. Öyle ki 2012 yılında, Kabil ve NATO üslerine yönelik geniş çaplı saldırılar gerçekleştirebilecek güce ulaşmıştır. 2014 yılında ABD ve NATO'nun Afgan ordusunu eğitmeye odaklanacağını açıklamasının ardından Taliban, en kanlı saldırılarını düzenlemiş ve kırsal bölgelerde bazı alanların kontrolünü tekrar ele geçirmiştir. 2020 yılına gelindiğinde Taliban ile ABD arasında müzakereler yapılmış ve ABD'nin çekilmesi karşılığında bazı taahhütler üzerinde anlaşmaya varılmıştır. Taliban, Afgan hükûmetini "ABD'nin kukla hükûmeti" olarak tanımladığı için bu hükûmetle müzakere masasına oturmayı reddetmiştir. ABD'nin 20 yılın sonunda Afganistan'dan çekilmek zorunda kalacağına farkında olan Taliban, ülkenin yönetimini yeniden ele geçirmiş ve uluslararası alanda tanınmak için çabalarını sürdürmektedir. Bu süreçte Taliban, geçmişteki katı politikalarının bazılarını yumuşattığını iddia etmiş, özellikle kadınların eğitim ve sağlık alanlarında kısmen de olsa faaliyet göstermesine izin verdiğini açıklamıştır.

Özbek Kültürü ve Eğitim Tarihi

Afganistan'daki Türkler iki ana kategoride incelenmektedir. Birincisi, tarih boyunca Afganistan'ın özellikle kuzey bölgelerinde yerleşik olan ve uzun süredir bu topraklarda yaşayan Türk topluluklarıdır. İkinci kategori ise milattan önce ve Büyük İskender'in dönemi öncesinde Kabil ve çevresinde varlık gösteren Türklerdir. Alman doğu bilimcilerden oluşan bir grup araştırmacının yaptığı incelemelere göre "Avesta Çağı" adlı eserde, Zerdüşt'ün ortaya çıktığı ve Avesta'nın yazıldığı dönemde, günümüz Afganistan ve Türkistan topraklarında birçok farklı Türk boyunun yaşadığı belirtilmektedir. Bu topluluklar arasında Hunlar, İskitler, Massagetler, Sakalar, Kangarlar ve diğer bazı gruplar da bulunmaktadır (Şahrani, 2016, s. 67).

Afganistan'da bugün itibarıyla 55 farklı millet bir arada yaşamaktadır ve bu milletler arasında beşi nüfus bakımından çoğunluğu oluşturarak, diğer milletler üzerinde belirleyici bir etki yaratmıştır. Nüfus bakımından öne çıkan bu milletler Peştunlar, Tacikler ve Türk kökenliler (Hazara, Özbek, Türkmen, Kazak, Uygur) olarak sıralanmaktadır. Tanınmış halklar arasında Peştun, Hazara, Özbek, Tacik, Türkmen gibi büyük grupların yanı sıra Şadi Baz, Ghuarbat, Tahiri, Arap, Kızılbaş, Jogi, Taymani, Berahevi, Gojar, Tirabi, Sih, Mori, Moğol, Munjani, Şeyh Muhammedi, Zuri, Kırgız, Eşkâşemî, Şıgnânî, Yahudi, Chet, Qıpçaq, Sanglıçî, Karluk, Timuri, Pikarâğ, Rûşanî, Farsî, Firûzkûhî, Mîşmest, Kazak, Vahhî, Cemşidî, Gurbet, Pâraçî, Nuristanî, İmâk, Melikî, Wang Vala, Ermûrî, Belûç, Celalitâtar, Kotana, Hindu Belûç, peşeî, Esmârî (Gujar) gibi çeşitli topluluklar yer almaktadır. Tacikler daha çok ülkenin kuzey yarısında ve farklı bölgelere dağılmışken, Hazaralar Afganistan'ın merkezî bölgelerinde yaşamaktadır. Peştunlar ise daha çok güneybatı, güney ve güneydoğuda yerleşiktir. Beluçlar ülkenin güneybatısında, Özbek ve Türkmenler kuzeyde, Nuristanî ve Paşaîler ise orta ve doğu bölgelerde yaşamaktadır. 2004 ile

2012 yılları arasında yapılan nüfus araştırmalarına göre Afganistan'ın nüfusunun %42'sini Peştunlar, %29'unu Tacikler, %9'unu Hazaralar, %9'unu Özbekler, %4'ünü Aymâklar, %3'ünü Türkmenler, %2'sini Beluçlar ve %4'ünü Peşeî, Nuristanî, Pamirî, Moğol, Arap, Barâî, Gucarî, Hindu, Sih gibi diğer milletler oluşturmaktadır¹ (Popal, 2019, s. 4-5).

Özbekler, Afganistan'ın kuzeyindeki en büyük Türk soylu topluluklardan biri olup, bölgenin yerli halkları arasında sayılmaktadır ve nüfus bakımından ülkenin dördüncü büyük etnik grubunu oluştururlar. Özbekler, genellikle Özbek Türkçesini ve Derî dillerini konuşur; tarih boyunca Kazaklar, Oğuzlar ve Kırgızlar gibi diğer Türk halklarıyla birlikte bu bölgede yaşamış, ticaret yapmış ve kültürel etkileşimlerde bulunmuşlardır. İslamiyet öncesi bölgede tüm bu Türk toplulukları genel olarak "Türkler" veya "Turaniler" olarak anılmaktaydı. Özbekler, kendilerine özgü gelenekleriyle dikkat çeker; düğünlerde yedi günlük kutlamalar düzenleyerek gelin için üç kıyafet hazırlar ve "bay" unvanını soyadı yerine kullanırlar. Buzkeşî veya Oğlak oyunu adı verilen ve at üzerinde oynanan geleneksel sporları, özel günlerde sıkça gerçekleştirilir. Özbekler arasında yardımlaşma önemli bir yer tutar; düğün ve cenaze gibi durumlarda herkes gücü oranında katkıda bulunur. Cenazelerde yemek, üç gün boyunca yas sahipleri yerine Yakınları veya komşuları tarafından hazırlanır ve üçüncü gün yas süreci sonlandırılır. Özbek müziği, dambura adlı çalgıyla eşlik edilen geleneksel şarkılarla kültürlerinde önemli bir yer tutar; kadınlar ise ipek dokuma ve el işçiliğinde ustalıklarıyla tanınır. Türk dillerinin Karahanlı Türkçesine bağlı olan Özbek lehçesi, Afganistan'da yaklaşık 3,5 milyon kişi tarafından konuşulmakta olup tarih boyunca "Türkistan dili" olarak adlandırılmıştır. Geçmişte sınırlı eğitim imkânına sahip olan Özbek Türkleri, son Taliban hâkimiyetinden önce kendi dillerinde eğitim veren okullar ve televizyon kanallarıyla kültürel kimliklerini sürdürmüşlerdir. Afganistan'ın tarihî ve sosyal dokusunda önemli bir yer tutan Özbek Türkleri, zengin kültürleriyle ülkenin etnik ve kültürel çeşitliliğine önemli katkılar sağlamaktadır (Popal, 2019, s. 74-78).

Afganistan'ın resmî dilleri Peştuca ve Farsçanın Derî lehçesi olup, ülkede 20 ana dil ve birçok lehçe daha konuşulmaktadır; bunlar arasında Beluçça ve Özbek lehçesi de yazılı formlara sahiptir. Gerçekleştirilen bir araştırma, Afganistan'da en az 45 farklı dilin konuşulduğunu ve bu dillerden dokuzunun özellikle Badahşan'ın kuzeyinde yaygın olduğunu, aynı zamanda ülkenin diğer bölgelerinde de kullanıldığını ortaya koymuştur. 1987 ve 1988 yıllarında Sovyet destekli Afganistan Halk Demokratik Partisi, bazı azınlık dilleri için alfabeler ve standart dil bilgisi oluşturmayı denemiştir. Ancak bu girişim, dillerin çeşitliliği konusunda yeterli bir anlayışa sahip olunmaması ve halkın aktif katılımının sağlanamaması nedeniyle başarısız olmuştur (Jawad, 1992, s. 7).

¹ Sunulan yüzdelerin toplamı %102 olup, bu durum olası bir hesaplama yanlışlığına işaret etmektedir.

Afganistan'da Özbek lehçesinin tarihsel gelişimi, günümüz Afganistan'ının sınırları içinde hüküm süren Türk kökenli hükümdarların kültürel mirasına dayanmaktadır. Timurlular döneminde Sultan Hüseyin Baykara'nın önderliğinde ve Emir Ali Şîr Nevâyî'nin edebî katkılarıyla Çağatay Türkçesi entelektüel bir dil kimliği kazanmış; bu dönemde Hatemü'ş-Şuarâ Abdürrahman Cami, Ressam Kemaleddin Behzad ve "Türkçe'nin Öncüsü"² olarak anılan şahsiyetler, edebî ve sanatsal alanda önemli gelişmelerin yaşanmasına zemin hazırlamışlardır. Gazneliler, Gurîler ve Babürlüler dönemlerinde ise Türkçe, saray dili olarak öne çıkmış; hükümdarların saraylarında Türkçe konuşulması ve eserler üretilmesi, dilin Afganistan'da bir kültürel miras olarak yer edinmesine katkıda bulunmuştur. Bugün hâlâ Özbek lehçesinin Afganistan'daki varlığı, tarihsel birikim ve kültürel zenginliğin korunması gereken değerlerden biri olarak öne çıkmaktadır (Akyüz, 2012, s. 41; E. Şahrani, 2017, s. 74-77).

Afganistan Özbek edebiyatı, bu tarihsel ve kültürel mirasın bir uzantısı olarak Çağatay edebiyatının devamı niteliğindedir. Rus Çarlığı'nın ve Sovyetler Birliği'nin Afganistan üzerindeki sınırlı etkileri, Özbek lehçesinin ve edebî geleneklerinin korunmasını sağlamıştır. Sovyet işgali, Afganistan Özbeklerinin dilinde ve edebiyatında köklü bir değişiklik yaratacak kadar uzun sürmemiştir. Bu sayede, edebî eserlerde Çağatay edebiyatına özgü ses, biçim ve motiflerin kullanımı devam etmiştir. Kırsal yaşam tarzının sürekliliği, mum ve kandil ışığında oturma, suyu kuyudan çıkarma, kerpiç evlerde yaşama ve tarlaları kara sabanla sürme gibi geleneksel unsurların edebiyatta yer bulmasını sağlamış, Özbek edebiyatının özgün yapısını korumasına katkıda bulunmuştur. Buna karşın, Sovyet idaresindeki Türkistan halklarının Latin ve Kiril alfabelerine geçmesiyle dillerinde meydana gelen değişimler, Afganistan Özbek edebiyatını etkilememiştir. Bu durum, Afganistan'daki Özbek lehçesinin kendi geleneksel yapısını koruyarak güçlü bir kültürel bağlam içinde yaşamaya devam ettiğini göstermektedir (Akyüz, 2012, s. 40).

Afganistan'daki eğitim sistemi, tarihsel olarak birçok zorlukla karşı karşıya kalmıştır. Anayasada eğitimin zorunlu ve ücretsiz olduğu belirtilmiş olsa da ülke hiçbir zaman evrensel eğitim için gerekli insan gücüne, malzeme ve finansal kaynaklara sahip olamamıştır. 1965 yılı itibarıyla kasabalarda modern devlet okulları bulunmasına rağmen, kırsal alanlarda eğitim mollalar tarafından verilen medreselerle sınırlı kalmıştır. Bu okulların çoğu işlevsiz hâle gelmiş ya da farklı amaçlarla kullanılmıştır. 1978 yılına kadar okuryazarlık oranı %10'un altında kalmış, birçok okul öğretmen ve ders kitabı eksikliği nedeniyle eğitim veremez duruma düşmüştür.

Afganistan'daki en köklü yükseköğretim kurumu olan Kabil Üniversitesi, 1921 yılında kurulmuş, 1964 yılında tüm fakültelerin birleşmesiyle bir kampüs hâline getirilmiştir. Ancak

² Asıl kaynakta, "Türkçenin Tanrısı" olarak ifade edilmektedir.

1978'de yaşanan siyasi ve toplumsal olaylar nedeniyle üniversite büyük zarar görmüş, müfredatlar değiştirilmiştir. Bu koşullar, Afganistan'ın modern bir eğitim sistemi geliştirme konusundaki çabalarını sekteye uğratmıştır. Eğitim alanındaki bu eksiklikler, ülkenin genel okuryazarlık seviyesini ve akademik gelişimini ciddi şekilde etkilemiş ve bu durum, Özbek lehçesi gibi yerel dillerin eğitimde etkin bir şekilde kullanılmasını da engellemiştir (Jawad, 1992, s. 9).

Afganistan'da, Demokratik Halk Partisi'nin 14 yıllık iktidarının ilk yıllarında uygulanan Özbek Türkçesi lehçesi eğitimi, ülkenin Özbek nüfusunun yoğun olduğu bölgelerde bazı okullarda başlamış; ancak bu girişim yalnızca dördüncü sınıfa kadar ders kitaplarının basılmasıyla sınırlı tutulmuştur. Ortaokul ve lise düzeyinde bu program uygulanamamış ve başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Takriben 25 yıl³ önce, Afganistan Millî Eğitim Bakanlığı, Özbek nüfusun yoğun olduğu bölgelerdeki okullarda Özbek Türkçesi dil eğitimini (Özbekçe ile eğitim değil, dil dersi olarak) yeniden başlatma kararı almıştır. Bu kapsamda, altıncı sınıfa kadar temel seviyede Özbek Türkçesi ders kitapları sınırlı sayıda basılmış; ancak ne yazık ki çeşitli sebeplerle bu kitapların önemli bir kısmı öğrencilere ulaştırılamamıştır. Yerel kaynaklarca dile getirilen iddialara göre söz konusu ders kitapları yıllar boyunca hem bakanlığın merkez depolarında hem de vilayetlerin eğitim müdürlüklerinde muhafaza edilmiş, ancak eğitim kurumlarına dağıtımı gerçekleşmemiştir. Özbek Türkçesi müfredatının bu ihmali, son 25 yıldır devam etmekte olup, bakanlık tarafından bu dilde yeni ders kitabı basımına dair herhangi bir adım atılmamıştır. Ayrıca, Özbek lehçesi dil öğretmenleri için kadro oluşturulmaması, üniversitelerin ve öğretmen yetiştirme kurumlarının Özbek Dili ve Edebiyatı bölümlerinden mezun olanların öğretmenlik sınavlarına alınmaması ve Özbek lehçesi dil derslerinin müfredata dâhil edilmemesi gibi sorunlar çözülmemiştir. Şu anda kuzey illeri ve Kabil'deki yedi üniversitede toplam sekiz Özbekçe bölümü bulunmaktadır, ancak bu bölümlerde ders materyallerinin yetersizliği, müfredat uyumsuzlukları ve yüksek lisans ve doktora derecesine sahip uzman eğitimcilerin eksikliği gibi sorunlar eğitimin kalitesini düşürmektedir (Kohan, 2020).

2001 yılından bu yana Afganistan'da tüm eğitim seviyelerinde önemli ilerlemeler kaydedilmiş ve öğrenci sayısı 2001'de yaklaşık 1 milyondan 2018'de 10 milyona ulaşmıştır. İlkokuldaki kız öğrenci sayısı neredeyse sıfırdan 2,5 milyona yükselmiş ve bugün ilkokul öğrencilerinin %40'ını kızlar oluşturmaktadır. Yükseköğretime kayıtlı öğrenci sayısı 2003'te 26.000 iken, 2018'de 380.000'e ulaşmış, kız öğrenci sayısı ise aynı dönemde 5.000'den 90.000'e yükselmiştir. Ayrıca, yurtdışına giden yükseköğretim öğrencisi sayısı 2001'den 2018'e 13 kat artarak 30.000'i

³ Kaynak metin, 2020 yılı itibarıyla 15 yıl olarak belirtilmiş olup, güncel veriler ışığında 2025 yılı itibarıyla bu sürenin 20 yıla ulaştığı göz önüne alınmıştır.

geçmiştir. Öğretmen kadrosu 2018’de 226.000’e çıkmış, bunların 81.000’i kadınlardan oluşurken, nitelikli öğretmen oranı %80’e yükselmiştir. Eğitim harcamaları düzenli olarak artmış ve 2019’da GSYİH’nin %3,9’una ulaşmış, dış yardımlar ise 2020’de bu harcamaların %49’unu oluşturmuştur. İnsani Gelişme Endeksi (HDI) değeri 2001’de 0,35 iken 2019’da 0,511’e yükselmiş, ortalama eğitim süresi 2,4 yıl artarak 7,5 yıla ulaşmıştır. Okuryazarlık oranı 2011’de %32 iken 2018’de %43’e çıkmış, kadınlar arasında bu oran %17’den %30’a yükselmiştir. 2018’de toplam işsizlik oranı %8,84, gençler arasında %17,5, kadınlar arasında ise %21,8 olarak kaydedilmiş, istihdam büyük ölçüde tarıma dayalı kalmıştır (UNESCO, 2021, s. 7).

Taliban’ın 2021 yılında Afganistan’da iktidara gelmesiyle eğitimde hem kızlar hem de erkekler için ciddi değişiklikler yaşanmıştır. Kız çocukları için 6. sınıftan sonra okula devam etme yasağı getirilmiş, 2022 yılında kadınların üniversite eğitimi almaları da yasaklanmıştır. Bunun sonucunda, kız çocukları ve kadınların eğitim hakkı tamamen ellerinden alınmıştır. Eğitimdeki bu kısıtlamalar, yaklaşık 330 bin kız çocuğunun ortaokula devam edememesi ve kadınların yükseköğretimden tamamen dışlanmasıyla sonuçlanmıştır.

Erkekler için eğitim doğrudan yasaklanmasa da ülkede genel eğitim sistemi ciddi şekilde zarar görmüştür. Taliban’ın kontrolü altındaki okullarda, müfredat büyük oranda dinî eğitim odaklı hâle getirilmiş, modern bilimler ve sosyal bilimlere ayrılan zaman azaltılmıştır. Eğitim kurumları üzerinde yoğun bir ideolojik kontrol uygulanmış, bu da erkek çocuklarının eğitim kalitesinin düşmesine ve fırsat eşitliğinin ortadan kalkmasına neden olmuştur. Ayrıca, okullara erişim kırsal bölgelerde genel olarak zorlaşmış, öğretmen maaşlarının ödenememesi ve altyapı sorunları gibi nedenlerle eğitim sistemi genel olarak zayıflamıştır.

Bu kısıtlamalar ve bozulmalar, Afganistan’da hem kız hem de erkek çocuklarının eğitimine zarar vermiştir. Eğitimdeki gerileme, ülkenin gelecekteki kalkınma potansiyelini de tehdit etmekte ve çocukların hayallerini gerçekleştirmelerini engellemektedir. Bu durum, uluslararası toplumun dikkatini çekmiş ve pek çok ülke Taliban yönetimine karşı ekonomik ve diplomatik yaptırımlar uygulamıştır. Ancak Afganistan’da hem kızlar hem de erkekler için eğitimin sürdürülebilir bir şekilde iyileştirilmesi konusunda somut bir ilerleme sağlanamamıştır.

Afganistan’da Türk Dilleri, Eğitim ve Kültürel Çeşitlilik: Anayasal Çerçeve Tarihsel Bir İnceleme

Afganistan, sahip olduğu geniş etnik ve dilsel çeşitlilikle, bu zenginliği yasal ve eğitim politikalarıyla dengeli bir şekilde yansıtmayı amaçlamıştır. Ancak tarihsel süreç incelendiğinde Özbek lehçesinin ülkenin anayasalarında hak ettiği hukuki ve siyasi statüye yeterince ulaşamadığı görülmektedir. 1964’ten 1987’ye kadar farklı anayasalarda, daha çok Peştuca ve Derî dillerinin resmî statüsüne vurgu yapılmış, diğer yerel dillere ise sınırlı bir eğitim ve kullanım

hakkı tanınmıştır. Bu durum, Özbek Türkçesi Lehçesi başta olmak üzere yerel dillerin eğitimde ve toplumsal hayatta daha geniş bir yer bulabilmesi için kapsamlı düzenlemelere duyulan ihtiyacı ortaya koymaktadır.

1964 Anayasası'na göre, Madde 3'te Afganistan'ın resmî dillerinin Peştuca ve Derî olduğu belirtilmiştir. 1976 Anayasası'nda da Madde 23'te benzer bir şekilde Peştuca ve Derî'nin resmî diller olduğu vurgulanmıştır. 1980 tarihli Demokratik Afganistan Cumhuriyeti Temel İlkeleri'ne dayanan Anayasa'nın Bölüm 2, Madde 29, Bölüm 5'inde ise devletin okuryazarlığı ortadan kaldırma, yerel dillerde eğitim sağlama, ücretsiz orta ve yükseköğretimi geliştirme gibi eğitimle ilgili önlemleri alacağı güvence altına alınmıştır. Ayrıca, Madde 57'de mahkeme işlemlerinin Peştuca ve Derî dillerinde yapılması gerektiği belirtilmiş, ancak bölgedeki halkın çoğunluğunun konuştuğu dilde de işlem yapılabileceği ifade edilmiştir. Eğer taraflar mahkemenin dilini bilmezse, tercüman aracılığıyla dosya içerikleri kendilerine iletilir ve mahkemede kendi ana dillerinde konuşma hakkı da garanti edilmiştir (1964 Kanun-ı Esasi-Yi Afganistan, 1964; 1976 Kanun-ı Esasi-Yi Afganistan, 1976; 1980 Kanun-ı Esasi-Yi Afganistan, 1980).

1987 Afganistan Anayasasında dil ve eğitimle ilgili belirli düzenlemeler şu şekilde yer almaktadır: Madde 8'de, Peştuca ve Derîce, Afganistan'ın resmî dilleri olarak belirlenmiştir. Ayrıca, Madde 13'te, ülkenin çok uluslu yapısı vurgulanarak tüm etnik grupların bir arada yaşama hakları belirlenmiştir. Hükûmet, etnik gruplar arasında kültürel, sosyal, ekonomik ve siyasi eşitliği sağlama amacıyla çeşitli politikalar izlemiştir. Madde 14 ise devletin halklarının kültürünü, dilini, edebiyatını, folklorunu koruma ve geliştirme sorumluluğunu üstlendiğini belirtir. Eğitimle ilgili olarak Madde 56 tüm vatandaşlara ücretsiz eğitim hakkı tanımakta olup, devlet okuryazarlık oranını arttırmak ve kaliteli eğitim imkânları sunmak amacıyla gerekli tedbirleri almayı taahhüt etmektedir. Bu bağlamda, Madde 56, özellikle yerel dillerde eğitim verilmesini ve her bölgenin sosyal, kültürel, ekonomik durumuna uygun eğitim olanaklarının sağlanmasını hedefler. Madde 38 ise tüm Afgan vatandaşlarının, cinsiyet, etnik köken, dil, din, siyasal görüş, eğitim, iş, servet, sosyal statü ve ikamet yeri gibi farklılıklar göz önünde bulundurulmadan, kanun önünde eşit haklara sahip olduğunu ifade eder. Madde 33'te ise tüm Afgan vatandaşlarının eşit ve aynı statüde olduğunu ve bu eşitliğin her alanda garanti altına alındığını belirtir. Ayrıca Madde 56'da devletin, eğitimde eşitliği sağlamak, okullarda kaliteli eğitim sunmak, yerel dillerde eğitim vermek, zorunlu temel eğitim uygulamak ve mesleki eğitim sistemini geliştirmek için gerekli adımları atacağını vurgular. Son olarak Madde 98, ulusal konsey ve devlet kurumlarının tüm yazışmalarının Peştuca ve Derî dillerinde yapılacağını belirterek bu belgelerin diğer ulusal dillere çevrilmesi gerekliliğini de ortaya koyar. Bu maddeler, Afganistan'da eğitim ve dil politikalarının, halkın farklı etnik ve kültürel geçmişlerine saygı

göstererek eşitlikçi bir şekilde düzenlenmesini amaçlamaktadır (1987 Kanun-ı Esasi-yi Afganistan, 1987).

Afganistan 1990 Anayasası, devletin halkların kültürünü, dilini, edebiyatını ve folklorunu koruma ve geliştirme görevini üstlendiğini vurgulayan Madde 14 ile başlamakta; bu kapsamda tüm ulusal toplulukların kültürel mirasını ve dillerini teşvik etmeyi taahhüt etmektedir. Madde 8, Peştuca ve Derî Dili'nin Afganistan'ın resmî dilleri olduğunu belirtirken, Madde 56, ücretsiz eğitim hakkını güvence altına alarak, devletin okuryazarlığı ortadan kaldırmak, ana dilde eğitimi sağlamak, zorunlu temel eğitimi uygulamak, teknik ve mesleki eğitim olanaklarını geliştirmek ve ulusal kadroların yetiştirilmesi için yükseköğretim sistemini güçlendirmekle sorumlu olduğunu ifade eder. Son olarak Madde 38, vatandaşların cinsiyet, ulusal aidiyet, ırk, dil, din, mezhep, siyasi görüş, eğitim, meslek, sosyal statü ve ikamet yeri gibi farklılıklar gözetilmeksizin yasa önünde eşit hak ve yükümlülükler sahip olduğunu ve her türlü yasa dışı ayrıcalık veya ayrımcılığın yasak olduğunu açıkça ortaya koymaktadır (1990 Kanun-ı Esasi-yi Afganistan, 1990).

2004 Afganistan Anayasası'nın 4, 16 ve 17. maddelerinde etnik haklara şu şekilde yer verilmiştir: Madde 4, Afganistan milletinin Peştun, Tacik, Hazara, Özbek, Türkmen, Beluç, Peşeî, Nuristani, Eymak, Arap, Kırgız, Kızılbaş, Gucar, Brahui ve diğer etnik gruplardan oluştuğunu belirtir. Madde 16, Peştuca ve Derîce'yi devletin resmî dilleri olarak tanımlamış, ayrıca halkın çoğunluğunun Özbek Türkçesi Lehçesi, Türkmençe, Beluçça, Peşeîce, Nuristanca veya Pamirce konuştuğu bölgelerde, bu dillerin Peştuca ve Derîce'yi ek olarak üçüncü resmî dil olarak kullanılabilceğini ve bunun kanunla düzenleneceğini ifade etmiştir. Devletin tüm dillerin güçlendirilmesi ve geliştirilmesi için etkili programlar hazırlayıp uygulayacağı, ülkede konuşulan tüm dillere yönelik basın ve medya özgürlüğünü güvence altına alacağı belirtilmiştir. Madde 17 ise devletin, her seviyede eğitimin geliştirilmesi, dinî eğitimlerin yaygınlaştırılması ve cami, medrese ile dinî merkezlerin durumlarının iyileştirilmesi için gerekli önlemleri almayı hükme bağlamıştır (2004 Kanun Asasi Afganistan, 2004).

Yıllarca süren savaşlar, eğitim sistemini büyük ölçüde kesintiye uğratmıştır. Savaş dönemlerinde, Afganların %10'undan daha azı okula gitmiştir. Taliban, laik okulları kapatmış ve 12 yaşından büyük kadınların okula gitmesini yasaklamıştır. Birçok öğretmen Afganistan'ı terk etmiştir. 1990'ların sonunda, kız öğrencilerin sadece %5'i okula giderken, erkeklerin %60'ı eğitim alıyordu. Afganistan, bölgede en düşük okuryazarlık oranına sahip olup, dünyada da en düşük oranlardan birine sahiptir. Erkeklerin %51'inin ve kadınların %21'inin okuryazar olduğu tahmin edilmektedir. Taliban rejiminin düşüşünün ardından, tüm Afganlar için eğitim sağlamak amacıyla yerel ve uluslararası girişimler başlatılmıştır. Şubat 2002'de, binin üzerinde kadın

üniversiteye kayıt için giriş sınavlarına girmiştir. Aynı yıl, okula dönüş kampanyası başlamış ve bu kampanya sonucunda 3 milyonun üzerinde çocuk ve 70.000 öğretmen okula devam etmeye başlamıştır. Kadınlar, öğrenci nüfusunun %30'unu oluşturmakta olup, bu oran önceki yıllara göre oldukça yüksektir. Ancak hâlâ çocukların yarısı okula gitmemektedir. Bazı kırsal illerde, kız çocuklarının %80'inden fazlası okula kayıtlı değildir ve yalnızca %5'inin okuryazar olduğu tespit edilmiştir. Yapılan anketlere göre, kırsal illerdeki hanelerin %70'inden fazlası, kızların okula gitmemesinin ana nedeninin okul eksikliği olduğunu belirtmiştir. USAID, 400.000 öğrenciyi hizmet veren 524 okul inşa etmiş ve inşaatlar son Taliban iktidarına kadar devam etmekteydi. Kalkınma programları, daha yaşlı öğrenciler için hızlandırılmış öğrenim, radyo tabanlı öğretmen eğitimi, yükseköğretim ve okuryazarlık eğitimini içermekteydi (The Marine Corps Intel ligence Activity, 2001, s. 40-42).

Özbek Lehçesi Dil Kullanımı ve Eğitim: Günlük Alışkanlıklar, Beceriler ve İhtiyaçlar Üzerine Bir Değerlendirme

Özbek lehçesi, Afganistan'daki Özbekler arasında kültürel kimliğin korunması ve aktarılması açısından önemli bir role sahiptir. Ancak dilin eğitimde, medyada ve günlük hayatta kullanımına ilişkin çeşitli zorluklar ve eksiklikler dikkat çekmektedir. Bu çalışmada, Özbek lehçesi dil kullanımı, bireylerin dil becerileri, eğitim deneyimleri ve anadil temelli materyal eksiklikleri üzerine yapılan bir anketin sonuçları değerlendirilmiştir. Katılımcıların demografik özelliklerinden hareketle dilin toplumsal ve bireysel etkileri analiz edilmiş; yazma, okuma, dilbilgisi gibi becerilerin gelişimi için öne çıkan ihtiyaçlar belirlenmiştir. Bu bağlamda, Özbek lehçesinin hem kültürel mirasın korunmasında hem de eğitimsel fırsatların artırılmasında daha güçlü bir şekilde desteklenmesi gerektiği vurgulanmaktadır.

Özbek lehçesinin sosyal pratiklerdeki işlevselliği, eğitim sistemindeki konumu ve kültürel aidiyetin nesiller arası aktarımındaki etkisini sistematik olarak değerlendirmek üzere nicel ve nitel veri toplama yöntemlerine dayalı bir saha araştırması tasarlanmıştır. Çalışma, dilin güncel kullanım dinamiklerini analiz etmeyi, eğitimsel erişimdeki engelleri belgelemeyi ve kültürel sürekliliği destekleyecek politikaların oluşturulmasına zemin hazırlamayı amaçlamıştır. Anket verileri aracılığıyla; dil becerilerinin mevcut profili, materyal eksikliklerinin yarattığı boşluklar ve toplumun dilsel ihtiyaçlarına dair kapsamlı bir envanter oluşturulmuş, bu bulguların etnik kimlik aktarımından eğitim reformlarına kadar disiplinler arası stratejilere ışık tutması hedeflenmiştir.

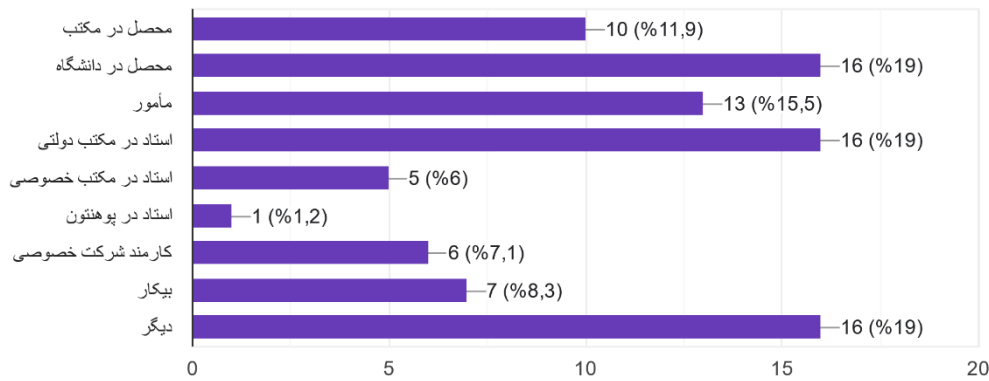
Ankete katılanların %63,1'i erkek, %36,9'u kadın olup, bu durum erkeklerin ankete daha fazla katılım sağladığını göstermektedir. Ancak kadın katılımcılar da dikkate değer bir temsil oranına sahiptir. Yaş dağılımı açısından katılımcıların büyük çoğunluğunun 20-27 yaş aralığında

yoğunlaştığı görülmektedir. Özellikle 20, 22, 24 ve 25 yaş gruplarındaki yoğunluk, genç neslin Özbek lehçesine olan ilgisini ve bu dilin gelecekteki kullanımına ilişkin beklentilerini anlamak açısından önemli bir veri sunmaktadır.

Katılımcıların eğitim düzeyi dağılımında %46,4'ü lisans mezunu olarak ön plana çıkarken, %21,4'ü lise mezunu, %9,5'i ön lisans mezunu ve kalanları yüksek lisans, doktora ya da ortaokul mezunudur. Meslek dağılımında ise en büyük grubu üniversite öğrencileri (%17,9) oluştururken, bunu devlet okulu öğretmenleri (%14,3) ve lise öğrencileri (%11,9) takip etmektedir. Bu meslek gruplarının çeşitliliği, Özbek Türkçesi Lehçesinin akademik ve profesyonel yaşamda nasıl bir

وظیفه شما چیست؟

84 yanıt

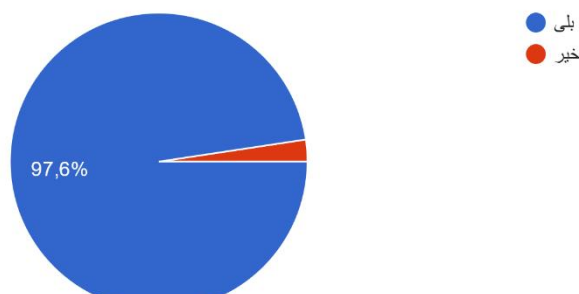
Soru 1: Göreviniz nedir?

yere sahip olduğunu değerlendirmek için zengin bir temel sunmaktadır.

Katılımcıların %97,6'sı Özbek veya Türkmen olduğunu belirtmiş, %89,3'ü ana dilinin Özbek lehçesi olduğunu ifade etmiştir. Evde konuşulan diller arasında da Özbek lehçesi %88,1 ile baskın dil olarak öne çıkmaktadır. Türkmençe %7,1 oranında belirtilirken, Derî ve diğer dillerin oranı oldukça düşüktür. Bu durum, Özbek lehçesinin bireysel ve aile bağlamında güçlü bir yer tuttuğunu ve etnik kimliğin bu dilin kullanımında önemli bir rol oynadığını göstermektedir.

آیا از قوم اوزبیک یا ترکمن هستید؟

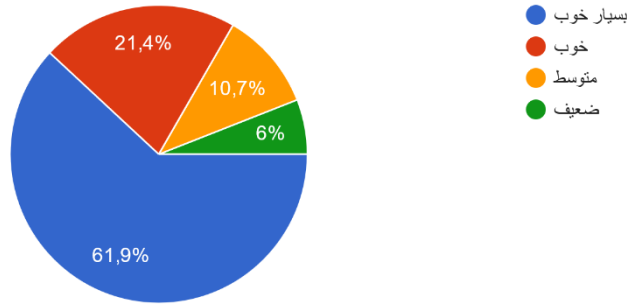
84 yanıt

Soru 2: Özbek ya da Türkmen etnikten misiniz?

Dil becerileriyle ilgili yapılan değerlendirmelerde katılımcıların kendilerine olan güven düzeyleri dikkat çekmektedir. Okuma becerileri açısından, katılımcıların %61,9'u Özbek lehçesi okuma becerilerini "çok iyi", %21,4'ü "iyi" olarak değerlendirmiştir. Ancak %10,7'si "orta" ve %5,9'u "zayıf" seviyelerde olduğunu ifade etmiştir. Bu durum, genel olarak güçlü bir okuma becerisini işaret etmekle birlikte, belirli bir kesimin bu alanda gelişime ihtiyaç duyduğunu göstermektedir. Yazma becerilerinde ise katılımcıların %50,9'u kendilerini "çok iyi", %27,3'ü "iyi" olarak değerlendirmiştir. Bununla birlikte, %12,3 "orta" ve %9,5 "zayıf" seviyelerinde olduğunu belirtmiştir. Bu sonuçlar, yazma becerilerinde genel bir yeterlilik olduğunu ortaya koysa da bazı katılımcıların bu alanda daha fazla desteğe ihtiyaç duyduğunu göstermektedir. Konuşma becerilerinde ise katılımcıların %57,1'i kendilerini "çok iyi", %22,6'sı "iyi" seviyesinde görmektedir. Ancak %11,9 "orta" ve %8,3 "zayıf" olduğunu ifade etmiştir. Bu sonuçlar, Özbek lehçesinin günlük konuşma dilinde etkin bir yer tuttuğunu gösterirken, bir grubun desteğe ihtiyaç duyduğunu ortaya koymaktadır. Dil bilgisi konusunda ise katılımcıların %47,6'sı bilgilerini "çok iyi", %26,2'si "iyi", %17,9'u "orta" ve %8,3'ü "zayıf" olarak değerlendirmiştir. Bu veriler, çoğunluğun dil bilgisi konusunda yeterli olduğunu göstermekle birlikte, gelişim ihtiyacı olan bir grubun varlığına da işaret etmektedir.

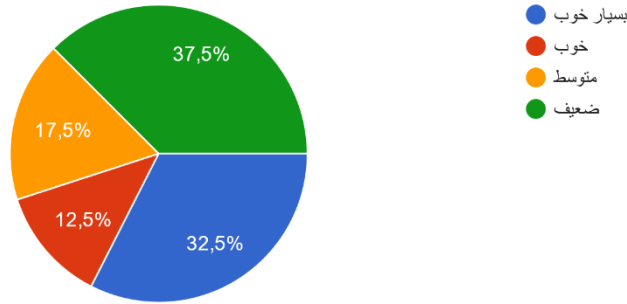
مهارت‌ها و عادت‌های زبانی توانایی‌های خود را در خواندن و نوشتن به زبان اوزبیک یا ترکمنی چگونه ارزیابی می‌کنید؟
84 yanıt

Soru 3: Özbekçe veya Türkmençe okuma ve yazma becerilerinizi nasıl değerlendiriyorsunuz?

دانش خود را در زمینه دستور زبان اوزبیک با ترکمنی چگونه ارزیابی میکنید؟

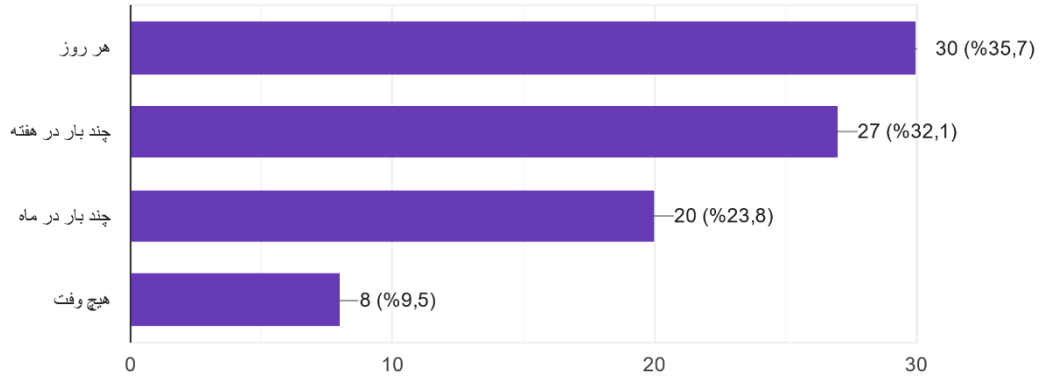
40 yanıt

Soru 4: Özbekçe veya Türkmençe dilbilgisi konusundaki bilginizi nasıl değerlendiriyorsunuz? Katılımcıların %51,2'si Özbek lehçesi okuma alışkanlığına sahip olmadığını belirtmiştir. %28,6'sı ara sıra okuduğunu, yalnızca %20,2'si her gün okuduğunu ifade etmiştir. Bu sonuç, okuma alışkanlıklarının teşvik edilmesi gerektiğini göstermektedir. Ayrıca, medya içerikleriyle ilgili yapılan değerlendirmelerde katılımcıların %69,6'sı Özbek lehçesi medya içeriklerini yetersiz bulmuş, %22,6'sı ise "orta seviyede" değerlendirmiştir. Medyanın dil kullanımını destekleme konusundaki önemi göz önüne alındığında, bu alandaki eksikliklerin giderilmesi gerekmektedir.

Katılımcıların %72,4'ü Özbek lehçesi eğitim materyallerini yetersiz bulmuş, ancak %89,3'ü anadil eğitiminin faydalı olduğunu ifade etmiştir. Bunun yanı sıra %79,7 oranında katılımcı çocuklarının Özbek lehçesi eğitim almasını istediğini belirtmiştir. Katılımcıların %89,9'u ise devletin Özbek lehçesi eğitime daha fazla yatırım yapması gerektiğini düşünmektedir. Bu sonuçlar, ana dili eğitimi ve materyallerine yönelik yüksek bir talebi açıkça ortaya koymaktadır.

در زندگی روزمره خود تا چه اندازه عادت‌های مطالعه به زبان اوزبیک با ترکمنی را حفظ می‌کنید؟
84 yanıt

Soru 5: Günlük hayatınızda Özbekçe veya Türkmençe okuma alışkanlıklarınızı ne derece koruyorsunuz?

Katılımcıların yalnızca %21,7'si Özbek lehçesiyle yazılmış eserleri okuyabilmektedir. Ancak %72,4'ü Özbek lehçesi dil kurslarına katılmak istediğini ifade etmiştir. Bu sonuç, dil kurslarına olan yüksek talebi ve bu alanda fırsatlar sunulması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Değerlendirme ve Öneriler

Afganistan'da Özbek lehçesi ve kültürel mirası üzerine yapılan bu çalışmayla, dilin tarihsel kökenlerinden güncel kullanımına kadar geniş bir yelpazede kapsamlı bir analiz sunulmaya çalışılmıştır. Ayrıca Özbek lehçesinin kültürel kimlik açısından önemi, eğitimdeki rolü ve medya üzerindeki etkileri ele alınmıştır. Ankete dayalı bulgular, dil becerilerinin değerlendirilmesinde önemli veriler sağlamış ve Özbek lehçesinin hem güçlü hem de geliştirilmesi gereken yönlerini ortaya koymuştur. Öne çıkan önemli bulgular arasında, katılımcıların büyük çoğunluğunun genç yetişkinler ve lisans mezunları olması, Özbek lehçesinin genç kuşaklar arasında bir değer olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır. Ancak kırsal bölgelerde ve yaşlı nüfus arasında dilin kullanımında zayıflıklar gözlemlenmiştir. Okuma ve konuşma becerilerinin güçlü olduğu belirtilirken, yazma ve dil bilgisi alanlarında geliştirilmesi gereken alanlar olduğu vurgulanmıştır. Özellikle %26,2'lik bir kesimin dil bilgisinde yetersiz olduğunu ifade etmesi, bu alandaki eğitimin desteklenmesi gerektiğini göstermektedir.

Ankete katılanların %72,4'ü Özbek lehçesi eğitim materyallerinin yetersiz olduğunu belirtmiş, bu durum dilin eğitimde daha geniş yer bulabilmesi için materyal geliştirilmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır. Medya içeriklerinin de yetersiz bulunması (%69,6), dilin modern medya araçlarında daha etkin şekilde kullanılmasına ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Katılımcıların %51,2'sinin Özbek lehçesi kitap okumadığını ifade etmesi, yazılı kaynaklara erişimin

artırılmasının ve okuma alışkanlıklarının teşvik edilmesinin önemini göstermektedir. Buna karşın %79,7'lik bir kesim çocuklarının Özbek Türkçesi Lehçesi eğitim almasını istemektedir. Bu da ana dili eğitimi konusundaki yüksek talebi yansıtmaktadır.

Özbek Türkçesi lehçesi eğitim materyallerinin çeşitlendirilmesi ve güncellenmesi sağlanmalı, özellikle ortaokul ve lise düzeyinde kullanılacak ders kitapları hazırlanmalıdır. Üniversitelerde Özbek Dili ve Edebiyatı bölümleri için yüksek lisans ve doktora programları açılarak uzman eğitimcilerin yetiştirilmesi teşvik edilmelidir. Özbek lehçesi dil becerilerini geliştirmek için yazma ve dil bilgisi odaklı kurslar düzenlenmelidir. Katılımcıların %72,4'ü dil kurslarına katılmak istediğini belirtmiştir; bu talep karşılanmalıdır. Özbek lehçesi içeriklerinin yer aldığı televizyon programları, radyo yayınları ve dijital platformlar oluşturulmalıdır. Genç kuşakların ilgisini çekmek için sosyal medya ve mobil uygulamalar üzerinden içerik paylaşımı yapılabilir. Özbek lehçesi yayın yapan bir edebiyat ve kültür dergisi oluşturularak yazılı dil kullanımının teşvik edilmesi sağlanabilir.

Özbek lehçesi okuma alışkanlıklarını artırmak için kütüphanelerde Özbek lehçesi kitaplara özel bir koleksiyon ayrılabilir. Kitap okuma kampanyaları düzenlenerek gençlerin ve çocukların Özbek lehçesi yazılı eserlere ilgisi artırılabilir. Devlet, Özbek lehçesi eğitimine yatırım yapmalı ve ana dili eğitiminin sürdürülebilir bir şekilde uygulanmasını sağlamalıdır. Yerel yönetimlerle iş birliği yapılarak dilin günlük hayatta kullanımını teşvik edecek projeler geliştirilmelidir. Türkiye ve Özbekistan gibi ülkelerle iş birliği yapılarak öğretmen eğitimi programları ve kültürel değişim projeleri geliştirilebilir. Afganistan'da Özbek lehçesi, kültürel ve toplumsal bağlamda önemli bir yere sahiptir. Bu dilin eğitimde ve günlük yaşamda daha etkin kullanılabilmesi için önerilen adımların atılması hem Özbek lehçesinin korunmasını hem de Afganistan'ın dilsel ve kültürel çeşitliliğinin desteklenmesini sağlayacaktır.

Sonuç

Afganistan'da Özbek lehçesi, Timurlular ve Babürlüler döneminden günümüze uzanan köklü bir kültürel mirasın taşıyıcısıdır. Dilin, Ali Şîr Nevâyî gibi edebiyat devlerinin katkılarıyla şekillenen entelektüel kimliği, yalnızca bir iletişim aracı olmanın ötesinde, etnik kimliğin ve kolektif hafızanın nesiller arası aktarımının temelini oluşturmaktadır. Ancak bu çalışmanın hem tarihsel analizleri hem de anket bulguları, Özbek lehçesinin sürdürülebilirliğinin siyasi istikrarsızlıkları, sistematik ihmal ve kaynak yetersizlikleri nedeniyle ciddi risk altında olduğunu ortaya koymaktadır.

Tarihsel perspektiften bakıldığında Özbek lehçesinin eğitimdeki konumu, 1980'lerde Demokratik Halk Partisi'nin başlattığı ancak ortaöğretim seviyesine taşınamayan girişimlerle sınırlı kalmıştır. 2000'lerde yeniden canlandırılmaya çalışılan dil eğitimi projeleri ise kitapların

depolarında tutulması, öğretmen kadrolarının oluşturulmaması gibi idari sorunlarla karşılaşmıştır. Bu tarihsel kopuş, katılımcıların %72,4'ünün eğitim materyallerini yetersiz bulması ve %51,2'sinin Özbek lehçesi okuma alışkanlığından yoksun olmasıyla doğrudan bağlantılıdır. Dilin yazılı formunun zayıflığı, Sovyet sonrası dönemde Latin/Kiril alfabesi baskısına maruz kalmayan Afganistan Özbekçesinin modern pedagojik araçlardan mahrum kalmasıyla daha da derinleşmiştir.

Anket verileri, dilin günlük pratiklerdeki çelişkili durumunu net bir şekilde yansıtmaktadır. Katılımcıların %61,9'unun okuma becerilerinde kendini "çok iyi" olarak değerlendirmesi, dilin sözlü kültürdeki direncini gösterirken, yazma (%21,8 orta/zayıf) ve dil bilgisi (%26,2 orta/zayıf) alanlarındaki eksiklikler, yazılı geleneğin kurumsal destekten yoksunluğunu ortaya koymaktadır. Medya içeriklerinin %69,6 oranında yetersiz bulunması ise dilin dijital ve basılı platformlarda görünürlük kazanamadığının açık bir göstergesidir. Buna karşın, katılımcıların %89,3'ünün ana dili eğitimini faydalı görmesi ve %79,7'sinin çocuklarına bu dilde eğitim aldırarak istemesi, toplumsal talep ile devlet politikaları arasındaki uçurumu vurgulamaktadır.

Kaynakça

- 1964 Kanun-ı Esasi-yi Afganistan (p. 24). (1964). <https://moj.gov.af/>
- 1976 Kanun-ı Esasi-yi Afganistan (p. 49). (1976). <https://moj.gov.af/dr/> - مجموعه قوانین اساسی - ملغی - افغانستان
- 1980 Kanun-ı Esasi-yi Afganistan (p. 42). (1980).
- 1987 Kanun-ı Esasi-yi Afganistan (p. 64). (1987).
- 1990 Kanun-ı Esasi-yi Afganistan (p. 66). (1990).
- 2004 Kanun Asasi Afganistan (p. 78). (2004).
- Akyüz, M. (2012). *Geç Dönem Çağtayı Edebiyatından Günümüz Afganistan Özbek Edebiyatının Tarihi Gelişimi ve Faryab Edebi Muhiti*. Fatih Üniversitesi.
- Azaad, A. B. (2019). *1990-2015 Arası Afganistan Siyasetinde Afganistan Türkleri ve General Sostum*. Gazi Üniversitesi.
- Duman, S. (2019). *Afganistan'da Türkler*. Berikan Yayınevi.
- Hajiyarali, F. (2011). *Afganistan'ın Etnik Yapısı ve Kimlik Sorunu*. Akdeniz Üniversitesi.
- Jawad, N. (1992). *Afghanistan : A Nation of Minorities*. Minority Rights Group.
- Kara, Ö. (2004). *Soviyet İşgalindeki Afganistan'dan, Türkiye Komutasındaki ISAF'a*. Karadeniz Teknik Üniversitesi.

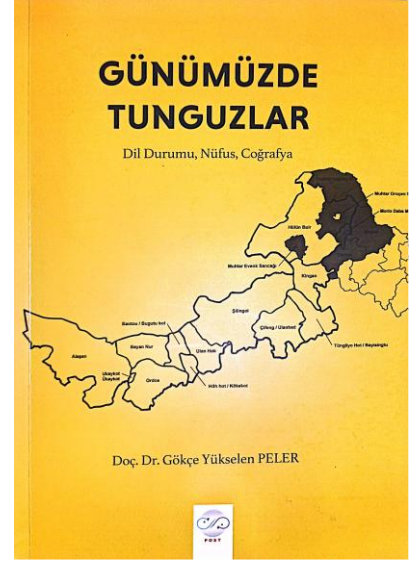

- Kohan, M. A. (2020). *Darbare Zaban Uzbiki va Caygah an dar Afganistan*. 8 Subh Gazitesi. <https://8am.media/fa/about-the-uzbek-language-and-its-place-in-afghanistan/>
- Nazary, K. (2018). *Afganistan'da Türkçe Öğretimi Bağlamında Gelişen Türkiye Algısı*. T.C. Sakarya Üniversitesi.
- Popal, K. (2019). *Nijad va Miliyethay Afganistan*.
- Şahrani, E. (2017). *Tarihçeyi Akvam dar Afganistan* (Beşinci Ba). Kânûn-i Farhengi Qazil Çopan.
- Şahrani, İ. (2016). *Tarikçeyi Aquam dar Afganistan* (5. Baskı). Kanun Farhangi Qizil Çupan.
- The Marine Corps Intel ligence Activity. (2001). *Afghanistan Country Handbook*. http://scioteca.caf.com/bitstream/handle/123456789/1091/RED2017-Eng-8ene.pdf?sequence=12&isAllowed=y%0Ahttp://dx.doi.org/10.1016/j.regsciurbeco.2008.06.005%0Ahttps://www.researchgate.net/publication/305320484_SISTEM_PEMBETUNGAN_TERPUSAT_STRATEGI_MELESTARI
- Türkiye Diyanet Vakfı. (1988). Cilt 1. In *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (p. 559). Türkiye Diyanet Vakfı.
- UNESCO. (2021). *The right to education: What's at stake in Afganistan?*

PELER, Gökçe Yükselen (2024). *Günümüzde Tunguzlar Dil Durumu, Nüfus, Coğrafya*, İstanbul: Post Yayınevi, s. 208, ISBN: 978-625-6297-20-3.

Hüseyin KÖRPE*

Günümüzde farklı ülkelerde yaşayan bir millet olan Tunguzların her geçen gün nüfusları azalmaktadır. Tunguzlar, “Tunguzca” adı verilen dili konuşmaktadırlar. Giderek azalan nüfus ve üst katman etkisindeki dillerin olumsuz etkileriyle Tunguzca ve lehçeleri için tehlikedeki diller zemini oluşmaktadır. Kayseri Erciyes Üniversitesi Öğretim Üyesi Doç. Dr. Gökçe Yükselen Pelier, *Günümüzde Tunguzlar Dil Durumu, Nüfus, Coğrafya* adlı eserinde Tunguz toplumunu dil özellikleri ve nüfus açısından ele almış, yaşadıkları coğrafyaları tasnif etmiştir.

Eserin ön sözünde Tunguzlarla ilgili Türkiye’de yapılan çalışmaların sınırlı sayıda olduğunu ifade eden yazar, çalışmanın alana katkı sunacağını dile getirmektedir. Söz konusu eser, Tunguzları ve Tunguzcayı bir bütün olarak ele almaktadır. Eserin bütünü incelendiğinde akıcı, anlaşılır ve akademik bir dil kullanıldığı anlaşılmaktadır. Eser, Tunguzca üzerine genel malumatı içeren hacimli bir “Giriş” bölümünün yanı sıra, “Günümüzde Rusya Federasyonu’nda Tunguzlar”, “Günümüzde Japonya’da Tunguzlar”, “Günümüzde Moğolistan’da Tunguzlar”, “Günümüzde Çin Halk Cumhuriyeti’nde Tunguzlar” başlıkları altında Tunguzcanın var olduğu ülkeler temel alınarak bölümlendirilirken, ayrıca “Sonuç”, “Kaynakça” ile “Dizin” olmak üzere

* Öğr. Ütgm., Millî Savunma Üniversitesi, Kara Harp Okulu, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara. hkorpe@kho.msu.edu.tr / <https://orcid.org/0000-0002-1466-3716>

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 08-01-2025

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 09-02-2025

Kitap Tanıtımı / Book Review

DOI: <https://doi.org/10.59305/ijvuts.1616080>

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Körpe, H. (2025). Günümüzde Tunguzlar Dil Durumu, Nüfus, Coğrafya. Uluslararası İdil-Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi, 7 (1), 131-133, <https://doi.org/10.59305/ijvuts.1616080>.

***Dergimizde yayımlanan makaleler CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında açık erişim olarak yayımlanmaktadır.

yedi ana başlıktan oluşturulmuştur. Tuzguzların 18. yüzyıldan itibaren “Tatar” adıyla Ural-Altay dillerini konuşan milletlerin arasına dâhil edildiğini vurgulayan yazar, daha sonra müstakil hâl olarak Tunguz adıyla anılmaya başlandığını ve günümüzde de bu adla anıldıklarını giriş bölümünde ifade etmektedir.

Eserin “Giriş” bölümü, “Tarihçe” ve “Tunguz Dili Hakkında Umumi Malumat” olmak üzere iki alt başlıktan oluşmaktadır. “Tarihçe” başlığı, erken devirler, 17. yüzyıl, 18. yüzyıl, 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl olarak asırlık dönemlere ayrılarak Tunguzlar ve Tunguzca dönemselsel olarak tasnif edilmiştir. “Erken Devirler” başlığında Tunguzların ana vatanlarının neresi olduğuna dair önceki araştırmacıların görüşleri verilmektedir. Coğrafi açıdan Tunguzların yaşadıkları bölgelerin tasvirinin yapıldığı bu bölümde, halkın uğraştığı meslek dalları ile ilgili genel bilgiler bulmak da mümkündür. Sosyal hayatları ve 16. yüzyıl itibarıyla Tunguzların tarihteki iktidar mücadeleleri de yine bu bölümde anlatılmaktadır. 19. yüzyıla değin Tunguzların tarihî süreçleri ifade edilirken Rus ve Çin yayılmasının Tunguzlar üzerindeki etkisi adıyla bir alt başlık açılmış ve burada Tunguzların Ruslar ve Çinliler ile münasebetlerine değinilmiştir. İlgili bölümde, 20. Yüzyıl başlığı altında Tunguzların 90’lı yıllara kadar gelen tarihî, kültürel ve dil süreçleri işlenmiştir.

Gramer bölümünde “Tunguz Dili Hakkında Umumi Malumat” başlığını oluşturan yazar, “Tunguzcanın Ana Vatanı ve Tarihî Meseleleri”, “Tunguzca Ses Hususiyetlerinin Altay Dilleri İçerisindeki Yeri”, “Günümüzde Tunguz Lehçeleri ve Yayılma Alanları”, “Tunguz Halklarını ve Lehçelerini Tasnif Çabaları” adlı alt başlıklarla konuyu genişletmiştir. Tunguzca üzerine yapılan çeşitli tasniflere yer veren yazar, Finli dil bilimci G. J. Ramstedt, Poppe ve J. C. Street’in tasniflerinin görsel şemalarını da eklemiştir. Rusya Federasyonu’ndan Çin Halk Cumhuriyeti’ne, Moğolistan’dan Japonya’ya kadar geniş bir coğrafyada yaşayan Tunguzların dili “Tunguzcanın Ana Vatanı ve Tarihî Meseleleri” başlığı ile işlenmiştir. Bu başlık altında Tunguzcanın ilk yazılı kaynakları, Tunguzların kullandıkları alfabeler ve dil verimleriyle Tunguzcanın lehçeleri konularına yer verilmiştir. “Tunguzca Ses Hususiyetlerinin Altay Dilleri İçerisindeki Yeri” başlığı altında Altay dilleri arasındaki çeşitli ses denkliklerine değinilmiş olup Tunguzca, Moğolca ve Türkçe arasındaki özel ses denklikleri şema ile verilmiştir. “Günümüzde Tunguz Lehçeleri ve Yayılma Alanları” başlığı altında Tunguzcanın lehçelerinden olan Evenk Tunguzcasından bahsedilmektedir. Yazar, bu lehçenin Rusya Federasyonu, Çin Halk Cumhuriyeti ve Moğolistan olmak üzere üç ülkede konuşulan tek ortak lehçe olduğunu vurgulamaktadır. Diğer lehçelere de değinilen bu başlıkta lehçelerin konuşulduğu alanlar işlenmekle kalmamış, mesele ilgili haritalar ile görselleştirilmiştir. “Tunguz Halklarını ve Lehçelerini Tasnif Çabaları” bölümünün sonunda yazar, Finli Altay dil bilimci Juha Janhunen’e ait Tunguz lehçelerinin yok olma derecelerine göre tasnifine yer vermiştir.

“Günümüzde Rusya Federasyonu’nda Tunguzlar” ana başlığı altında, Even Tunguzları, Evenk Tunguzları, Nanay Tunguzları, Nedigal Tunguzları, Oroç Tunguzları, Udegey Tunguzları, Ulça Tunguzları, Uylta (Orok) Tunguzları ayrı ayrı alt başlıklar hâlinde detaylandırılarak incelenmiştir. Müteakiben “Tazlar” alt başlığına yer verilmiştir. Tazların, Tunguz halkları arasına dâhil edilip edilemeyeceği konusu da irdelenmiştir. Bu ana başlığın altındaki sonuç kısmında Rusya Federasyonu içerisinde en az sekiz farklı Tunguz halkının yaşadığından bahseden yazar, bu halklar ile ilgili detaylı bilgi vermeyi de ihmal etmemiştir.

“Günümüzde Japonya’da Tunguzlar” başlığı altında ülkenin ikinci büyük adası olan Hokkaydo adasında yaşayan Tunguzların, tarihî serüvenine değinilen bu bölümde Tunguzların sosyokültürel değişimlerine ve Tunguzcanın dönüşüm süreçlerine açıklık getirilmektedir.

“Günümüzde Moğolistan’da Tunguzlar” bölümünde, Moğolistan’ın kuzeyinde yaşayan Evenk Tunguzları ile ilgili bilgiler yer alırken “Günümüzde Çin Halk Cumhuriyeti’nde Tunguzlar” bölümünde ise mevcut şartlarda Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içinde yaşayan Tunguz topluluklarının durumundan bahsedilmiştir.

“Günümüzde Çin Halk Cumhuriyeti’nde Tunguzlar” başlığı “Evenk Tunguzları”, “Oroçen Tunguzları”, “Heje Tunguzları”, “Mançu Tunguzları”, “Sibe Mançu Tunguzları” olmak üzere beş farklı alt başlıkta işlenmiştir. “Evenk” başlığı altında “Solon Evenk Tunguzları”, “Mançurya Ren Geyiği Tunguzları”, “Hamnigan Evenk Tunguzları” alt başlıkları yer almaktadır. “Heje Tunguzları” başlığı altında ise “Nanay (Hejen) Tunguzları”, “Kilen Tunguzları”, “Kyakala Tunguzları” alt başlıkları yer alır. Konuşulduğu her bölgede yok olma tehlikesi ile karşı karşıya olan Tunguzcanın Çin Halk Cumhuriyeti’ndeki durumu bu bölümde anlatılmıştır.

Sonuç olarak günümüzde Tunguzca konuşurunun her geçen gün azalmasına rağmen milyonlarca insanın kendilerini Tunguz olarak nitelendirdiklerini belirten yazar, dil bilimcileri Tunguzcayı kurtarmak ve yaşatmak adına yeni çalışmalar yapmaya davet etmekte ve bu konuda eseriyle alana katkıda bulunmaktadır. Peler, Türklük bilimi alanında Tunguzca ile ilgili talip olduğu boşluğu, bu eseriyle doldurmuştur. Eserin, ilgililerine ve bu alana merak salacak genç akademisyenlere ilk aşamada yol gösterici nitelikte olduğu aşikârdır. Zira yazarın kendi ifadesiyle bu çalışma ile Tunguzlar ve Tunguzca sahasındaki çalışmalar tamamlanmış değildir. Bu yüzden yapılacak yeni çalışmalara esin kaynağı ve başvuru kitabı olacağı tarafımızca düşünülmektedir.

Kaynakça

Peler, G. Y. (2024). *Günümüzde Tunguzlar Dil Durumu, Nüfus, Coğrafya*. İstanbul: Post Yayınevi.